STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

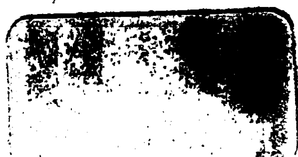

ДЖОНЪ СТЮАРТЪ МИЛЛЬ.

РАЗМИШЛЕНИЯ

ВЪРХУ

ПРЕДСТАВИТЕЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ.

ПРЕВЕЛЪ ОТЪ АНГЛИЙСКИ
и
ИЗДАВА
А. К. Людскановъ.

Часть първа.

СОФИЯ
Книгопечатница Янко. С. Ковачевъ
1885.

Отъ Преводача.

Преди да поговоря нѣщо върху съчинението, което днесъ въ преводъ турвамъ предъ българската публика, считамъ за длъжность да запозная читателитѣ си съ негова авторъ.

Джонъ Стюартъ Милль е единъ отъ най силнитѣ и най свободолюбивитѣ, отъ най смѣлитѣ и най оригиналнитѣ мислители на нашия вѣкъ. Надаренъ съ високи дарби, обржженъ съ дълбоки и всестранни познания, проникнжтъ още отъ най младитѣ си години отъ здравитѣ начала на свободата, Дж. Ст. Милль повече отъ всѣки други мислитель на нашия вѣкъ е съдѣйствувалъ за успѣха на знанието, за даванието политически и граждански права на твърдѣ голѣма часть отъ обществото, за която той е ратувалъ и най енергически се е подвизавалъ. Нашия авторъ се е занимавалъ съ всичкитѣ разнородни и отъ капитална важность философски, социални и икономически въпроси, които движжтъ съвременното общество, които сж характеристическата черта на XIX вѣкъ, плодъ на новѣйшата цивилизация. Онова по което Милль надминава всичкитѣ съвременни водители на человѣческата мисль е, че той съединява въ себе си дълбоки и всестранни познания а въ сжщото време той е твърдѣ практически въ своитѣ взглядове и сжждения. Ето защо той е дѣйствувалъ отъ една страна върху ония, които сж се занимавали съ чисто отвлечени въпроси а отъ друга върху политическитѣ дѣятели, върху законодателитѣ и администраторитѣ, които винжги гледатъ на въпроситѣ повече отъ практическа точка зрѣние отъ колкото да се безпокоятъ за отвлечѣнитѣ умозаключения. И както единъ английски вѣстникъ, който не е до тамъ благоприятенъ на нашия философъ самъ съзнава, „ако искаме да знаемъ какво длъжимъ на Милля трѣбува да изследуваме — какво длъжимъ на Бентама (защото влиянието на Милля е нераздѣлимо отъ това на Бентама) отъ законодателната работа извършена презъ последнитѣ петдесетъ години а тъй сжщо да разгледаме, нѣщо което е по обширно и по важно — колко ще има вѣроятно да се извърши въ сжщото направление въ бждящитѣ петдесетъ години“ [1]).

[1]) The Times, November 10, 1873.

II

Но неговото влияние не се е ограничавало само върху английския умъ и британскитѣ учрѣждения, то се е распростирало и върху европейския материкъ па и върху всичкия свѣтъ.

Та не можѣше и другояче да бжде. Въспитанъ нарочно за да въспитае свѣта, отхраненъ по една съвсѣмъ нова система за да може по нея да моделира человѣчеството, Джонъ Ст. Миллъ още отъ самото си раждание е билъ предназначенъ и грижливо приготвенъ въ кжщи отъ баща си, който самъ е билъ философъ, за да бжде живъ протестъ противъ устарѣлата тогавашна система на въспитание и противъ отживѣлитѣ отъ вѣка си идеи върху философскитѣ, социални и икономически питания — да докаже на свѣта, че старитѣ нѣща трѣбува да се захвърлятъ и да се замѣстятъ съ нѣщо ново, което само новѣйшето въспитание може да ни даде.

За да могжтъ читателитѣ да си съставятъ по нагледна и по точна идея за тоя великъ мислитель, за тая блѣскава звѣзда отъ умствення Европейски небосклонъ, ще имъ представя едно скратено изложение отъ негова животъ, което черпя отъ жизнеописанието му писано отъ самаго него. [1])

Роденъ на 1806, младия Миллъ билъ, както казахъ по горѣ, въспитанъ въ кжщи отъ баща си — Стюарта Милля. Още отъ най крѣхката си възрасть—отъ третята си година — той е почналъ да учи гръцки. До осмата си година той е прочелъ почти всичкитѣ гръцки списатели съ исключение на поетитѣ и философитѣ. Въ сжщото време, той е изучилъ Аритметиката и Историята до Французската Революция; прекаралъ е почти цѣлата английска литература и е прочелъ разни пжтешествия и прикаски. Въ осмата си година той е почналъ да учи латински, и до единадесетата си той е прекаралъ всичкитѣ латински и гръцки поети, историци, философи и оратори; изучилъ е Геометрията и Алгебрата, занимавалъ се е съ обширно четение по английски, упражнявалъ се е да пише съчинения, да прави анализи и да съставя истории. Трѣбува да споменж, че въ добавъкъ на всичко това той е приподавалъ на по малкитѣ си братия и сестри. Въ единадесетъ и дванадесетата си година той се е занимавалъ съ

[1]). Autobiography by John Stuart Mill.

съставнието на „Римска История“, „История на Холандия“ и „Всеобща История“. При това той е билъ занятъ да пише, както самъ се е ласкаялъ, нѣщо по сериозно — „История на Римското Управление“. Тъй щото до като младия Миллъ да достигне дванадесятата си година той е билъ станалъ цѣлъ домашенъ авторъ. Само въ тая му възрасть, баща му му е далъ да чете английскитѣ поети. Тука трѣбува да забѣлѣжя, че възпитанието му чрезъ четение и писание въ дванадесятата му година е държало второ мѣсто, понеже той е взималъ най живо участие въ приготвяната отъ баща му „История на Индия“, нѣщо, което е имало твърдѣ благотворно влияние върху младия нашъ философъ, защото още отъ тжзи си година той е билъ вече вникнжлъ въ тайнитѣ на управлението на Индия. Въ тринадесятата си година той е почналъ експерименталнитѣ науки. Слѣдъ тѣхъ той се е занимавалъ съ Логиката и Философията.

Отъ дванадесять до тринадесятата му година баща му грижливо го е запозналъ съ всичкитѣ съвременни въпроси и прения, за да му покаже до колко приетитѣ въ Логиката, политиката и Политическата Економия мнѣния сж биле криви и следователно каква огромна работа му е предстояло.

Цѣлата слѣдующа година Миллъ е прекаралъ въ южна Франция заедно съ Бентамова братъ, дѣто той е училъ францускния язикъ и е слушалъ лекции по Химията, Зоологията, Логиката и висшата Математика. Както видѣхме, неговитѣ исторически познания стигаха само до 1788. Сега той се зае съ изучванието на Францускаta Революция, въ която той се влюби. Миллъ стана и никоги не престана да бжде републиканецъ. Слѣдъ това той подкачи изучванието на правото, като приготовление за адвокатската профессия и прочети много нѣщо по Римското Право.

Въ шестнадесятата си година Миллъ вече бѣше си избралъ своето философско вѣрую: той бѣше станалъ ученикъ и последователь на Бентама — той бѣше цѣлъ ютилитерианистъ. Имѣйки за основание и ржководство това учение, той прочете всичкитѣ английски философи. По нататъшното му умственно развитие ставаше повече чрезъ списвание отъ колкото чрезъ прочитъ. Въ тая си

година той е пубиликулъ първата си доказателственна дисертация.

При стжпванието въ осемнадесятата му година, баща му издѣйствува да го назначжтъ въ Бюрото за Индия. Въ това време Бентамовитѣ последователи основахж списанието „Westminster Review“ въ редакцията на което и Миллъ влизаше. Въ сжщото време, той се явява предъ свѣта като издатель на Бентамовата „Rationale of Judicial Evidence.“ Слѣдъ това, той взима живо участие въ издаванието на „Parliamentary History and Review“, което излиза три години. Тая сжщата година той се учи и нѣмски. Заедно съ нѣколко младежи той основа едно дружество, на което цѣльта бѣше да изучватъ и разисквать всичкитѣ важни въпроси. Тъй щото на деветнадесятата си година Миллъ е билъ свършенъораторъ.

Въ двайсетата си година Миллъ премина, както той самъ се изразява, една „криза въ умственната си история“, която всѣки младъ по рано или по късно преминува въ живота си. Страшна меланхолия го била обладала и той е силно чувствувалъ празнотата и несъщественностьта на тоя свѣтъ. Мармонтеловитѣ „Memoires“ сж го пробудили и провдигнжли отъ това му положение, слѣдъ което той се е управилъ и дошелъ въ първото си душевно състояние.

Дълго се спрѣхъ върху първата часть отъ живота на Милля, която е пречудлива и извънрѣдно интересна. И дѣйствително, тя ни представя едничкия по рода си примѣръ дѣто ума тъй бързо да се е развивалъ и да е усвоявалъ думи, имена, идеи и факти съ хилядитѣ въ часа; дѣто съ бързината на гръмотевицата той да е идвалъ до заключения почти непогрѣшими; дѣто, най сетне, той да е съставялъ теории тъй бързо както мраза покрива съ ледъ тихата вода. Надарено съ чудесни способности за лесно приемание, за бързо схващание и освояване, това дѣте е било чудно въ всѣко отношение: неговитѣ игри и развлечения сж били анализа, словопрението и синоптическото изложение на философски системи; неговото тѣлесно упражнение е била расходката съ баща му или съ Бентама, или пакъ писанието и преобръщанието на листоветѣ; неговитѣ събесѣдници сж били близкитѣ на баща му приятели и велики мислители Рикардо, Хюмъ и Бентамъ съ послѣдния отъ които Миллъ тѣсно се е свързалъ.

V

Останалата часть отъ живота на Милля, споредъ както ни расправя автобиографията му, е онова, което е още живо предъ насъ — неговитѣ безчетни публикации и огромни трудове, неговитѣ сношения и словопрения, неговитѣ грамадни усилия и извършени подвизи на научното поле. Мѣстото и времето не ми позволява да проследя заедно съ моитѣ читатели подробното развитие на идеитѣ на тоя гений върху всичкитѣ въпроси до които той се е косналъ, нито пакъ да давамъ подробенъ анализъ на неговитѣ съчинения. Ще споменѫ само, че безъ да изброявамъ безчисленнитѣ му диссертации, словопрения, реферати и адресси върху политически, философски и исторически въпроси, както напримѣръ върху Хамилтоновата философия, върху религията, ютилитерианизма, Парламентарната Реформа, Ирландския въпросъ и други такива питания, двѣтѣ му най главни съчинения, които сѫ му доставили извѣстность и чрезъ които той е добилъ трайна слава сѫ: „Начала отъ Политическа Иконамия“ (Principles of Political Economy)и „Система на Логиката“ (A System of Logic). И двѣтѣ тия съчинения сѫ замѣчателно добрѣ обработени. Стила и на двѣтѣ — както въобще и на всичкитѣ му списания — е моделъ отъ ясность, той е чистъ и прозраченъ като кристалъ, нѣщо, което самъ Миллъ съзнава: „коститѣ и жилитѣ почнаха да се покриватъ съ мѣсо и стила ми почна да става по нѣкоги оживленъ и почти ясенъ“. Въ Политическата му Икономия практически сѫ представени всичкитѣ истини, които сѫ били изработени до негово време. Обаче, както самъ той въ предисловието на това си съчинение ни го казва, събирането и излаганието на многото нови идеи и тѣхното приспособление въ практика, уяснени отъ разискванията на последнитѣ години, не е била единствената цѣль на негова трудъ. Неговата цѣль е била още и главно да продължи дѣлото на великия Английский политико-икономистъ Адама Смита, като го съобрази съ новѣйшитѣ идеи. За Милля, както и за Адама Смита, Политеческата Икономия е нераздѣлимо сплетена съ много други клонове отъ Социалната философия и ето защо той й дава много по широко поле, както и самото заглавие на книгата му „Начала отъ Политическата Икономия съ нѣкои отъ тѣхнитѣ приложения къмъ Социалната философия“ го показва.

Логиката му тъй тънко, подробно и обемливо анализира

процесса на человѣческото мисление както нито единъ философъ отъ Аристотеля до днешно време не е сторилъ. При всичко, че Хербертъ Спенсъръ е основателя на Социологията, Милль се е занимавалъ съ въпроса какъ да се основе тя. Въ VI-та глава отъ Логиката си, нашия авторъ задава въпроса да ли може да има Социална Наука и отговаря въ утвърдителенъ смисль като вѣрва въ сѫществуванието на тая наука — Етологията — науката за характеритѣ, наука, която има да се създаде. Споредъ него една наука може да сѫществува при всичко, че съотвѣтствующего ней искуство може и да не сѫществува. Социалната Наука може да сѫществува макаръ политическото искуство—искуството за управление—може да не е съразмѣрно напреднѫло. Макарь Социалната Наука и да не може сигурно да предвижда, ний можемъ спорѣдъ нейнитѣ предписания на направляваме нашитѣ дѣйствия съ голѣма вѣроятность, че произшествията ще отговорятъ на нашитѣ предположения.

Следъ това трѣбува да споменѫ неговото съчинение „Върху Свободата“ (On Liberty). Свободата спорѣдъ Милля е „границата на властьта, която обществото законно упражнява върху личностьта“. Той описва свободата въ срѣдния вѣкъ и се възмущава отъ управленията на минѫлитѣ столѣтия. Идеала на свободата е „управлението на всички чрезъ всички“. Обаче, хората отъ рано сѫ съзрѣли, че народа който управлява не е сѫщия съ оня когото управляватъ — съзрѣли сѫ, че болшинството иска да угнетява меншеството—отъ гдѣто е възникналъ въпроса за правото на меншеството. Нашия авторъ е тъй дълбоко проникнѫтъ отъ правото за свободата на мислянието и разискванието на всѣка личность щото той се провиква: „Ако цѣлото человѣчество безъ едного да е на едно мнѣние а само едно лице да е на противното мнѣние, человѣчеството не ще бѫде повече оправдано ако иска да запуши устата на това лице, отъ колкото последнето щѣше да бѫде оправдано, ако да имаше сила и запушѣше устата на цѣлото человѣчество“. Да потѫпчишъ едно мнѣние спорѣдъ Милля е да се провъзгласишъ за непогрѣшимъ. Мѣрилото за истината е, следователно, когато тя може да устои срѣщу опровержението, защото само тогава е тя истина, когато тя претърпи всевъзможнитѣ противорѣчия и опровержения. Милль отива до тамъ щото казва“ ако

не съществуватъ противници срѣщу по важнитѣ истини, необходимо е да ги измислимъ и да ги въоръжимъ съ най силнитѣ доказателства, които най искустния и дяволски адвокатъ може да намѣри". И още „оня, който знае само своето мнѣние не знае нищо". Спорѣдъ Милля, всѣко едно отъ различнитѣ мнѣния върху единъ въпросъ като хвърля по една частица истина образува „здравия разумъ" на обществото върху тоя въпросъ. Най сетнѣ, той точно очертава границитѣ до които се простира правото на обществото да упражнява власть върху отдѣлнитѣ личности.

Трѣбувало би сега да се позапра и върху съчинението му „Порабощението на Женитѣ" (Subjection of Women) но азъ нѣма да сторя това, защото идеитѣ, които Миллъ на пространно развива въ него читателитѣ ще срѣщнѫтъ въ скратена форма въ края на VIII-та глава отъ настоящия ми преводъ. Остава ми още да споменѫ и за съчинението, което представямъ въ преводъ предъ българската публика, но за него говоря по на долο.

Ето прочее, въ кратко едно изложение както на живота а тъй сѫщо и на преизобилната умствена дѣятелность на тоя Титанъ, който се помина въ 1873 г. и на когото грамадното влияние за дълго време ще има да се чувствува отъ съвременното общество.

***

Съчинението „Размишления върху Представителното управление", както го казхъ и другъ пѫть, е единствено по рода си, — то е классическото съчинение върху Конституционното Право. Джонъ Ст. Миллъ е разгледалъ предмета всестранно и го е изложилъ по единъ методически и съвършенъ начинъ. Вмѣсто декламации и въсклицания ний срѣщаме факти, които той самъ е събиралъ и наблюдвалъ, независими и самостоятелни мнѣния до които той чрезъ мисление и опитъ е дошелъ. Не само, че е схваналъ предмета въ всичката му ширина, но той го е изложилъ превъсходно. Либералъ до коститѣ и мозжка си, Миллъ е преди всичко безпристрастенъ мислитель и хладнокръвенъ сѫдия. Безъ милость или увлечение, безъ предрасѫдъкъ или предвзета цѣль, той критикува всичко, което заслужва критика. Той не се стѣснява да каже на популярнитѣ събрания, че не е тѣхна работа да бутатъ съ грубитѣ си рѫце законопроектитѣ приготвени отъ по силнитѣ и

специално приготвени за това лица. Той не се свини да каже и докаже, че управлението на популярнитѣ масси и срѣднитѣ классове хора е посредственно, но съ всичко това за него е повече отъ аксиома, че най справедливото и най доброто е представителното управление — всичкитѣ граждани да се интерисуватъ за общитѣ работи и да боравятъ съ тѣхъ — управлението на всички чрезъ всички.

Съ призожданието на това съчинение азъ съмъ се ласкаялъ, че ще спомогнѫ отъ части понѣ за укрѣпяването и преуспѣванието на представителното управление — единственното възможно въ тоя напрѣдничавъ вѣкъ — у насъ.

Казахъ въ моята „Покана", че това съчинение освѣнъ дѣто е било преведено на всичкитѣ западно-европейски язици но още е и на братскитѣ намъ сръбски и руски. Трѣбува сега да прибавя, че ония, които сѫ го чели на послѣдния язикъ могѫтъ съ най голѣма полза да го прочетѫтъ още веднѫжъ и въ настоящия му преводъ, защото съмъ превелъ точно всичко, което английския оригиналъ съдържа, когато у русския преводъ сѫ изоставени много нѣща — цѣли страници.

Всички познаватъ колко осжѫдна е нашата литература по държавнитѣ науки и колко бѣденъ е нашия язикъ по тая часть, тъй щото всѣки подобенъ на настоящия преводъ е предприятие твърдѣ тежко. Когато превождахъ отъ английски имахъ подъ рѫка и прекрасния френски преводъ отъ Дюпонъ-Вита тъй сѫщо и русския преводъ, „издание Яковлева". Мѫчихъ се щото превода да бѫде колкото е възможно по добъръ и по точенъ, но ако при всичко това сѫ се вмъкнали нѣкои погрѣшки — както има нѣкои типографически — прося извинение отъ читателитѣ за тѣхъ, като въ сѫщото време очаквамъ строга, но справедлива критика, която ще да ми послужи да исправя погрѣшкитѣ въ случай, че би потрѣбувало да направя второ издание.

Както обявихъ и въ „Поканата" си, за улѣснение на моитѣ спомоществователи, а тъй сѫщо и за самото напечатване на книгата, раздѣлихъ превода на двѣ части. Настоящата първа часть съдържа слѣдующитѣ осемъ глави:

I. До колко формитѣ на управление могжтъ да бждхтъ предметъ на изборъ;

II. Мѣрилото за добрата форма на управление;

III. Идеално най добрата форма на управление е представителното управление;

IV. При какви условия представителното управление е неприложимо;

V. Същинското назначение на представителнитѣ събрания;

VI. Недостатъцитѣ и опаснноститѣ на които е изложено представителното управление;

VII. Истинска и лъжлива демокрация; представителство на всички и представителство само на болшинството.

VIII. Обширностьта на правото за гласоподавание.

Втората часть, която съмъ турилъ подъ печать и скоро ще послѣдува, обема слѣдующитѣ десеть глави:

IX. Трѣбува ли изборитѣ да бждхтъ двустепенни?;

X. За начина на гласоподаванието;

XI. Колко време трѣбува да траятъ парламентитѣ?;

XII. Трѣбува ли представителитѣ да сж обвързани съ инструкции отъ своитѣ избиратели?;

XIII. За Втората Камара;

XIV. За испълнителната власть въ представителното управление;

XV. За мѣстнитѣ представителни събрания;

XVI. За народностьта въ свръзка съ представителното управление;

XVII. Федерални представителни управления;

XVIII. Управлението на колонии отъ една свободна държава.

Тъй като българската читающа публика се отнесе доста съчувственно къмъ моята „Покана“, азъ ще прибавя къмъ втората часть нѣкои извлечения — а именно, цѣлата първа глава и часть отъ послѣдната — отъ едно твърдѣ недавнешно съчинение на единъ извѣстенъ свободолюбивъ Белгийски професоръ, Адолфъ Пренъ отъ Брюкселския университетъ, съ насловъ „Демокрацията и Парламентарното Управление“ (La Démocratie et le Régime Parlementaire par Adolphe Prins, 1884).

ГЛАВА I.

ДО КОЛКО ФОРМИТѢ НА УПРАВЛЕНИЕ МОГѪТЪ ДА БѪДѪТЪ ПРЕДМЕТЪ НА ИЗБОРЪ.

Всичкитѣ размишления касателно до формитѣ на управление иматъ отпечатъкъ, повече или по малко исключителенъ на двѣ противоположни теории относително за политическитѣ учрѣждения, или, по точно да кажемъ, противоположни понятия за какво нѣщо сѫ политическитѣ учрѣждения.

Нѣкои си представляватъ управлението като строго практическо искуство, което повдига въпроси само за срѣдства и за цѣль. На формитѣ на управлението тѣ гледатъ както и на другитѣ срѣдства за достижение на человѣчески цѣли. На тѣхъ глѣдатъ като на дѣло напълно подлѣжаще на человѣческата изобретателность. Направени отъ человѣка, предполага се, че нему му е предоставенъ и избора да ги направи или да не ги направи, и какъ или по кой образецъ да ги направи. Управлението, споредъ това понятие, е една проблема, която подлѣжи на разрѣшение тъй както и всѣка друга работа. Първата стъпка за нейното рѣшение е, да се опредѣли цѣльта, която управлението трѣбува да гони; слѣдующата е, да се изслѣдува, каква форма на управление е най згодна за достиганието на тая цѣль. Като се задоволимъ върху тия двѣ точки и узнаемъ, коя е формата на управление, която съединява най голѣмото количество добро съ най малкото зло, онова, което ни остава понататъкъ е, да склонимъ да се присъединятъ къмъ мнѣнието, до което ний частно сме дошли, нашитѣ сънародници, или тия за които сѫ предназначени учрѣжденията. Да се намѣри най добрата форма на управление, да се убѣдѭтъ другитѣ, че тя е най добрата, а слѣдъ това, да се поощрятъ да я искатъ, ето реда на идеитѣ въ умове-

тѣ на тия, които приематъ този вглядъ отъ политическата философия. Тѣ гледатъ върху една конституция по сѫщия начинъ (като се прави надлѣжната разлика на нѣщата) както биха гледали върху едно рало съ пара или върху една машина за вързхание.

Противоположни на тия сѫ други видъ политически мислители, които сѫ толкова далечь отъ да уподобяватъ формата на управлението на една машина, щото тѣ я смятрятъ като единъ видъ самороденъ продуктъ и науката за управлението като единъ клонъ (тъй да кажемъ) отъ естественната история. Споредъ тѣхъ, формитѣ на управление не поддѣжжтъ на изборъ. Трѣбува да ги вземемъ, въобще, тъй както ги намѣримъ. Управленията не могжтъ да се създаватъ споредъ обмисленъ отъ по напредъ образецъ. Тѣ „не се правятъ а растжтъ.“ Това, което предлѣжи намъ относително за тѣхъ, както и за другитѣ факти на вселенната, е, да се запознаемъ съ тѣхнитѣ природни свойства, и да се принравимъ къмъ тѣхъ. Върху основнитѣ политически учреждения на единъ народъ, тая школа гледа като на единъ видъ органически плодъ отъ природата и живота на него народъ: продуктъ отъ тѣхнитѣ привички, инстинкти и безсъзнателни нужди и желания а рѣдко плодъ на тѣхнитѣ съзнателни стремления. Волята на народа е взимала само това участие — да посрѣщне временнитѣ нужда чрѣзъ временни срѣдства, които ако сѫ доста съобразни съ народнитѣ чувства и характеръ се закореняватъ и чрѣзъ постепенното имъ набиранье съставляватъ единъ образъ на управление, който се принравлява на народа, който го пртѣжава. Всуе би било всѣко опитвание за да се наложи върху единъ народъ, нѣкое управление, което не е било самородно произведено отъ природата и обстятелствата на тоя народъ.

Трудно би било да се рѣши, кое отъ тия учения е по нелѣпо, ако се предположеше, че има хора, които поддържатъ исключително всѣко едно отъ тѣхъ като теория. Но началата, които хората исповѣдватъ върху нѣкой спорень предметъ, обикновенно, твърдѣ непълно изражаватъ мненията, които тѣ дѣйствително поддържатъ. Никой не вѣрва, че всѣкой народъ е въ състояние да създаде всѣкакъвъ родъ учрѣждения. Да тикнемъ колкото искаме далечь аналогията съ механическитѣ срѣдства, че-

ловѣкъ не избира даже единъ дървенъ и желѣзенъ инструментъ възъ едничкото основание, че той самъ по себе си е най добрия. Той смѣта, да ли тоя инструментъ има и другитѣ необходими нѣща, които сж нуждни за да може неговото употрѣбление да стане полезно, а въ особенности, да ли ония, които ще иматъ да работятъ съ него, притежаватъ нуждното знание и искуство за да се служжтъ съ него. Отъ друга пакъ страна, тия, които говорятъ за политическитѣ учрѣждения като да сж единъ видъ живи организми, не сж дѣйствително такива политически фанатици за каквито се представляватъ. Тѣ не претендиратъ, какво человѣческия родъ не прави абсолютно никакъвъ изборъ относително за управлението подъ което ще живѣе, или, че обсжждението на послѣдствията, които проистичатъ отъ разнитѣ форми на управление не влияе никакъ върху тѣхния изборъ. Но, макаръ всѣка една отъ тия школи, изъ оппозиция къмъ проти ната, да преувеличава своитѣ надлежни теории и макаръ никой да не се придържа безъ измѣнение къмъ едната или другата, двѣтѣ доктрини отговарятъ на една коренна разница, която сжществува между два начина на мисльта. Най сетнѣ, макаръ да е очевидно, че никоя отъ двѣтѣ не е съвсѣмъ права, трѣбва да се постараемъ да испитаме основата и на двѣтѣ и да се въсползуваме отъ истината, която се съдържа у всѣка една отъ тѣхъ.

Да помнимъ, прочее, преди всичко, че политическитѣ учрѣждения (макаръ по нѣкоги това и да се забравя) сж хорско дѣло — длъжатъ своето происхождение и сжществуванието си на человѣческата воля. Хората не сж се събудили една лѣтна сутрень и сж ги намѣрили изникнали. Нито пъкъ тѣ приличатъ на дърветата, които веднжжъ насждени, „растжтъ,“ когато „хората спятъ“! Въ всѣки периодъ отъ тѣхното сжществувание, своеволното дѣйствие на человѣка ги прави такива, каквито сж. Слѣдователно, както всичкитѣ нѣща, които хората сж направили, тъй сжщо и тия могжтъ да бждлтъ добрѣ или злѣ направени; разсждъкъ и искуство може да сж дѣйствували при тѣхното създавание или противнитѣ на тия. При това, ако единъ народъ е пропусналъ, или въ слѣдствие на външенъ натискъ не му е било въ ржката, да си даде една конституция чрезъ експерименталенъ начинъ на дѣйствие, като постепенно поправя всѣко зло при неговото проявление или пакъ съраз-

мѣрно съ това колкото оння, които сѫ страдали отъ това зло сѫ добили сила да могѫтъ да му противостоятъ. Това закъсняване е една голѣма невгода за тоя народъ, но то не доказва никакъ, че онова, което ся е намѣрило добро за другитѣ не би било добро тоже и за него, и че нѣма да бѫде така, когато той мисли за удобно да го приеме.

Отъ друга страна, трѣбува да не се испуща тъй сѫщо изъ видъ, че политическата машина не дѣйствува отъ само себе си. Тъй както изъ начало хора сѫ я направили, трѣбува хора пакъ да я каратъ, и даже обикновенни хора. Тя не изисква простото тѣхно съгласие, а тѣхното активно съдѣйствие; и трѣбва да е нагласена спорѣдъ способноститѣ и качествата на хората, които могѫтъ да се намѣрятъ. Това предполага три условия: 1-о народа, за когото се предназначава една извѣстна форма на управление, трѣбува да желае да я приеме, или поне да не бѫде толкова противенъ, щото да противопостави нѣкоя непреодолима мѫчнотия за установяванието на това управление; 2-о той трѣбува да желае а тъй сѫщо и да бѫде въ състояние да направи онова, което е нужно за да се удържи това управление; 3-о той трѣбува да желае и да бѫде въ състояние да направи онова, което тая форма на управление изисква отъ него за да може тя да испълни своето назначение. Думата „направи" трѣбува тука да се разбира, че съдържа въ себе си както въздържание, тъй сѫщо и дѣла. Народа трѣбува да е способенъ да испълни условията за дѣятелность и условията за самовъздържание, които сѫ нужни било за да се съхрани установения образъ на управление, било за да постигне той своето предназначение; способностьта на едно управление въ това отношение съставлява неговото достойнство.

Липсуванието на нѣкое отъ тия условия прави една форма на управление непригодна за частния оня случай, каквито и благоприятни надѣжди тя може иначе да дава.

Първото припятствие, отвръщението на народа къмъ нѣкоя особенна форма на управление, не изискува голѣмо разяснение, защото никоги въ теория то не би могло да се пренебрегне. Постоянно се срѣщатъ такива случаи. Само чуждата сила може да накара едно Северо-Американско Индийско племе да се подчини на стѣснителнитѣ условия на едно рѣдовно и цивилизувано управление. Сѫ-

щото би могло да се каже, макаръ не до тамъ абсолютно, за варваритѣ, които наводниха Римската Империя. Трѣбуваше да се изминжтъ вѣкове и съвсѣмъ да се измѣнжтъ обстоятелствата, до като тѣ да привикнжтъ да се покорявать даже на собственнитѣ се водители, когато не сж били на дѣйствителна служба подъ тѣхнитѣ знамена. Има народи, които никоги не биха се подчинили драговолно на друго управление а само на онова на извѣстни фамилии, които отъ памти вѣка сж имали привилегията да имъ доставлявать главатари. Само чуждо завоевание би могло да накара пакъ други да търпятъ монархическо управление; по сжщия начинъ, други пакъ се отвръщаватъ отъ републиката. Това преятствие често прави щото за изѣстно врѣме да не може да се приспособи управлението.

Но има тоже случаи въ които единъ народъ, макаръ и да не е противенъ на една извѣстна форма на управление, — възможно е даже да я иска — може да не желае или да не е въ състояние да испълни нейнитѣ условия. Той може да не е способенъ да испълни ония отъ тѣхъ, които сж нуждни за да би могло едно управление да сыществува поне по име. Така, единъ народъ може да предпочита свободното управление, но ако отъ нерадѣние, или безгрижливость, или страхъ, или лишение отъ общественъ духъ, той не е въ състояние да положи всичкитѣ усилия нуждни за неговото съхранение; ако той не е готовъ да се бие за своето си управление когато то е нападнато; ако той може да се измами и чрезъ хитрости да му отнематъ това управление; ако въ слѣдствие на минутно обезкуражавание, или врѣменно исплашвание, или пакъ прѣхласнатъ отъ ентусиазмъ за нѣкое лице, той може да се накара да положи подъ краката даже на единъ вѣликъ человѣкъ свободата си, или да го упълномощи съ такава власть, която да му дава возможность да потъпчи народнитѣ учрѣдения; въ всичкитѣ тия случаи тоя народъ е повече или по-малко негоденъ за свобода, и макаръ да е за неговото добро да я има даже за едно кратко врѣме, вѣроятно е, че той не ще може за дълго да се наслаждава отъ нея.

Единъ народъ тъй сжщо може да не желае или да не е въ състояние да испълни длъжноститѣ, които една особенна форма на управление му налага. Тъй напримѣръ, единъ грубъ народъ макаръ и да чувствува до нѣкждѣ

ползитѣ отъ образованото общество, може да не бѫде въ състояние да се подложи на ония въздържания, които това общество изисква: страститѣ имъ може да сѫ много силни или пъкъ личната имъ гордость твърдѣ взискателна тъй щото членоветѣ на тоя народъ не могѫтъ да се въздържатъ да не се расправятъ лично а да оставятъ на законитѣ да отмъстятъ дѣйствителнитѣ или въображаемитѣ нанесени тѣмъ врѣди. Въ такъвъ случай, за да може едно цивилизувано управление, да бѫде дѣйствително полезно, ще трѣбува да е до една значителна степень деспотическо; — такова, върху което народа самъ да не упражнява контролъ, и което да го кара да се въздържа въ дѣйствията си.

Трѣбува тъй сѫщо да смятряме способенъ еано за ограничена свобода тоя народъ, който не би съдѣйствувалъ дѣятелно ведно съ закона и общественнитѣ власти за прекратяванне на злодѣйцитѣ. Народъ, който е по наклоненъ да скрие единъ престѫпникъ отъ колкото да го предаде въ рѫцѣтѣ на властьта; народъ, който като Индустанцитѣ предпочита да стане клѣтвопрестѫпникъ, отъ колкото да си даде трудъ или да се изложи на отмъщението на престѫпника като свидѣтелствува противъ него; народъ у когото, както това ставаше у нѣкои европейски народи до недавно, ако единъ человѣкъ промуши нѣкого съ ножъ на срѣдъ пѫтя, зрителитѣ се отбиватъ отъ другата страна на улицата, защото това е работа на полицията да гледа за станалото, та че е и по безопасно да не се мѣсятъ въ това, което не се отнася до тѣхъ; единъ народъ, най сѣтне, когото възмущава едно смъртно наказание, но който хладнокръвно гледа на едно убийство — у такива народи общественната власть трѣбува да е облечена въ една по широка наказателна сила отъ колкото другадѣ, защото първитѣ и най необходимитѣ условия за цивилизования животъ нѣматъ върху нищо друго да се основѫтъ. Това жално положение на чувствата на всѣкой народъ, който току що е излѣзалъ изъ дивашкия животъ, е, безъ съмнение, слѣдствие отъ по предне лошо управление, което го е приучило да гледа на закона като да е той направенъ за друга дѣль отъ колкото за неговото добро, а на служителитѣ на закона като на по лоши негови неприятели отъ колкото ония, които явно го нарушаватъ. Колкото малко и да заслужватъ порицания тия въ които такива умствени привички сѫ се развили, и ма-

каръ тия правички да могжтъ съ време да се преодолѣятъ чрезъ по добро управление, но до като тѣ сѫществуватъ, властьта у тоя тъй наклоненъ народъ трѣбува да упражнява върху му много повече сила отъ колкото върху единъ народъ, който съчуствува на законитѣ и който желае да помогне дѣятелно за тѣхното приспособление.

Най сетнѣ, представителнитѣ учреждения малко важжтъ и могжтъ да бждътъ просто оржлие на тиранията или на интригата, когато повечето отъ избирателитѣ не се интересуватъ достатачно за своето управление, та не гласоподаватъ, или ако гласоподаватъ, тѣ не правятъ така водими отъ обществената полза, но продаватъ гласоветѣ си за пари. или гласоподаватъ по заповѣдь на нѣкого, който има върху имъ контролъ, или когото тѣ желаятъ да поддържатъ за частни интереси. Така практикуванъ, популарния изборъ, вмѣсто да бжде едно обезпечение противъ лошото управление, е едно добавочно колело въ неговата машина. Освѣнъ тия нравственни пречки, веществениитѣ мъчнотии често биватъ едно неопреодолимо препятствие противъ установяванието на извѣстна форма на управление. Въ старо врѣме, при всичко, че е могло да има, и е имало често, голѣма лична или мѣстна независимость, нищо подобно на едно правилно популарно управление не ѐ могло да сжществува, вънъ отъ границитѣ на общината на единъ градъ; защото тамъ не сж сжществували физическитѣ условия нужни за образуванието и распространяванието на едно общественно мнѣние, освѣнъ между тия, които сж могли да се съберкжтъ заедно за да разискуватъ общественнитѣ работи на сждата площадь. Мисли се въобще, че това препятствие е било надвито чрезъ приеманието на прѣдставителната система. За да би могло то съвсѣмъ да се преодолѣе, изискваше се печата, и даже вѣстникарския печатъ, който е дѣйствително равносиленъ, макаръ и да не съотвѣтствува въ всѣко отношение, на Пникса и на Форума. Имало е общества въ които даже една доста обширна монархия не е могла да живѣй, а неминуемо се е распадвала на малки княжества, които сж биле или независими едно отъ друго, или пакъ съединени помѣжду си чрезъ твърдѣ хлабава връска, като феодалната, защото правителственната машина не е била достатъчно съвършенна да испълни заповѣдитѣ на централната власть на едно голѣмо растояние, далечь отъ нея. Даже повиповени-

ето на войската е зависело отъ доброволната ѝ вѣрность; нито пакъ сж съществували срѣдства за да се накара народа да плаща извѣстни нѣкои налози за поддържанието на нужната сила, която да заставя кѫмъ повиновение една обширна страна. Трѣбува да се помни, че въ тия и всички подобни случаи препятствието може да бжде по голѣмо, или по малко. То може да бжде толкова голѣмо, щото да направи управлението да отива твърдѣ злѣ, безъ обаче съвсемъ да спре неговото сжществувание, или безъ да му въспрепятствува да се предпочете на практика отъ всѣко друго. Този послѣдния въпросъ зависи главно отъ едно съображение до което ний още не сме стигнали:—до колко разнитѣ форми на управлението поощряватъ прогресса.

Разгледахме тритѣ условия на основание на които една извѣстна форма на управление може да се приложи у единъ народъ. Ако привърженницитѣ на натуралистическата теория за политиката нѣматъ нищо друго предъ видъ, а само да настояватъ върху нуждата отъ тия три условия; ако тѣ искатъ да кажжтъ само, че никое управление не може непреривно да сжществува, ако не испълнюва първото и второто условие, и до значителна степень и третето—тѣхното учение, тъй ограничено, е неуспоримо. Всичко, което тѣ претендиратъ повече отъ това ми се вижда неоснователно. Дѣто ни се казва, че било нужно щото учрѣжденията да имжтъ историческа основа, че тѣ трѣбувало да бждатъ въ хармония съ народнитѣ обичаи и характеръ и тѣмъ подобни—всички тия нѣща или значжтъ това, или пакъ нищо друго не значжтъ, което би се отнасяло до цѣльта. Вънъ отъ разумнитѣ нѣща, които тия и подобнитѣ тѣмъ фрази съдържатъ, въ тѣхъ има и много сантименталность. Но отъ практическа глѣдна точка, преведенитѣ нуждни нѣща за политическитѣ учреждения сж само толкова леснотии за усъществление на тритѣ условия. Когато за установяванието на едно отдѣлно учрѣждение или на нѣколко учрѣждения вкупомъ е приготвенъ пжтя чрезъ мненията, вкуса и привичкитѣ на народа, тоя послѣдния не само се накарва по лесно да ги приеме, но по лесно ще се приучи и ще бжде още отъ началото по добрѣ расположенъ да направи онова, което е нужно, както за спазванието на учрѣжденията а тъй сжщо и да се направятъ тъй да дѣйствуватъ както тѣ биха произвели най добри резултати. Голѣма погрѣшка би било отъ страната на единъ

законодатель, ако, при издаванието на своитѣ мѣрки той не се въсползуваще отъ сѫществующитѣ вече таквивато привички и чувства, когато той би можалъ да направи така. Отъ друга страна, било би преувѣличение да въздигаме въ необходими условия тия нѣща, които сѫ само помощь и улеснения. Хората по лесно могжтъ се накара да направятъ, и по лесно правятъ, онова на което сѫ вече привикнали, но тѣ се тоже научаватъ и на нѣща нови за тѣхъ. Привичката е голѣма помощь, но когато много се напира върху една идея, ний ще привикнемъ съ нея, даже когато тя ни е била съвсѣмъ чюжда изъ начало. Изобилуватъ примѣри, гдѣто цѣли народи да сѫ били гладни за неопитани нѣща. До колко единъ народъ е способенъ да прави нови нѣща и да се принаравлява къмъ нови обстоятелства е само по себе си една отъ странитѣ на въпроса. Относително за това качество, разни народи и въ разни фази на цивилизацията, различаватъ много единъ отъ други. Не можемъ се произнеси спорѣдъ нѣкое всеобщо правило до колко единъ извѣстенъ народъ е способенъ да испълни условията на една дадена форма на управление. Трѣбува да се рѫководимъ отъ това, което знаемъ за частния тоя народъ и отъ общото негово практическо сѫждение и прозорливость. Има и друго едно съображение, което не трѣбува да се испуща изъ видъ. Единъ народъ може да не е приготвенъ за добри учрѣждения, но да се възбуди у него желание да ги има е една нуждна часть отъ приготовлението. Припорѫката и защитата на едно извѣстно учрѣждение или форма на управление и излаганието на тѣхнитѣ преимущества е единъ отъ начинитѣ, често единственното срѣдство, което имаме, за да въспитаемъ народа не само да приеме или иска, но тоже да се служи съ учрѣждението. Какви бѣха срѣдствата на италиянскитѣ патриоти, презъ послѣдното и настоящето поколение, за да приготвятъ италиянския народъ за свободата въ единството, ако не да го подбуждатъ да иска това? Обаче ония, които предприематъ подобна работа, трѣбува добрѣ да се проникнати, не само отъ ползитѣ на учрѣждението или на образа на управлението, които тѣ припорѫчватъ, нъ тоже и да иматъ предъ видъ нравственнитѣ способности, които се изискуватъ за да може да се работи съ тѣхъ, за да избѣгнѫтъ по възможности да не накаратъ народа да желае нѣщо, което е повече отъ това, за което е той способенъ.

Отъ онова, което казахме до тукъ излиза, че въ границитѣ на тритѣ условия, до които тъй често се косвахме, учрѣжденията и формитѣ на управление подлѣжжтъ на изборъ. Да изслѣдваме, както се нарича отвлеченно, най добрата форма на управление, не е нѣкое химерическо занятие на научния умъ; и да се въведжтъ въ нѣкоя страна най добритѣ учрѣждения, нуждnитѣ условия за които, спорѣдъ нейното положение тя е способна да испълни до една значителна степень — ето една отъ най разумнитѣ цѣли съ които практическата дѣятелность може да се заеме. Всичко, което може да се каже въ ущербъ на влиянието, което човѣческата воля има по въпроситѣ за управлението, би могло да се каже и за всѣко друго нейно проявление. Въ всичкитѣ нѣща човѣческата сила е строго ограничена. Тя може да дѣйствува само като управлява нѣкои или повечето отъ силитѣ на естеството. Слѣдователно, силитѣ, които могжтъ да се употрѣбятъ за извѣстна цѣль, трѣбува да сжществуватъ, и тѣ ще дѣйствуватъ само спорѣдъ своитѣ си закони. Не можемъ да направимъ рѣката да тече назадъ къмъ источника си, но за това ний не казваме, че воденицитѣ „не се правятъ, а растжтъ". Въ политиката, както и въ механиката, силата, която ще кара машината трѣбвува да се върти вънъ отъ механизма; и ако я нѣма, или е недостаточна да преодолѣе препятствията, които справедливо може да се очаква, че ще се посрѣщнжтъ, механизма не ще успѣе. Това не е нѣкоя особенность исключителна на политическото искуство; а означава само, че както другитѣ искуства тъй също и това подлежи на сжщитѣ ограничения и условия.

Тука ний срѣщаме друго едно възражение, или сжщото възражение въ друга форма. Увѣряватъ ни, че силитѣ отъ които зависятъ по важнитѣ политически явления не могжтъ да се подведжтъ подъ ржководството на политическитѣ мжжи и философитѣ, че управлението на една страна въ всичкитѣ му сжществени отношения било установено и опредѣлено отъ напрѣдъ отъ положението на страната сирѣчь распредѣлението на общественитѣ сили. Тая, която е най силната власть въ обществото ще има управлението въ ржцетѣ си; и едно измѣнение въ политическото устройство не може да бжде трайно, ако, преди то да стане, или пакъ заедно съ него, не се измѣни рас-

предѣлението на общественнитѣ сили, Единъ народъ неможе, прочее, да избира своята си форма на управление. Той може да избира само подробноститѣ, практическата организация; но сѫщностьта на цѣлото — въ чии рѫце ще бѫде върховната власть — това му опредѣлять социялнитѣ обстоятелства.

Приемамъ, че има нѣщо истина въ това учение, но за да може нѣкакъ да ни послужи, то трѣбува да се приведе въ точно изражение и въ опрѣделени граници. Когато се казва, че най яката сила въ едно общество ще стане най силната въ управлението, какво се означава чрезъ сила? Не мишци и жили; иначе чистата демокрация би била единственната форма на управление, която би могла да сѫществува. Къмъ простата мишечна сила, ако прибавимъ още два елемента, собственность и умъ, ний ще бѫдемъ по близо до истината, но пакъ още далечь отъ нея. Не само едно меншество често господарствува върху едно болшинство, но още това последнето може да е побогато и да има повече умни хора, и при всичко това, на сила или другояче, едно меншество, по долне отъ него и въ двѣтѣ тия отношения, да го държи въ поробощение. Тия разни елементи на силата за да могѫтъ политически да влиятъ, трѣбува да се организувани. И прѣимуществата отъ организацията иматъ тия, които иматъ управлението въ рѫцѣтѣ си. Една много по слаба партия твърдѣ много може да натѣгни на вѣзнитѣ, когато се прибави къмъ нея и това, че тя има управлението въ рѫцетѣ си и само чрезъ това тя може за дълго време да удържи връхъ, макаръ, безъ съмнение, едно правителство тъй поставено и да се намира въ положението, което въ механиката се нарича нестойко равновѣсие, като едно нѣщо, което балансира на по малкия си край, и което веднѫжъ побутнато, клони повече и повече да се отдалечи отъ колкото да се повърне на предното си положение.

Но има още по силни възражения противъ тая теория за управлението, тъй както обикновенно я излагатъ. Общественната сила, която клони да се преобърне въ политическа сила, не е една неподвижна, само пассивна, но е дѣятелна сила; съ други думи, сила, която дѣйствително се проявява, тоесть, една много малка часть отъ всичката сѫществующа сила. И дѣйствително, говорѣйки политически, една голѣма часть отъ всѣка сила със-

тои отъ волята. Тогава, какъ е възможно да изброимъ всичко онова, което съставлява политическата сила, когато ний испущаме изъ изчислението нѣщо, което дѣйствува върху волята? Оня, който мисли, че понеже тия, които владѣятъ силата въ обществото иматъ подиръ всичко управлението въ ръцетѣ си и че, слѣдователно, безполезно е да се опитваме да повлияемъ върху мнѣнието на хората, забравя, че мнѣнието само по себе си е една отъ най голѣмитѣ дѣятелни обществени сили. Едно лице съ убѣждение е една обществена сила, която струва деветдесетъ и девять лица, които имжтъ само интереси. Ония, които се успѣли да убѣдятъ хората за въ полза на една извѣстна форма на управление или на нѣкой общественъ фактъ сж направили почти най важната стжпка, която е било възможно да се направи, за да придобиятъ на своя страна общественнитѣ сили. Въ деня когато убиха въ Иерусалимъ съ камъни първомжченика, когато бждящия Апостолъ къмъ язичницитѣ стоѣше тамъ и се съгласяваше за неговата смърть,да ли би могжлъ нѣкой да си прѣдположи, че партията на тогова, когото убиваха съ камъни, бѣше тогава и тамо най яката общестенна сила? Събитията не доказаха ли, че това е било тъй? Защото тѣхнитѣ вѣрувания бѣха най силнитѣ отъ сжществующитѣ тогава вѣрувания. Сжщото това начало направи отъ единъ Витенбергски калугеринъ въ Диетата на Вормсъ, една по яка общественна сила отъ колкото Императора Карлъ V, заедно съ всичкитѣ тамо събрани князове. Но могжтъ да кажжтъ, че тия сж случаи въ които се е коснувало до религията и, че религиознитѣ убѣждения сж особенно силни. Тогава, нека да вземемъ единъ случай, чисто политически, гдѣто макаръ и да се е коснувало до религията но тя е била второстепененъ въпросъ. Ако нѣкой иска да се убѣди, че спекулативния (мислителния) духъ е единъ отъ главнитѣ елементи на общественната сила, нека да се пренесе въ миналия вѣкъ, въ който едва ли е имало престолъ въ Европа, върху когото да не е стоялъ нѣкой свободолюбивъ и преобразователь царь, нѣкой свободолюбивъ и преобразователь императоръ, или най чудното отъ всички, нѣкой свободолюбивъ и преобразователь папа: да се пренесемъ въ вѣка на Фридериха Великий, на Катерина Втора, на Иосифа Вторий, на Петра Леополда, на Бенедикта XIV, на Ганганелли, на Помбалъ, на Аранда; ко-

гато самитѣ Бурбони въ Неаполъ бѣха свободолюбиви и преобразователи и всички проворни умове между французскитѣ благородни бѣха обзети отъ идеитѣ, които твърдѣ наскоро щѣха да имъ костуватъ тъй скжпо. Ето сигурно единъ рѣшителенъ примѣръ, че само физическата и икономическа сила е далечь отъ да бжде цѣлата обществена сила. Не въ слѣдствие на нѣкое измѣнение въ распредѣлението на материялнитѣ интереси, но чрезъ распространението на нравственитѣ убѣждения се тури край на робството на негритѣ въ Британската Империя и другадѣ. Освобождението на крестиянитѣ въ Руссия се длъжи, ако не само на чувството на длъжность, поне на развитието на едно по просвѣтено мнѣние относително за истинскитѣ интереси на Държавата, Онова, което хората мислятъ, е, което опредѣля тѣхнитѣ дѣйствия; и макаръ личното положение повече отъ колкото разсъдъка и да опредѣля убѣжданията и вѣруванията на обкновеннитѣ хора, обаче не малко влияжтъ върху имъ и убѣжденията и вѣруванията на ония, на които личното положение е различно, а тжй сжщо и съвокупния авторитетъ на ученитѣ. Поради това, когато въобще ученитѣ признаятъ единъ общественъ порядъкъ или политическо или друго учрѣждение за добро, а друго нѣкое за лошо, едното — желателно, а другото — че заслужва осжждание, достатъчно се е извършило чрезъ това за да се даде на едното, или да се оттѣгли отъ другото, онова съдѣйствие на общественната сила, което го прави да може да сжществува. Началото, че управлението на една страна е такова, каквото сществующитѣ общественни сили го принуждаватъ да бжде, е вѣрно въ оная смисль въ която то благоприятствува, вмѣсто да обезкуражава, опитванието да се направи единъ разуменъ изборъ изъ мѣжду всичкитѣ форми на управление, възможни при даденото положение на обществото.

ГЛАВА II

МѢРИЛОТО ЗА ДОБРАТА ФОРМА НА УПРАВЛЕНИЕ

Понеже формата на управлението на една страна (въ извѣстни опредѣлени условия) може да подлежи на изборъ, сега предлежи да разгледаме, какво трѣбува да бѫде мѣрилото по което да се ръководи тоя изборъ; какви сѫ отличителнитѣ черти на формата на онова управление, което е най згодно за интереситѣ на едно дадено общество.

Преди да пристѫпимъ да разгледаме това, може да се види за нужно да рѣшимъ, кои сѫ настоящитѣ функции на управлението, понеже тъй като то е само едно срѣдство, избора на срѣдството трѣбува да зависи отъ това, какъ се то приспособлява къмъ цѣльта. Но тоя начинъ на полагание въпроса не улѣснява до тамъ неговото изследувание, както би могло да се предполага, и даже, той не ни представя цѣлия въпросъ. Защото преди всичко, настоящитѣ функции на едно управление не сѫ нѣщо опредѣлено, а сѫ различни при различнитѣ състояния на обществото: по широки при единъ назадналъ отъ колкото при нѣкой напредналъ народъ. Второ, не можемъ достатъчно оцѣни характера на едно управление или купъ политически учрѣждения, ако ограничимъ вниманието си исключително върху законната сфера на правителственитѣ функции. Защото макаръ и благотворното влияние на едно управление да се ограничава въ нея сфера, за нещастие не е така и съ неговото вредително влияние. Управлението на единъ народъ може да му нанесе всичкитѣ злини на които человѣческия родъ е достѫпенъ, а пакъ отъ добринитѣ на които е способенъ обществения животъ би могли да се осѫществѫтъ само ония съ които състава на управлението е съвмѣстимъ и остава поле за тѣхното постигвание. Безъ да говоримъ за косвенното влияние на общественитѣ власти, тѣхното прямо намисание обзема человѣческия животъ въ всичкитѣ му проявления; и влиянието на

управлението върху благосъстоянието на обществото може да се разглежда или цѣни само по отношение къмъ всичкитѣ вкупомъ интереси на человѣчеството.

Като сме така принудени да туримъ предъ себѣ си за мѣрило на добро и лошо управление, такъвъ единъ сложенъ предметъ — съвокупнитѣ интереси на обществото, ний охотно ще се опитаме да направимъ нѣкоя классификация на тия интереси, която, като ги представи предъ ума въ опредѣлени групи, да може да ни укаже нужнитѣ качества, посрѣдствомъ които нѣкоя форма на управление може да удовлетвори разнитѣ тия интереси. Голѣмо улеснение би било, ако бихме могли да кажемъ: благото на обществото състои отъ такива и такива елементи: единъ отъ тия елементи изисква такива условия, другий пакъ такива, тогава онова управление, което съединява до най голѣма степень всичкитѣ тия условия, трѣбува да бѫде най доброто, По тоя начинъ теорията за управлението ще се съгради отъ отдѣлнитѣ теореми на елементитѣ, които съставляватъ едно добро състояние на обществото.

За нещастие, да се изброятъ и распредѣлятъ съставнитѣ части на общественното благосъстояние така щото да може да се приеме съставянието на подобни теореми, не е лесна работа. Почти всички оння, които, въ минѫлото и настоящето поколение, сѫ се занимавали съ политическата философия въ повече или по малко обширенъ смисълъ сѫ чувствували важностьта отъ подобна классификация; но опитванията, които сѫ станали за тая цѣль до сега сѫ направили, до колкото азъ зная. само една стѫпка. Кассификацията почнува и свършва съ това дѣто распредѣля нуждитѣ на обществото на два главни отдѣла: Рѣдъ и Прогрессъ (споредъ фразеологията на фанцускитѣ мислители), Покой и Движение съ думитѣ на Колриджа. Това раздѣление е благовидно и привлекателно, поради ярката повидимому противоположность между неговитѣ два отдѣла и замѣчателната разлика на чувствата, които и двата възбуждатъ. Но азъ намирамъ, че (макаръ и да може да се допустне въ популярни бѣседи) различието мѣжду Рѣда или Покоя и Прогресса не е нито научно нито точно, когато се употребява за да се опредѣлятъ качествата необходими за едно управление.

Защото най-напредъ, какво е Редъ и Прогрессъ? Колкото се отнася до Прогресса, нѣма никакво затруд-

нение или понѣ не се явява при пръвъ поглѣдъ. Когато се говори за Прогресса като едно отъ потрѣбноститѣ на человѣческото общество, може да се предположи да значи усъвършенствование. Това е едно доволно ясно понятие. Но що е Рѣдъ? По нѣкоги това понятие означава повече, други пжть по малко, но никоги съвокупностьта на всичко онова, което е потрѣбно на обществото съ исключение на усъвършенствованието.

Въ най-тѣсното значение, Рѣдъ означава Повиновение. Казватъ, че едно правителство пази рѣда, ако то може удьржà да му се покорявать. Но има разни степени на повиновение, и не всѣка отъ тѣхъ е достойна за удобрѣние. Само деспотизма изисква щото всѣки гражданинъ да се покорява безусловно на всѣки приказъ изданенъ отъ лицата, които сж на власть. Това определение трѣбува да го ограничимъ да значи поне приказания, които имжтъ общъ характеръ и които се издаватъ въ нарочитата форма на закони. Така разбранъ, Рѣда изразява безъ съмнѣние една необходима принадлѣжность на управлението. Ония, които не могатъ да накаратъ да се покоряватъ на тѣхнитѣ заповѣди, не може се казà, че управляватъ. Но макаръ и да е нуждно условие за управлението, това не е неговата цѣль. То трѣбува да накара да му се покоряватъ, за да може да достигне друга нѣкоя цѣль. Намъ все още ни оставя да търсимъ каква е тая другата цѣль, която управлението трѣбува да испълни, помимо идеята на усъвършенствование, и която всѣко общество било то консервативно или прогрессивно трѣбува да испълни.

Въ смисль нѣкакъ си по широкъ, Рѣдъ значи спазванието на мира, чрезъ прекращението на частното насилие. Казва се, че тамъ сжществува Рѣдъ, дѣто народа въобще е престаналъ да рѣшава частнитѣ си спорове чрезъ частна сила и е привикналъ да подлага на общественнитѣ власти рѣшението на своитѣ си спорове и обезщетението на своитѣ си врѣди. Но въ това по широко значение, както и въ първото си по тѣсно, Рѣда повече означава едно отъ условията за управлението, отъ колкото цѣльта или мѣрилото на превъсходството на това управление; ващото може да се е установила у единъ народъ привичката да се покорява на правителството и да подлага на неговитѣ власти разрѣшението на всичкитѣ си

спорни дѣла, а между тѣмъ, начина по който това правителство се отнася къмъ тия спорни въпроси и къмъ ония предмѣти въ които то се интерисува може да бѫде много различенъ, като захванимъ отъ най-добрия — до найлошавия.

Ако намѣряваме да включимъ въ идеята на Рѣда, всичко онова, което обществото изисква отъ своето правителство, което не се обема въ идеята на Прогреса, тогава ний трѣбува да опредѣлимъ, че Рѣдъ значи запазванието на всѣко сѫществующе благо отъ какъвто родъ и важность да е то, а пакъ Прогрессъ — увеличението на това благо. Такова раздѣление заключава въ този си или онзи отдѣлъ всичко, което би могло да се изисква отъ правителството да развива. Но това раздѣление не представлява никаква основа за философията на управлението. При създаванието на единъ образъ на управление неможемъ каза, че такива распорѣждания трѣбува да станѫтъ за въ полза на Рѣда, а едикоиси за въ полза на Прогресса, понеже условията на Рѣда въ сега показаната смисль и тия на Прогресса не сѫ противоположни; напротивъ тѣ сѫ сѫщитѣ. И наистина, дѣйствията, които клонятъ да съхранятъ сѫществующето общественно благо сѫ сѫщитѣ, които спомагатъ за неговото увеличение, и обратно; самата разлика се състои въ това, че повече отъ тия дѣйствия се изискватъ за послѣдната цѣль отъ колкото за първата.

Какви сѫ, напримѣръ, личнитѣ качества на гражданина, които най-много способствуватъ за да се съхранятъ сѫществующитѣ вече въ обществото добро поведение, добра администрация, преуспявание и процъвтявание? Всѣкий ще се съгласи, че тия качества сѫ: прилежанието, честностьта справедливостьта и облагоразумието. Но не сѫ ли пакъ тия, измѣжду всичкитѣ качества, които наймного способствуватъ за усъвършенствованието? И нарасванието на тия качества въ обществото не съставлява ли само по себѣ си най-голѣмото усъвършенствование? Ако е така, ония качества на управлението които развиватъ въ обществото прилежанието, честностьта, справедливостьта и благоразумието еднакво способствуватъ за Рѣда и Прогресса, само, че за да стане обществото рѣшително прогрессивно, изискватъ се повечко отъ тия качества, отъ колкото само за да се поддържатъ въ дадено едно положение

Какви сж, отъ друга страна, особеннитѣ человѣчески свойства, които се виждатъ, че се отнасятъ особенно къмъ Прогресса, и не внушаватъ тъй прямо идеитѣ на Рѣда и Съхранението? Тѣ сж преимуществено — умственната дѣятелность, предприимчивий духъ и мжжеството. Но всичкитѣ тия качества не сж ли напълно тъй нуждни за спазванието сжществующето благо колкото и за неговото увеличение? Ако има нѣщо достовѣрно въ човѣшкитѣ работи, то е това, че сжщитѣ сили, които сж ни дали скъпи нѣкои приобретения сж нуждни за тѣхното съхранение. Оставени на само себѣ си, нѣщата погибватъ неминуемо. Ония, които въ слѣдствие на сполуката се отпущатъ та не се грижжтъ и не му мислятъ за напредъ, а тъй сжщо и не сж готови да посрѣщнжтъ неприятноститѣ, рѣдко могжтъ да се задържжтъ на върха на успѣха. Умственното качество, което се вижда да е исключително посвѣтено на Прогресса и представлява най-висшата степень отъ прогрессивни стрѣмления е оригиналность или изобретателность. Но и това качество не е по малко необходимо за спазванието на Рѣда, защото при неизбѣжнитѣ промѣнения въ человѣческитѣ дѣла, постоянно възникватъ нови неэгоди и опасности, които трѣбува да се посрѣщнжтъ съ нови срѣдства и мѣрки, за да би могжлъ да се спази поне такъвъ рѣдъ на нѣщата, какъвто е съществувалъ отъ пó прѣди. Слѣдователно, качествата, които способствуватъ въ едно управление за развитието на дѣятелностьта, енергията, мжжеството, изобретателностьта, толкова сж потрѣбни за спазваньето на Рѣда колкото и за Прогресса, само, че въобще по малко отъ тия качества стигатъ за първата цѣль отъ колкото за втората.

Ако отъ духовнитѣ потрѣбности на обществото ний минемъ къмъ външнитѣ му и обективни, не можемъ посочи нито на едно политическо учреждение или на нѣкое устройство на общественнитѣ дѣла, което да способствува било само за Рѣда или само за Прогресса: всичко, което съдѣйствува за едното подпомага и двѣтѣ. Земете, напримѣръ, обикновенното учрѣждение на полицията. Рѣда, повидимо, е главната цѣль на тая часть отъ общественното устройство. Между тѣмъ, ако тя дѣйствува за спазванието на рѣда, тоесть, ако тя подавлява престжпленията и дава възможность на всѣкиго да чувствува и себѣ си и имуществото си въ безопасность, може ли другъ

рѣдъ на работитѣ да способствува повече и за Прогресса? По голѣмата безопасность за собственностьта е едно отъ главнитѣ условия и причини за по голѣма производителность, което именно и съставлява Прогресса въ най обикновенния му и общеупотрѣбителния му смисль. По здравото подавление на прѣстжпленията подавлява наклонноститѣ къмъ прѣстжпленията, а това значи Прогрессъ въ по високото нѣкакъ значение на думата. Освободенъ отъ грижи и страхувания, понеже е напълно защитенъ, на человѣка се дава възможность да упражни своитѣ способности въ нѣкое ново усилие за подобрението както на своето си положение така и на онова на другитѣ; а пакъ по сжщата тая причина, като се привързва той къмъ социалното положение и се отучва да не гледа вече на хората като на свои настоящи или бждащи врагове, у него се поощряватъ всичкитѣ ония чувства на благодушие и братство къмъ другитѣ и интересъ за общото благосъстояние на обществото, които съставляватъ такава важна часть отъ обществения прогрессъ.

Земете още единъ такъвъ простъ примѣръ — добра система за данъци и финанси. Обикновенно бихж я причислили къмъ областьта на Рѣда; между тѣмъ, има ли друго нѣщо, което би способствувало повече отъ тая система за Прогресса? Една финансова система, която съдѣйствува за едното, вслѣдствие на сжщитѣ качества способствува и за другото. Напримѣръ, спестяванието, еднакво запазва сжществующия капиталъ отъ народното богатство и способствува за неговото увеличение. Справедливото расхвърляние на тегобитѣ, като представлява на всѣкий гражданинъ примѣръ отъ нравственность и добросъвѣстность въ толкова трудни нарѣдби и като служи за доказателство каква важность най висшитѣ власти отдаватъ на тия качества, служи твърдѣ много да възпитае нравственнитѣ чувства на обществото, като ги усили и ги направи разсждливи. Такъва начинъ за събирание данъцитѣ, като не прѣпятствува на промишленностьта и не стѣснява безъ нужда свободата на гражданитѣ, способствува не само за съхранението но и за увеличението на народното богатство и насърчава по дѣятелното упражнение на личнитѣ способности. И обратно, всичкитѣ грѣшки въ финансовата и данъчната система прѣпятствуватъ на народа да не напредне по отношение на богатството и нравственностьта, и ако сж до-

статъчно сериозни, сигурно водятъ и къмъ неговото осиромашявание и деморализация; значи, ако вземемъ Рѣда и Постоянството въ най обширната имъ смисль — спазванието на съществующитѣ преимущества, трѣбуванията на Прогресса не сж друго нѣщо а само трѣбуванията на Рѣда въ по голѣмъ размѣръ; тия пакъ на Рѣда сж трѣбуванията на Прогресса, но само въ по малъкъ размѣръ.

За потвърждение на това, че Рѣда сжщественно се различава отъ Прогресса и че съхранението на сжществующитѣ блага и придобиванието на нови сж нѣща достаточно различни за да могжтъ да послужжтъ за основателна классификация, може би ще ни припомнятъ, че Прогрсса може да бжде въ ущербъ на Рѣда, че като придобивами или като се стараемъ да придобиемъ единъ видъ благо ний може би губимъ друго нѣкое: тъй напр. може да има прогрессъ въ богатството, а заедно съ това пакъ упадъкъ въ добродѣтельта. Ако допуснемъ това, то недоказва, че има нѣкакво родово различие между Прогресса и Рѣда, но че богатството е нѣщо различно отъ добродѣтельта. Прогресса е съхранение и нѣщо повече, което никакъ не се опровергава ако се каже, че Прогрессъ въ едно отношение не предполага съхранение въ всѣко друго. Нито пакъ Прогресса въ едно отношение предполага Прогрессъ въ всѣко друго отношение. Но прогрессъ въ нѣкой предмѣтъ предполага и неговото съхранение; когато съхранението се жертвува на нѣкой особенъ видъ Прогрессъ, толкосъ повече му се принася въ жертва всѣкой другъ Прогрессъ; и ако той не заслужва жертвата тогава не само интереситѣ на съхранението сж испуснати изъ видъ, но и погрѣшно сж били разбрани общитѣ интереси на Прогресса.

Ако, въ опитванието да се опредѣли научно понятието за добро управление, непременно се желае да се употрѣбятъ тия идеи, които несправедливо се турватъ като противоположни едни на друга, философски по правилно щѣше да бжде да се испусне въ опредѣлението думата Рѣдъ и просто да се каже, ча най доброто управление е онова което най много способствува на Прогресса. Защото Прогресса заключава въ себе си Рѣда, но Рѣда не включава въ себѣ си Прогресса. Прогресса е по високата степень на онова, на което Рѣда е по ниската. Рѣда въ всѣка друга смисль представлява само часть отъ необходи-

митѣ условия за добро управление, но никакъ не негова-та идея и сѫщество. Рѣда по прилично би фригориралъ между условията на Прогресса; понеже ако ний бѣхме по-желали да увеличимъ суммата на нашето благосъстояние, най необходимото нѣщо е да вземемъ надлѣжната грижа за да спазимъ онова, което вече имами. Ако се трудимъ да се снабдимъ съ повече богатства, първото ни правило ще трѣбува да бѫде да не расточавами безполезно сѫществуюшитѣ си срѣдства. Отъ тѫзи гледна точка, Рѣда не ни се представлява като нѣкоя добавочна цѣль, която ний ще трѣбува да примирявами съ Прогресса, но часть и срѣдство на самия Прогрессъ. Ако спечеленото въ едно отношение се искупва съ по голѣма загуба въ сѫщото отношение или въ какво и да е друго, тогава нѣма прогрессъ. Ако способностьта за Прогресса се тъй разбира, тогава въ него включаватъ всичкитѣ своиства на едно добро управление.

Но макаръ и да може метафизически да се защищава такова едно опредѣление на мѣрилото за добро управление, обаче, то не е точно, защото макаръ и да объема всичката истина, то възбужда у насъ идеята само на едната ѝ страна. Словото Прогрессъ поражда идеята за движение на напрѣдъ, а пакъ както то е тукъ употрѣбено то означава въ сѫщото време и препятствие къмъ обратно движение. Едни и сѫщитѣ общественни причини — сѫщитѣ вѣрувания, чувства, учрѣждения и дѣйствия — които се изискватъ за да се предпази обществото да не назаднува, сѫ нуждни и за да върви то напрѣдъ. Даже и тогава, когато не би се имало надѣжда за улучшение, живота би представлявалъ, както и сега, постоянна борба противъ причинитѣ на разрушението. Политиката, както сѫ я разбирали въ старо време се е състояла именно въ това. Хората и тѣхнитѣ дѣла естественно сѫ наклонни да се изродяватъ; обаче, противъ тая наклонность би могло да се противодѣйствува за неопредѣленно време посредствомъ добри учрѣждения разумно упражнени. Макаръ ний вече да не поддържаме това мнѣние; макарь въ сегашното време повечето хора да проповѣдватъ противното на това, като вѣруватъ, че стрѣмлението на нѣщата е въобще къмъ улучшение, нетрѣбува да забравяме, че всичкитѣ лудини, всичкитѣ пороци, всичкитѣ пренебрежения, всичката мързеливость, всичката нерадивость на человѣческия

родъ, съставляватъ една сила, която постоянно влече человѣческитѣ дѣла къмъ зло; единственното противодѣйствие на тая сила, онова, което я въздържж да не помете всичко предъ себѣ си, е, усилията, които нѣкои лица постоянно а пакъ други отъ време на време устремяватъ къмъ добри и възвисени цѣли. Твърдѣ недостатъчна би била нашата идея за важностьта на усилията, които се полагатъ за подобрението и възвишението на человѣческата природа и на человѣческия животъ ако си предполагаме, че тя главно състои въ количеството на придобитото посрѣдствомъ тѣхъ дѣйствително улучшение, и че ако се прекратяха, само то нѣщо, което би послѣдувало би било, че ний ще си останемъ въ такова положение въ каквото се намираме. Малко умалени, тия усилия не само би приустановили усъвършенствуванието, но и съдѣйствували би къмъ общата наклонность на нѣщата да се развалятъ; което веднъжъ почнжто, би се повече и повече усилвало, и би станало повече и повече трудно да се спре, до като се достигне до такова едно положение, което често се е виждало въ историята, и въ което даже сега голѣма часть отъ человѣческия родъ тлѣе, въ такова положение, казваме, отъ което се вижда, че само една свърхчеловѣческа сила може да отбие течението и да тикне отъ ново народа въ пжтя на Прогресса.

По тия причини, думата Прогрессъ е тъй сжщо неудобна както и думитѣ Рѣдъ и Постоянство да служи за основа на една классификация на необходимитѣ условия за една форма на управление. Основната противоположность, която изразяватъ тия думи не лѣжи толкова въ самитѣ предмѣти колкото въ типоветѣ на съотвѣтствующитѣ человѣчески характери. Въ нѣкои хора, както знаемъ, преобладава осторожностьта, въ други смѣлостьта. У едни чувството да спазятъ онова, което вече притѣжаватъ е по силно отъ онова, което ги подбужда да подобрятъ сжществующитѣ и да придобиятъ нови преимущества; други пакъ сж съвсѣмъ инакъ наклонни: тѣ ламтятъ повече за бждуще отъ колкото се грижжтъ за настоящето благо. Пжтя, който води къмъ достижението на цѣльта на еднитѣ и на другитѣ е сжщия; но тѣ сж изложени да се отдалѣчжтъ отъ него въ противоположни направления. Важно е да се има предъ видъ това съображение при съставянието персонала на нѣкое политическо тѣло: хора съ ха-

рактери отъ двата вида трѣбува да влѣзжтъ въ него, тъй щото, едни други да смѣгчаватъ стрѣмленията си чрезъ онова, което и двѣтѣ страни имжтъ чрезмѣрно. За достижение на тая цѣль, не се изискватъ особенни нѣкои мѣрки, стига само да се внимава да не се допустне нищо, което да му препятствува. Естественното и самопройзволно размисание отъ стари и млади, отъ тия, които сж си вече съставили положение и име съ ония, които имжтъ още да си създаватъ и едното и другото, въобще, достатъчно съотвѣтствува на цѣльта, стига само това естественно равновѣсие да не се развали чрезъ искуственни установления.

Понеже различието, което най обикновенно служи като основа за классификация на общественнитѣ нужди, не притѣжава изискуемитѣ за това качества, ний трѣба да потърсимъ нѣкое друго коренно различие, което би съотвѣтствувало по добрѣ на цѣльта. Такова различие ми се струва ще ни укажятъ размишленията къмъ които сега пристжпвамъ.

Ако се попитаме, какви сж принципитѣ и условията за едно добро управление, въ пълната му смисъль, отъ най скромната до най възвисената, ще намѣримъ, че главното отъ тѣхъ, онова, което превъсхожда всичкитѣ други, състои въ качествата на лицата, които съставляватъ обществото, върху което управлението дѣйствува.

Можемъ да вземемъ за първъ примѣръ управлението на правосждието, толкосъ повече, че той е единственния отдѣлъ отъ общественната дѣятелность въ който чисто механическата часть, правилата и предначертанията за водянието подробноститѣ на операцията, имжтъ такова жизненно значение. Между тѣмъ, даже тукъ, качествата на лицата, които вършжтъ работата важятъ повече. Какво могжтъ да послужжтъ за цѣльта на правосждието правилата на сждопроизводството ако нравственното състояние на народа е такова, щото свидѣтелитѣ обикновенно лжжатъ, а сждитѣ и тѣхнитѣ подчинени взематъ рушветъ (взятки)? Тъй сжщо, какъ могжтъ учрѣжденията сами по себе си да дадать едно добро общинско управление, ако сжществува такова равнодушие къмъ дѣлото, щото е невъзможно да се накаратъ да служжтъ тия, които могжтъ да управляватъ честно и съ способность, въ слѣдствие на което длъжностьта се остава въ ржцѣтѣ на ония, които виждатъ въ нея само срѣдство за да помогнжтъ на лич-

нитѣ си интереси? Каква е ползата отъ най широката популарна представителна система, ако избирателитѣ не се грижжтъ да изберѫтъ най добрия депутатъ, а избиратъ оногова, който потрошава повече пари подиръ избора си? Какъ може едно народно събрание да работи за доброто на страната, ако неговитѣ членове могѫтъ да се подкупятъ, или ако тѣхната раздражителность, не сдържана ни отъ общественната дисциплина ни отъ часното самообладание, ги прави неспособни за тихо и спокойно разсѫждание и тѣ прибѣгватъ до юмруци въ самата ограда на камарата или пакъ да се стрелятъ единъ други? Най сетне, може ли да има възможность щото управлението или каквото и да е общо дѣло да се кара по единъ сносенъ начинъ у единъ народъ, който е тъй завистливъ, щото ако се покаже, че нѣкой ще успѣе въ нѣщо, всички ония, които би трѣбвало да му съдѣйствуватъ, мълчаливо се съгласяватъ да му разваляттъ работата? Когато общото расположение на народа е такова, щото всѣкой е занятъ само съ свитѣ си лични интереси и не мисли и не се грижи за припадающата се нему часть отъ общественнитѣ, при такова положение на работитѣ добро управление е невъзможно. Не се изисква никакво обяснение за какъ врѣдно влияѭтъ умственнитѣ недостатъци за да препрѣчѫтъ хода на едно добро управление. Управлението състои отъ дѣйствията извършени отъ хората; сега, ако агентитѣ или тия които ги избиратъ, или пакъ предъ които агентитѣ сѫ отговорни, или зрителитѣ, чието мнѣние трѣбува да влияе и да въздържа агентитѣ, сѫ просто невѣжи, тѫпоумни и печално предразсѫдочни масси, всѣко дѣйствие на правителството ще отива злѣ: а пакъ до колкото хората се повдигатъ на по високъ уровенъ, до толкова и управлението ще се улучшава и ще се стреми къмъ съвършенството, което е достижимо, но нигдѣ още не е достигнѫто. дѣто правителственнитѣ служители да сѫ хора съ високи умъ и добродѣтель, окрѫжени отъ една атмосфера на честно и просвѣтено общественно мнѣние.

Слѣдователно, първия елементъ за едно добро управление като е добродѣтельта и ума на лицата, които съставляватъ обществото, най-високото съвършенство, което нѣкоя форма на управление може да притежава е да развива добродѣтельта и ума на самия народъ. Първия въпросъ, прочее, относително нѣкое политическо учрѣж-

дение е, до колко то служи да развива въ членоветѣ на обществото различнитѣ желателни качества, нравственни и умствинни или (спорѣдъ по пълната классификация на Бентама) нравственни, умствени и активни. Онова управление, което най-добрѣ извършва това, по всѣка вѣроятность, ще бжде най-доброто и въ всѣко друго отношение, понеже до колкото тия качества сжществуватъ въ народа отъ тѣхъ зависи всичкото добро, което управлението може практически да извърши.

Прочее, можемъ да смѣтаме единъ отъ основнитѣ елементи за добро управление — степеньта до която то поощрява увеличението добритѣ качества въ управляемитѣ, взети наедно или отдѣлно; понеже, освѣнъ дѣто тѣхното благосъстояние е единственната цѣль на управлението, тѣхнитѣ добри качества доставляватъ двигателната сила, която кара машината да работи. Тогава, като вторий основенъ елементъ за достойнството на едно управление остава качеството на самата машина т. е. до колко то̀ може да се въсползува отъ добритѣ качества, които могжтъ нѣкоги да сжществуватъ, и да ги употрѣби за полезна цѣль. Да веемемъ пакъ правосжднето за примѣръ и обяснение. При дадена една сждебна система, доброто управление на правосжднето зависи двойно: отъ достойнството на хората, които съставляватъ сждилищата, и отъ достойнството на общественното мнѣние, което влияе и има контролъ върху имъ. Но всичката разлика между една добра и лоша система на правосждие лѣжи въ мѣркитѣ, които се взиматъ за да се направи щото всичко онова, което има нравственна и умственна цѣна въ обществото може да дѣйствува върху отправлението на правосжднето и благотворно да влияе върху резултата. Мѣркитѣ, които обезпечватъ избора за сждии на лица, които сж най добродѣтелни и умни; благотворнитѣ форми на процедурата — гласностьта, която дозволява да се открива и критикува всѣко злоупотрѣбление; свободата на разисквание и осждание презъ печата, добрата система за производждание на слѣдствието — згодна за уяснение и откриванье на истината; лесенъ достжпъ предъ сждилищата; мѣркитѣ, които се употрѣбяватъ за откриванието на престжпленията и излавянието на престжпницитѣ;—всичкитѣ тия нѣща не сж силата, а само механизма, който турва въ съприкосновение силата съ препятствието: механизмъ,

който не дѣйствува самъ по себѣ си, но безъ когото силата, колкото голѣма и да е, би била безсилна и безполезна. Подобна разлика сѫществува и касателно испълнителната власть. Нейния механизмъ е добръ, когато за оцѣнението на изискуемитѣ отъ чиновницитѣ качества а тъй сѫщо и за тѣхното повишение съществуватъ добри правила; когато работата е добрѣ распредѣлена между ония, които ще имѫтъ да я извършятъ; когато е установенъ единъ удобенъ и методически начинъ за нейното извършванье: когато се държи една правилна и отчетлива записка за начина по който тя е била извършена; когато всѣкий знае за какьо е отговоренъ, и е извѣстна на другитѣ неговата отговорность; когато най добрѣ обмисленнитѣ предпазителни мѣрки сѫ взети срѣщу нерадението, фаворитизма и взятничеството. Но политическитѣ ограничения не могѫтъ да дѣйствуватъ сами по себѣ си, както една юзда безъ всадникъ не може да управлява коня. Ако чиновницитѣ, върху които е възложенъ надзора, сѫ тъй развалени или тъй нерадиви както ония, които тѣ надзиравать, и ако публиката — главния двигатель на цѣлия контролирующий механизмъ — е тъй невежественна, тъй равнодушна или тъй безгрижна и невнимателна та не извършва онова, което ней предлѣжи, тогава, твърдѣ малко полза би се извлекла отъ най добрия административенъ механизмъ. При всичко това, добрия механизмъ винѫги е предпочтителенъ предъ лошия. Съ него, колкото и недостатъчна и да е движущата или задерживающата съществующа сила, тя може да дѣйствува най згодно, когато безъ него, никакво количество двигателна или задерживающа сила не би била достатъчна. Гласностьта, напримѣръ, не препятствува на злото и не подбужда кмъ доброто, ако обществото не иска да види онова, което се върши; но безъ гласностьта, какъ би могло то да въспрепятствува или да насърчи онова, което не му позволявать да види? Идеално съвършенната общественна длъжность ще бѫде тая, въ която интереситѣ на чиновника напълно да съвпадатъ съ неговитѣ обязанности. Никога не може се постигна това само съ една система сама по себѣ си, но още по малко би се постигнѫло то безъ система добрѣ приготвена за тая цѣль.

Това, което казахме относително за подробното урѣждание на управлението е още по очевидно за неговото ис-

цѣло устройство. Всѣко правителство, което се стрѣми да бжде добро, е една организация на нѣкоя часть отъ добритѣ качества, които сжществуватъ въ единичнитѣ личности на обществото за воденнето на коллективнитѣ му дѣла. Представителната система е срѣдство чрезъ което да се направи щото разумностьта и честностьта, които се намиратъ въ обществото както и най умнитѣ и добродѣтелни негови членове да дѣйствуватъ по прѣмо върху управленнето, като имъ даде по голѣмо влияние въ това отношение, отъ колкото тѣ въобще бихж имали при всѣка друга форма на управление, макаръ, че при всѣко управление, тѣхното влияние е источника на всѣко добро, което сжществува въ управленнето и препятствието за всѣко зло, което тамъ не сжществува. Колкото по много сж тия добри качества, които учрѣжденията на една страна сполучжтъ да организиратъ, и колкото по добъръ е начина на тѣхната организация, толкось по добро ще бжде и управлението.

Ето, прочее, основата за едно двояко раздѣление на достойнството, което може да има какъвто и да билъ подборъ отъ политически учреждения: първо, до колко то способствува за общото духовно развитие на обществото, като се разбира съ това развитието на обществото въ умственно и нравственно отношение, а тъй сжщо и развитието на неговата практическа дѣятелность и сила; второ до колко съвършенно тия учреждения огранизуватъ духовнитѣ, умственнитѣ и активнитѣ сили, които вече съществуватъ въ обществото, тъй щото съ тѣхната помощь най полезно да се водятъ общественитѣ дѣла. Когато се сжди за едно управление, трѣбува да се гледа какъ дѣйствува то върху хората, и какъ върху нѣщата; какво прави то отъ гражданитѣ и какво чрезъ тѣхъ: да ли се стреми да подобри или да разврати самия народъ и да ли онова, което то върши за него и чрезъ него е добро или лошо. Управленнието е една велика сила дѣйствующа върху человѣческия умъ и въ сжщото време подборъ отъ учрѣждения за огправлението на общественитѣ дѣла: въ първия случай неговото благотворно дѣйствие се извършва главнимъ образомъ косвенно, но за това не и по малко жизненно, когато врѣдното му дѣйствие може да бжде и прѣмо.

Различието между тия двѣ функции на едно управление не е като онова мѣжду Рѣда и Прогресса — едно различие само по степень, но е и родово различие. Не

трѣбува обаче да предполагамп, че между тѣхъ нѣма тѣсна свръзка. Учрѣжденията, които обезпечватъ най добрия възможенъ ходъ на работитѣ, при извѣстна степень на общественното образование на една държава, способствуватъ само съ това за по нататъшното улучшение на тая държава. Единъ народъ, който има най справедливитѣ закони, най честнитѣ и дѣятелни сѫдии, най просветената администрация, най справедливата и най малко обременителна финансова система, съобразна съ степеньта на неговия нравственъ и умственъ напрѣдъкъ, такъвъ народъ е въ добрия пѫть къмъ по висока степень на развитие. Само по тоя начинъ политическитѣ учреждения би могли най добрѣ да способствуватъ за развитието на народа, съ което тѣ испълватъ добрѣ и прѣмата си работа. Ако наопаки, тѣхния механизмъ е тъй злѣ устроенъ, щото тѣ извършватъ тая си работа злѣ, това ще се почувствува по хиляди начини: въ упадъка на нравственностьта и въ умъртвяванието на разума и дѣятелностьта на народа. При всичко това, различието е сѫщественно, защото това е само едно отъ срѣдствата посрѣдствомъ които политическитѣ учрѣждения подобряватъ или развалятъ человѣческия умъ; причинитѣ и начинитѣ за това благотворно или врѣдно влияние на управленията съставлява единъ отдѣленъ и по широкъ предметъ за изучвание.

Отъ двата начини на дѣйствие, по които една форма на управление или единъ подборъ политически учрѣждения влияе върху благосъстоянието на обществото, а именно — неговото дѣйствие като двигатель на народното въспитание и водението на съвокупнитѣ дѣла на обществото, съобразно съ степеньта на неговото образование — послѣднето очевидно се измѣнява по малко, споредъ различнитѣ страни и спорѣдъ разнитѣ степени на цивилизацията, отъ колкото първото. Сѫщото, тоже, много по малко има да борави съ основното устройство на управлението. Начина на водението практическитѣ дѣла на управлението, който е най добръ при свободно едно управление, би билъ, въобще, най-добръ тоже и въ една абсолютна монархия: само, не е вѣроятно, че една абсолютна монархия ще го практикува. Законитѣ за собственностьта, напримѣръ, началата на сѫдебнитѣ доказателства и сѫдопроизводството, системата на налозитѣ и финансовото управление, не трѣбува непременно да бѫдѫтъ различни при

различни форми на управление. Всѣкой единъ отъ тия предмети си има своитѣ начала и правила, които изискватъ особенно изучвание. Общата юриспрюденция, гражданското и углавно законодателство, финансовитѣ или търговски системи, сѫ сами по себѣ си науки, или по добрѣ отдѣлни части отъ общата наука или искуство на управлението: най-просвѣтенитѣ учения по всичкитѣ тия предмети, макаръ и да не е вѣроятно, че единакво ще се разберѫтъ или ще се практикуватъ при всѣка форма на управление, но ако да бѣхѫ единакво разбрани и практикувани, тѣ щѣхѫ въобще наравно да бѫдѫтъ благотворни при всичкитѣ управления. Истина е, обаче, че безъ нѣкакви измѣнения, тия учения не бихѫ могли да се приспособятъ на всичкитѣ степени на обществото и на человѣческия умъ: обаче, повечето отъ тѣхъ бихѫ изисквали измѣнения само въ подробноститѣ за да могѫтъ да се приспособятъ на което и да е положение на обществото, достатъчно напреднѫло за да има управители способни да ги разберѫтъ. Управлението, въ което тѣ никакъ не бихѫ могли да се приспособятъ, трѣбува да бѫде толкова лошо само по себѣ си, или толкова противоположно на общественното чувство, щото това управление трѣбува да не може да сѫществува съ честни срѣдства.

Съвсѣмъ инакъ е съ оная часть отъ общественнитѣ интереси, която се отнася до по доброто или по лошо въспитание на самия народъ. Като срѣдства за достижение на тая цѣль, учрѣжденията трѣбува коренно да различаватъ спорѣдъ степеньта на развитието до която обществото е вече достигнѫло. Признанието на тая истина, макаръ, че това е повече слѣдствие отъ опита отъ колкото отъ науката, може да се смятря като най-главната черта за превъсходството на политическитѣ теории отъ настоящия вѣкъ върху ония отъ минѫлия: тогава бѣше обичай да се иска представителна демокрация за Англия или Франция възъ основание на такива доводи, съ които би могло да се докаже тъй сѫщо, че тя е единственната подобающа форма на управление за Бедуинитѣ или Малайцитѣ. Най ниската степень на развитието на человѣческото общество стои малко по високо отъ най висшата на животнитѣ. Градацията въ степеньта на развитието на обществото е голѣма, а възможностьта за бѫдѫще развитие още по голѣма. Едно общество може да премине отъ по ниска

степень на развитие къмъ по висока само чрезъ съдѣйствието на много влияния, между най-главнитѣ отъ които е управлението на това общество. Въ всичкитѣ степени на развитието до които человѣчеството е достигнало, естеството и размѣра на властьта, която се упражнява върху отдѣлнитѣ личности, распредѣлението на властьта и условията за началствувание и подчинение сѫ, съ исключение на религиознитѣ вѣрувания, най-могущественнитѣ влияния, които правятъ едно общество такова каквото си е и го турватъ въ положение да стане такова каквото то може да бѫде. Обществото може да се спре на всѣка стѫпка въ своето развитие, ако му се приспособи несъобразна съ неговата степень на развитие форма на управление. И необходимото достойнство на едно управление, въ замѣнъ на което могѫтъ да се простятъ почти всичкитѣ други недостатъци стига само тѣ да не задържватъ прогресса, се заключава въ това: да благоприятствува или понѣ да не препятствова на обществото да премине въ слѣдующата висша степенъ на своето по натътьшно развитие.

Така (да повторимъ приведения по горѣ примѣръ), единъ народъ, който се намира въ положение на дива независимость, дѣто всѣкий живѣе за себе си, свободенъ отъ всѣкакъвъ външенъ контролъ, тоя народъ въ дѣйствителность не е въ състояние да направи никакъвъ успѣхъ въ цивилизацията до като се не научи да се повинува. Слѣдователно, необходимото качество на едно правителство, което се установява у единъ такъвъ народъ, е, да направи да му се повинуватъ. За да би могло това да стане, нужно е щото конституцията на управлението да бѫде почти или съвсѣмъ деспотическа. Една конституция, до каквато степень и да е популарна, която зависи отъ доброволното пожертвувание отъ страна на отдѣлнитѣ членове на обществото на тѣхната лична свобода на дѣйствие не ще може да даде на ученицитѣ първия урокъ, отъ който тѣ иматъ нужда въ тая степень на тѣхното развитие. Поради това, цивилизацията на подобни племена, ако не е резултатъ отъ съприкосновение съ други вече образовани племена, е почти винѫги дѣло на единъ неограниченъ властитель, който черпи властьта си или въ религията, или въ военната храбрость, твърдѣ често и въ помощьта на чуждото орѫжие.

Освѣнъ това, необразованнитѣ народи, а особенно най храбритѣ и най енергичнитѣ, се отвращаватъ повече отъ другитѣ отъ продължителенъ и монотоненъ трудъ. А пакъ той е цѣната за всѣка истинска цивилизация. Безъ такъвъ трудъ, нито ума може да се принрави къмъ ония привички, които се изискватъ отъ образованото общество, нито пакъ свѣта би могълъ да се приготви за да приеме това общество. Изисква се рѣдко стечение на обстоятелствата и по тая причина често доста дълго време, за да се премири такъвъ единъ народъ съ това, че трѣбува да се работи, освѣнъ ако въ продължение на нѣколко време той не бжде принуждаванъ да работи. Отъ тукъ слѣдва, че даже личното робство, за това, че дава начало на промишленния животъ и го налага като исключително занятие на най многочисленната часть отъ обществото, може да ускори прехода къмъ една по добра свобода отъ свободата за боеве и грабежи. Ненужно е почти да се казва, че това извинение за робството се отнася само къмъ твърдѣ ранния периодъ на обществото. Единъ образованъ народъ притѣжава съвсѣмъ други срѣдства за да цивилизува ония, които сж подъ неговото влияние; робството въ всичкитѣ си подробности тъй е противно на онова владичество на закона, което е основата на модерния животъ и то е такъвъ источникъ за развращение на господствующата класса, когато тая класса се е веднжжъ цивилизувала, щото неговото приемание при какви и да е условия отъ новото общество, ще бжде повръщание назадъ къмъ нѣщо по лошо и отъ варварството.

Обаче, почти всѣкий изъ днѣшнитѣ образовани народи, въ нѣкой периодъ на своето си сжществувание се е състоялъ главнимъ образомъ отъ роби. За да може единъ народъ да излѣзе изъ това положение, нему му трѣбува съвсѣмъ друга форма на управление отъ колкото на оня народъ, който се състои отъ диваци. Ако единъ народъ е естественно енергиченъ и особенно, ако той съдържа една промишленна класса, която не състои нито отъ роби нито отъ робопритѣжатели (както бѣше случая въ Гърция), за да се обезпечи напредванието на такъвъ народъ изисква се само да стане той свободенъ: веднжжъ освободенъ, той е често въ състояние, както Римскитѣ волноотпустени, да упражни изведнжжъ гражданскитѣ права напълно. Това, обаче, не е нормалното положение на робството а е въобще знакъ, че

то е устарѣло. Роба, собственно говорѣйки, е едно същество, което не се е научило да си помага само. Нѣма съмнѣние, че той е една стжпка по напрѣдъ отъ дивака: той знае вече първия урокъ на политическото общество, той се е научилъ да се покорява. Но той се още покорява само на прямо приказание. Характеристическата черта у природния робъ е, че той не е способенъ да съобразява повѣдението си съ правила или закони. Той може да направи само онова, което му е приказано, и само когато му е приказано. Ако оня, отъ когото се той бой стои надъ него и го заплашва съ наказание, роба се покорява; но щомъ надзиратеюя си замине, работата остава не свършена. Доводитѣ съ които трѣбува да се аппелира на неговитѣ инстинкти сж надѣждата и страха. Деспотизма, който може да упитоми дивака до толкова (до колкото си остава деспотизмъ) само ще закорѣни роба въ неговата неспособность. А пакъ робитѣ не бихж могли никакъ да ржководятъ едно правителство, което би било подъ тѣхния собственъ контролъ. Самитѣ тѣ не могжтъ способствува за своето си развитие, то трѣбува да имъ дойде отъ отвънъ. Онова, което тѣ трѣбва да направятъ и единственния пжть, който води къмъ тѣхното развитие се състои въ това: да замѣнятъ едно правителство на произвола съ едно правителство на закона. Тѣ трѣбува да се приучватъ сами да се владатъ, което изъ начало значи да могжтъ да дѣйствуватъ спорѣдъ общи наставления. Тѣмъ не имъ трѣбува правителство, което да упражнява сила, но такова, което да ги ржководи. Но тъй, като тѣ се намиратъ въ твърдѣ ниска степень на развитие и се подчиняватъ да ги ржководятъ само ония, които владѣятъ силата, най згодното за тѣхъ правителство е онова, което притѣжава сила, но което рѣдко я упражнява. За тоя народъ отъ роби му трѣбува единъ отечески деспотизмъ или една аристокрация, подобна на С-тъ Симоновата форма на Социализма; една власть, която има общъ надзоръ върху всичкитѣ дѣйствия на обществото, така щото всѣкий неговъ членъ чувствува присжтствието на една сила, достатъчна да го застави да се подчини на закона, но която, като не може да слѣзе до тамъ щото да регулира въ всичкитѣ имъ подробности труда и живота, по необходимость оставя и заставя отдѣлнитѣ членове на обществото да правятъ много отъ само себѣ си. Онова управление, което може да се назове у-

правление на спомагателитѣ, е именно то отъ което се нуждае такъвъ единъ народъ за да го прѣкара най бързо презъ втората стѫпка, която той трѣбува да направи въ общественния напрѣдъкъ. Отъ такава идея се вижда да е било проникнѫто правителството на Инковитѣ въ Перу и такава е била оная на Езуититѣ въ Парагай. Едва ли е нуждно да забѣлѣжѫ, че спомагателитѣ могѫтъ се прие само като срѣдство за да се приучи постепенно народа да ходи самъ.

Неумѣстно би било да караме пояснението по далечь. Да се опитваме да изслѣдуваме каква форма на управление е згодна за всѣко извѣстно състояние отъ обществото би било да пишемъ съчинение, не върху представителното управление, но върху политическата наука въобще. Понеже нашата цѣль е по ограничена, ний ще заимствуваме отъ политическата философия само нейнитѣ общи принципи. За да опредѣлимъ каква форма на управление е най згодна за единъ даденъ народъ, трѣбува да бѫдемъ въ състояние да различимъ ония измѣжду пороцитѣ и недостатъцитѣ на тоя народъ, които прѣмо пречатъ за неговото развитие: да откриемъ, тъй да кажемъ онова, което му запрѣчва пѫтя. Най доброто управление е онова, което най много способствува да даде на единъ народъ онова безъ което той не може да напрѣдва, или пакъ напрѣдва но хромишката и куцешката. Не трѣбува, обаче, да забравяме, когато е въпроса за подобрение или Прогрессъ, необходимото това условие, а именно: като търсимъ благото отъ което имаме нужда, да внимаваме да не врѣдимъ, или колкото се може по малко да врѣдимъ, на благото, което вече имаме. Трѣбува да приучаваме единъ дивъ народъ да се покорява но не по такъвъ начинъ щото да го направимъ народъ отъ роби. И (да изразимъ по общо идеята) формата на управление, която най добрѣ може да прекара единъ народъ презъ следующия степень на развитие, ще бѫде съ всичко това твърдѣ непригодна, ако тя извършва това по такъвъ начинъ щото да му препрѣчи или да направи положително невъзможно по нататъшното развитие на тоя народъ. Такива случаи сѫ чести и сѫ между най жалкитѣ факти на историята. Египетската иерархия, отческия деспотизмъ въ Китай бѣха твърдѣ згодни срѣдства за да доведѫтъ тия народи до оная степень на цивили-

зация до която тѣ достигнаха. Но веднъжь на нея точка, тѣ се спрѣха за винжги, по причина, че имъ липсуваха умственна свобода и индивидуалность — условия необходими за развитието, но за придобиванието на които учрѣжденията, които бѣхжги докарали до тамъ, бѣхж ги направили съвсѣмъ неспособни; и понеже тия учрѣждения не се распаднаха за да отстжпатъ мѣстото си на други, всѣко по нататъшно развитие се спря. Въ противоположность съ тия народи, да разгледаме примѣра отъ противоположенъ характеръ, който ни представлява другъ и сравнително незначителенъ всточенъ народъ — Евреитѣ. И тѣ тоже имаха една абсолютна монархия, една иерархия, и тѣхнитѣ установени учрѣждения бѣха тоже отъ жреческо происхождение, както и тия на Индийцитѣ. Тия учрѣждения извършиха за евреитѣ онова, което сжщитѣ учрѣждения бѣха направили за други Всточни народи — подчиниха ги на работа и рѣдъ и имъ дадоха народенъ живот. Но нито тѣхнитѣ царие, нито пакъ тѣхнитѣ жреци можиха нѣкоги да успѣятъ да си присвоятъ, както въ другитѣ страни, исключителна власть върху характера на еврейския народъ та да могжтъ да му даватъ какъвто искжтъ отпечатъкъ. Религията имъ, която даваше възможность на лица надарени съ гений и съ високо религиозно чувство да ги сматрятъ другитѣ, както и сами тѣ да се сматрятъ, като вдъхновени отъ небето, послужи за да се развие неоцѣнимото онова неорганизовано учрѣждение — съсловието (ако то може така да се нарече) на Пророцитѣ. Подъ защитата, макарь и винжги да не е била дѣйствителна, на святия си характеръ, Пророцитѣ бѣхж една сила въ народа, често повече отъ съперническа за цариетѣ и священницитѣ; тѣ поддържаха, въ малкия оня жгъль на земята, антагонизма мѣжду влиянията, който е самата дѣйствителна гаранция за продължителенъ прогрессъ. Религията, прочее, не е била тамъ, както е била въ толкова други мѣста — освящение на онова, което е било веднжжь установено и прѣчка за по нататъшно развитие. Забѣлѣжката на единъ прочутъ Евреинъ, Г. Салвадоръ, че Пророцитѣ сж съотвѣтствували за черковата и Държавата на днешната свобода на печата, ни дава едно право но недостатъчно понятие за ролята, която е игралъ въ народната и всеобща история тоя великъ елементъ отъ Еврейския животъ: вдъхновенитѣ канони

като не сж могли никога да бждатъ пълни, най отличнитѣ по гений и нравственнитѣ си чувства хора не само можжха да обвиняватъ и порицаватъ, отъ името и съ прѣмата власть на Всесилния, всичко, което тѣмъ имъ се виждаше, че заслужва това, но още и да тълкуватъ по добрѣ и по възвисено народната религия, които тълкувания съставляваха въ последствие часть отъ религията. Всѣки, който би могалъ да се отучи да не чете Библията като тя цѣлата да е само една книга, привичка която до послѣдне бѣше вкоренена както у Християнитѣ тъй и у иновѣрцитѣ, вижда съ въсхищение колко далечь е нравственостьта и религията на Пятокнижието па даже и на историческитѣ книги (безъ сьмнѣние дѣло на Еврейскитѣ консерватори отъ жреческо съсловие) отъ нравственностьта и религията на Пророчествата; растояние толкова голѣмо колкото е онова между тия послѣднитѣ и Евангелията. По благоприятни условия за Прогресса не бихж могли лесно да сьществуватъ: ето защо Евреитѣ, вмѣсто да останжтъ неподвижни въ своето си развитие както другитѣ Азиятци, бѣха, слѣдъ Гърцитѣ, най напредничавия народъ въ старитѣ времена и заедно съ тѣхъ тѣ сж били исходната точка и главната двигателна сила за новата Култура.

Слѣдователно, невъ можно е добрѣ да се разбере до колко различни форми на управление сж пригодни на различнитѣ състояния на обществото, безъ да се вземе въ съображение не само следующата стжпка, но още всичкитѣ стжпки презъ които обществото има още да минава: ония, които могжтъ да се предвидятъ а тъй сжщо и ония числото на които е несравненно по неограничено и които по настоящемъ се криятъ въ бждящето. Отъ това слѣдува, че за да се сжди за формитѣ на управление трѣбува да се състави единъ идеалъ за най добрата форма на управление, сама по себѣ си, т. е. която при сжществуванието на нуждитѣ условия, повече отъ всѣка друга способствува и благоприятствува за развитието на обществото, не само въ едно направление, но въ всичкитѣ негови форми и степени. Следъ като направимъ това, ний трѣбува да разгледаме: какви сж разнороднитѣ умственни условия нуждни за да може това управление да усъществи своитѣ стремления, и какви сж, слѣдователно, разнитѣ недостатъци, които правятъ народа неспособенъ да пожене благата, които проистичатъ

отъ тоя образъ на управление. Тогава би било възможно да се построи една формула за обстоятелствата, при които разумно би било да се въведе тая форма на управление и да може тъй сѫщо да се сѫди за ония случаи въ които по добро би било да не се въвежда, а тъй сѫщо и какви по долни форми на управление най добрѣ би прекарали тия общества презъ промежуточнитѣ фази, презъ които тѣ трѣбува да преминѫтъ преди да станѫтъ годни за най добрата форма на управление.

Послѣднето отъ тия изслѣдувания, не се касае до насъ, но първото съставлява една сѫщественна часть отъ нашия предметъ: и ний можемъ смѣло още отъ сега да кажемъ, доказателствата и поясненията за което ще ни се представятъ въ слѣдующитѣ страници, че тая идеално най добра форма на управление е нѣкоя отъ различнитѣ форми на Представителното управление.

ГЛАВА III

ИДЕАЛНО НАЙ ДОБРАТА ФОРМА НА УПРАВЛЕНИЕ Е ПРЕДСТАВИТЕЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ.

Отъ давно (даже отъ когато има Британска свобода) е сѫществувала поговорката, че ако можеше да се намѣри единъ добръ деспотъ, абсолютната монархия би била най добрата форма на управление. Азъ гледамъ на това като на едно коренно лъжливо и най погубно понятие върху какво нѣщо е добро управление; отъ което до като се отървемъ гибелно дѣйствува върху всичкитѣ наши размишления по управлението.

Предполага се, че абсолютната власть въ рѫцетѣ на нѣкоя знаменита личность ще обезпечи добродѣтелното и разумно испълнение на всичкитѣ длъжности въ управлението. Ще се въведѫтъ и наложѫтъ добри закони, а пакъ лошитѣ ще се преобразуватъ; най добритѣ хора ще заемѫтъ длъжноститѣ, които се съпровождатъ съ най голѣма отговорность; правосѫдието ще се раздава добрѣ; обществеинитѣ тягоби ще бѫдѫтъ колкото е възможно по леки и по разумно расхвърляни; всѣки клонъ отъ администрацията ще се води тъй разумно и тъй безукоризненно до колкото обстоятелствата на страната и нейната степень на умственно и нравственно развитие допущатъ. Готовъ съмъ, да допусна всичко това; но трѣбува да докажа колко много допущамъ и колко по много нѣщо се изисква за да може понѣ приблизително да се достигне до ония резултати, които се подразбиратъ въ простото изражение — добръ деспотъ. Факта е, че за да се усъществятъ всичкитѣ условия, изисква се единъ монархъ, който не само да бѫде добъръ но и всевидящъ. Той трѣбува винѫги точно и твърдѣ подробно да бѫде освѣтленъ какъ се води и какъ дѣйствува всѣки клонъ отъ администрацията, всѫдѣ въ страната, и трѣбува да бѫде въ състояние, вътрѣ въ двайсеть и четиритѣ часа на денъ, което време се дава на царя както и на най смирения работникъ, да обърни дѣйстви-

телно внимание и да устрѣми своя надзоръ върху всичкитѣ части отъ това широко поле; или понѣ той трѣбува да може да отличи и избере измѣжду своитѣ си подданници не само едно голѣмо число честни и способни хора, които да бѫдѫтъ въ състояние да рѫководятъ подъ надзоръ и контролъ различнитѣ отдѣли отъ общественната администрация но тоже и малкото число хора, замечателни по своитѣ добродѣтели и способности, които той може да довѣри да дѣйствуватъ не само безъ да имѫтъ върху си надзоръ но даже тѣ да упражняватъ надзоръ върху други. За да се извърши тѫзи работа по единъ доста сносенъ начинъ, такива чрезвичайни способности и сили се изискватъ, щото едвали би било възможно да се помисли, че добрия деспотъ, когото ний си предполагами, би я предприелъ иначе освѣнъ като прибѣжище отъ нетърпими злини, или пакъ като преходно приготвяние за нѣщо по друго. Но даже и безъ да вземемъ това въ съображение ний можемъ да докажемъ предмета си. Да предположимъ, че мъчнотията се преодоля. Какво бихме имали тогава? Единъ человѣкъ съ свръхчовѣшка умственна дѣятелность, който управлява всичкитѣ дѣла на единъ умственно пассивенъ народъ. Въ самата идея за абсолютна власть се подразбира тая пассивность. Народа като едно цѣло, и всѣка отдѣлна личность, която го съставлява, нѣма никакъвъ гласъ за рѣшението на собственната си участь, никаква воля относително за съвокупнитѣ си интереси. Всичко за тѣхъ рѣшава една воля, която не е тѣхната собственна и всѣко неповиновение на която би било споредъ закона престѫпление. Какви человѣчески сѫщества бихѫ се образовали подъ такава форма на управление? какво развитие бихѫ могли да достигнѫтъ тѣхнитѣ умственни или активни способности? Тѣмъ може би да имъ дозволятъ да размишляватъ по чисто теоретически предмети до тогава, до като тѣхнитѣ размишления не се коснуватъ до политиката или нѣматъ ни най малката връска съ практическата политика. Относително до практическитѣ работи най много което би имъ се позволило е, да даватъ мнѣние; и при най умѣренитѣ деспоти даже, само тия, които сѫ признати или вече извѣстни като знаменити лица бихѫ могли да се надѣватъ, че хората, които рѫководятъ работитѣ ще узнаятъ тѣхнитѣ мнѣния, при всичко, че малко ще ги вземѫтъ въ внимание. Извънрѣдно трѣбува да обича умственната работа сама по

себѣ си и за себѣ си оня, който си дава трудъ да мисли, когато тоя неговъ умственъ трудъ не ще да има никакъвъ вънкашенъ ефектъ, или пакъ да се готви за нѣкое занятие, което нѣма да му позволятъ да практикува. Единственното нѣщо, което достатъчно подбужда хората къмъ умственна работа, съ исключение само на малцина, е надѣждата, че ще извлѣкѫтъ отъ нея практически резултатъ. Отъ тука не слѣдува, че народа ще бѫде съвсѣмъ лишенъ отъ умственна сила. Обикновенната житейска работа, която всѣка личность или фамилия необходимо трѣбува да извърши, ще развие до нѣкадѣ ума и практическата способность въ една извѣстна тѣсна рамка отъ идеи. Може да се намѣри единъ отбранъ классъ отъ учени хора, които разработватъ науката съ цѣль за нейнитѣ практически приспособления, или просто отъ любовь къмъ нея. Ще има тоже и бюрокрация, и лицата, които се готвятъ за бюрокрацията ще учѫтъ понѣ нѣкой епирически начала за управлението и за общественната администрация. Може да има, и често е имало, систематическа организация за най добритѣ умствени сили на страната въ нѣкое особно направление (обикновенно военното) за да се усили величието на деспота. Но голѣмото болшинство отъ обществото си остава безъ знание и безъ интересъ върху всичкитѣ по важни практически предмети; или ако би случайно да има нѣкакво знание върху тия предмети, то ще бѫде любителско знание както онова на тия хора, които познаватъ механическитѣ искуства безъ нѣкоги да сѫ имали въ рѫка нѣкакво орѫдие. Но не е само въ умственно отношение дѣто хората страдатъ вслѣдствие на тоя режимъ: развитието на тѣхнитѣ нравственни качества тоже се спира. Тамъ дѣто искуственно се ограничава крѫга на дѣйствието на хората, тѣхнитѣ чувства се стѣсняватъ и спиратъ въ сѫщия размѣръ. Чувствата се поддържѫтъ отъ дѣйствията: даже домашната обичь се поддържа отъ доброволни услуги. Нѣка нѣкой человѣкъ да нѣма нищо да прави за своето си отечество и той не ще никакъ да се грижи за него. Отъ давно се е казало, че въ една деспотическа страна има най много единъ патриотъ, който е самия деспотъ; и тая поговорка се основава върху точното оцѣнение на резултатитѣ отъ абсолютно повиновение, даже и тогава когато е то и спрѣмо единъ добръ и уменъ господарь. Остава религията: тука понѣ би могло да се помисли, че тя е

сила върху която можемъ да се облегнемъ за да повдигнемъ очитѣ и умоветѣ на хората по високо отъ праха, който е при краката имъ. Но религията, даже ако предположимъ, че деспотизма не я е развратилъ за да я направи да служи на неговитѣ цѣли, престава въ тия обстоятелства да има обществено значение; тя се ограничава и става лично дѣло между человѣка и негова Създатель. цѣльта на която е неговото спасение. Въ тази си форма, религията е напълно съвмѣстима съ най себелюбивия и тѣсния егоизмъ, и вѣрующия тъй малко се отождествява по чувствата си съ останалитѣ хора колкото и самото сластолюбие.

Добръ деспотизмъ значи, такова управление въ което, до колкото това зависи отъ деспота, народа не срѣща положително никакво притѣснение отъ страна на обществениитѣ чиновници, но други се занимаватъ съ всичкитѣ му коллективни интереси и мислятъ за него, тъй щото членоветѣ на тоя народъ се образуватъ въ такъвъ духъ дѣто да се съгласятъ да се откажжтъ отъ врожденнитѣ си сили. Да се оставятъ работитѣ въ ржцѣтѣ на управлението, както и въ ония на Провидението, е равнозначуще съ това дѣто народа никакъ да не се грижи за тѣхъ. и когато тѣхнитѣ послѣдствия сж неблагоприятни, той да ги приема като, че естеството да му ги е пратило. Слѣдователно, съ исключение на малцина любознателни хора, които намиратъ умственъ интересъ въ размишленията сами по себѣ си, ума и чувствата на цѣлия народъ се жертвуватъ за въ полза на материялни интереси, а слѣдъ тѣхъ, на развлечението и украшението на частния животъ. Но да се каже това значи, ако свидѣтелството на историята е достойно за вѣрувание, че периода за народния упадъкъ е настжпалъ, т. е. ако народа е достигналъ до нѣкоя степень на развитие отъ която той би могжлъ да отпада. Ако той никоги не се е повдигалъ по високо отъ положението на Въсточнитѣ народи, той продължава да плуе въ него положение. Но ако, като Гърция и Римъ, той е достигнжлъ до по добро положение посрѣдствомъ енергията, патриотизма, и развитието на ума, които както всичкитѣ народни качества сж плодове само на свободата, тоя народъ, следъ нѣколко поколения, упада въ положението на Въсточнитѣ народи. Това положение не значи глупаво мирувание, което да не може да се промѣни въ нѣщо по лошо; то често означа-

ва, че е възможно още тоя народъ да бжде потжпканъ. покоренъ и поробенъ или отъ по силенъ деспотъ или пакъ отъ най близосѣдния варварски народъ, който заедно съ своята си дивашка грубость е спазилъ коравината на свободата си.

Такива сж не само естественнитѣ стрѣмления, но и свойственнитѣ нужди на едно деспотическо управление, исхода отъ които е само ако деспотизма се съгласи да не бжде деспотизмъ: ако предполагаемия добръ деспотъ се въздържи и не упражни властьта си, макаръ и да я има въ запасъ, и остава общитѣ дѣла на управлението да вървятъ тъй като че народа дѣйствително самъ да се управлява. Колкото малко вѣроятно и да е, ний можемъ си въобрази единъ деспотъ, който да се подчини на много отъ правилата и ограниченията на конституционното управление: да остави такава свобода на печата и на разискванието, които биха спомогнжли да се образува и изрази едно публично мнѣние върху народнитѣ работи. Той може да остави мѣстнитѣ интереси да се ржководятъ, безъ вмѣшателството на властьта, отъ самия народъ. Той даже може да се окржжи съ единъ или нѣколко съвѣта по управлението, свободно избрани отъ цѣлия народъ или отъ нѣкоя часть отъ него, като си задържа правото да налага данъцитѣ а тъй сжщо и най върховната законодателна и испълнителна власть. Ако той би така дѣйствувалъ и до такава степень би се отказалъ да дѣйствува като деспотъ, той би премахналъ голѣма часть отъ злинитѣ, които съпровождатъ деспотизма. Политическата дѣятелность на народа и неговата способность за обществениитѣ дѣла щѣха тогава да са развиватъ и едно публично мнѣние би се съставило, което не би било простъ отгласъкъ на управлението. Но такова подобрение би било началото за нови мжчнотии. Това публично мнѣние, независимо отъ диктовката на монарха, трѣбува да бжде или съ него или противъ него; ако не едното то трѣбува да бжде другото. Всѣко правителство не може да задоволи всички, тъй щото много оставатъ недоволни, и тия, като си имжтъ рѣдовнитѣ органи и като могжтъ да изразятъ своитѣ чувства, често ще искажятъ мнѣния противни на взетитѣ отъ правителството мѣрки. Какво ще прави монарха когато се случи щото тия неблагоприятни мнѣния да иматъ съ себѣ си болшинството? Ще измѣни ли той сво-

ето повѣдение? Ще се обърне ли къмъ народа? Ако направи така, той не е вече деспотъ, но конституционенъ господарь, органа или първия министръ на народа, който се различава само по това, че е несмѣняемъ. Ако не, той трѣбува или да потуши опозицията съ силата на деспотическата си власть, или пакъ ще се появи едно постоянно стълкновение между народа и монарха, което може да има само единъ възможенъ край. Нито религиозния принципъ на безпрекословно повиновение и на „божественното право“ даже не би могълъ да отблъсне за дълго време естественнитѣ послѣдствия отъ подобно едно положение. Монарха трѣбува да се подчини и да се съобрази съ условията на коституционната монархия, или да отстжпи мѣстото си на оногова, който ще направи това. Тоя деспотизмъ, който е само по име, би ималъ малко отъ преимуществата, които се предполагатъ, че принадлѣжжтъ на абсолютната монархия а въ сжщото време съвсѣмъ малко би усъществилъ ония на свободното управление; защото отъ каквато голѣма свобода и да се наслаждаватъ на дѣло гражданитѣ, тѣ никоги не могжтъ да забравятъ, че това става само по волята на господаря, че това харизмо спорѣдъ сжществующето устройство на страната може на всѣка минута да имъ се отнеме, и че най сетнѣ спорѣдъ закона тѣ сж роби, при всичко, че тѣхния господарь е благоразуменъ и снисходителенъ.

Не трѣбува много да се чудимъ ако нетърпеливи или отчаянни реформатори, които пъшкатъ за това дѣто невежеството, равнодушието, незговорчивостьта, развратеното упрямство на единъ народъ и развалениитѣ комбинации на себелюбиви частни интереси въоржжени съ силнитѣ оржжия, които доставятъ свободнитѣ учрѣждения, препятствуватъ на най благотворнитѣ общественни подобрѣния, по нѣкога въздишжтъ за една силна ржка, която да премахне всичкитѣ тия препятствия и да принуди непокорния народъ да се управлява по добрѣ. Но (като оставимъ на страна факта, че ако има единъ деспотъ, който сегисъ-тогисъ исправя нѣкое злоупотребление има деветдесетъ и деветъ, които неправятъ друго а само да ги създаватъ) тия, които чакатъ отъ подобно нѣщо усъществлението на тѣхнитѣ надѣжди, изоставятъ главния елементъ отъ идеята за добро управление — усъвършенствованието на самия народъ. Една

отъ ползитѣ на свободата е, че съ нея управляющитѣ не могжтъ да пренебрегнатъ развитието на народа: да му оправятъ работитѣ безъ да оправятъ самия народъ. Ако бѣше възможно за народа да се управлява добрѣ помимо себѣ си, неговото добро управление нѣма да трае повече отъ колкото обикновенно трае свободата на единъ народъ, който е билъ освободенъ съ силата на чуждо оржжие безъ неговото собственно съдѣйствие. Истинна е, че деспота може да въспитае народа; и ако той дѣйствително направяше това, то би било най доброто оправдание за негова деспотизмъ. Но всѣко едно въспитание, което има за цѣль да направи отъ хората нѣщо друго а не машини, най сетнѣ ги прави да искатъ да иматъ контрола надъ своитѣ си дѣла. Езуититѣ сж, които сж въспитали водачитѣ на французската философия въ осемнадесетия вѣкъ; излиза, че даже езуитското въспитание е съдържало нѣщо, което да възбуди ищаха за свободата. Всичко, което усилва, колкото и въ малка степень, способноститѣ, създава и едно силно желание за тѣхното по безпрепятственно упражнение: ако народното въспитание не приготви народа за онова, което несъмненно ще го накара да желае и най вѣроятно да дири, това въспитание чиста несполука.

Далечь съмъ да осждамъ това дѣто въ случай на крайна нужда да се прибѣгне къмъ абсолютната власть въ видъ на временна диктататура. Самитѣ свободни народи, въ старо време, сж употребявали подобно лѣкарство срѣщу болкитѣ на политическото тѣло, които немогжтъ да се премахнжтъ съ по малко крайни срѣдства. Но даже тая диктатура, макаръ и да бжде за нѣкое твърдѣ ограничено време, може да се извини само, ако, като Солона или Питакса, диктатора употрѣби всичката власть съ която е натоваренъ за да премахне препятствията, които забранявать на народа да се наслаждава отъ свободата. Добръ деспотизмъ е идеалъ съвсѣмъ лъжливъ, който на дѣло (освѣнъ като срѣдство за нѣкоя временна цѣль) е най глупавата и опасна химера. Зло за зло: добръ деспотизмъ въ една никакъ ненапрѣднжла страна е по вредителенъ отъ колкото лошавия, защото той много повече разпуща и раслабва мислитѣ, чувствата и силитѣ на народа. Деспотизма на Августа приготви Римлянитѣ за Тиберия. Ако отъ начало мекото онова робство въ растояние на близо двѣ поколения не бѣше развалило

тѣхния характеръ, Римлянитѣ бихж имали вѣроятно по послѣ достатъчно куражъ за да се побунятъ противъ още по умразния деспотизмъ.

Не е трудно да се докаже, че идеално най добрия образъ на управление е оня, въ който върховната власть, или висшата контролна власть въ послѣдната си инстанция принадлѣжи на цѣлото общество; дѣто всѣки гражданинъ има не само гласъ въ отправлението на върховната власть но и дѣто той се повиква понѣ случайно да вземе едно дѣйствително участие въ управлението, като лично извърши нѣкоя общественна служба мѣстна или обща.

За да се оцѣни това предложение трѣбува да го разгледаме тъй както показахме въ последнята глава, а именно, че едно управление трѣбува да се цѣни отъ това: до колко то способствува за доброто ржководяние дѣлата на обществото посрѣдствомъ съществующитѣ вече нравственни, умственни и активни качества на разнитѣ му членове, и какво е неговото влияние върху улучшението или разваляннето на тия качества.

Идеално най добрата форма на управление, едвали е нужно да се каже, не значи именно оная, която е приложима и подходяща за всичкитѣ степени на образованието, но оная, която има, въ обстоятелствата въ които е усъществима и подходяща, най много ползотворни послѣдствия, както въ настоящето тъй и въ бждящето. Съвършенно популярното управление е единственното, което може да претендира, че има тия качества. То най добрѣ удовлетворява двѣтѣ необходими условия за добро управление и въ сжщото време въздига народния характеръ.

Неговото превъсходство, по отношение къмъ настоящето благосъстояние, се основава върху двѣ всеобщо вѣрни и примѣними начала. Първата е, че правата и интереситѣ на всѣкиго и на всичкитѣ само тогава ще бждятъ спасени, когато заинтересуваното лице е само въ състояние, и по привичка расположено, да ги защищава. Второто начало е, че общото преуспѣвание достига по висока степень и по широко се распростира сразмѣрно съ колкото по много сж личнитѣ сили, които работятъ за неговото потикване на напрѣдъ.

Ако приведемъ тия двѣ предложения въ по специална форма за настоящето имъ приспособление, ний можемъ да кажемъ: человѣкъ е толкова обезпеченъ срѣ-

щу злото, което другитѣ могжтъ да му направятъ, колкото е той силенъ самъ да се защищава и се защищава; и че толкова по успѣшно може человѣкъ да се бори съ природата, колкото по много той зависи само отъ себѣ си, като се осланя върху онова, което самъ може да направи, било отдѣлно или наедно съ другитѣ, отъ колкото върху онова, което другитѣ правятъ за него.

Първото предложение — че всѣкой е единствения вѣренъ пазитель на своитѣ си собственни права и интереси—е едно отъ ония първоначални правила за предосторожность, по които дѣйствува всѣко лице, което е въ състояние да ржководи своитѣ си работи, тамъ гдѣто то е заинтерисувано. Като политическа доктрина, много хора наистина я мразятъ и обичятъ да я порицаватъ като доктрина за всеобщъ егоизмъ. На това ето какъ може да се отговори: когато престане да бжде истина, че хората като общо правило, предпочитатъ себѣ си отъ другитѣ и тия, които сж по близо до тѣхъ отъ ония, които сж по далечь, отъ нея минута комунизма ще стане не само приспособимъ, но още единственната възможна обществена форма; и когато дойде то време, безъ съмнение той ще се тури въ дѣйствие. За мене, не вѣрувайки въ всеобщия егоизмъ, безъ мъчнотия допущамъ, че комунизма би билъ даже и сега приспособимъ мѣжду най избраната часть (élite) на человѣческия родъ, а послѣ би могалъ да се распространи и върху останалата му часть. Но тъй като това мнѣние никакъ не се нрави на ония отъ защитницитѣ на сжществующитѣ учрѣждения, които не удобряватъ доктрината на всеобщото преобладание на егоизма, азъ съмъ наклоненъ да вѣрвамъ, че тѣ на дѣло вѣрватъ какво болшинството отъ хората мислятъ по напрѣдъ за себѣ си а послѣ за другитѣ.

Обаче, не е нужно да се утвърдява даже толкова, за да се докаже, че всички имжтъ право да участвуватъ въ упражнението на върховната власть. Нѣмаме нужда да предполагаме, че когато властьта се намира въ ржцетѣ на една исключителна класса, тая класса, преднамѣрено и съ цѣль ще пожертвува въ своя полза всичкитѣ други класси; достатачно е да споменемъ, че когато отсжтствува естественния му защитникъ, интереса на исключения е винжги въ опасность да се пренебрегне; или даже ако обърняха върху му внимание, то на него бихж погледнжли съвсѣмъ не тъй както бихж направили ония до които прѣмо се той касае. Въ

Англия, напримѣръ, тъй нареченитѣ работнически класси могжтъ да се считатъ като исключени отъ всѣко прѣмо участие въ управлението. Но не вѣрувамъ, че въ слѣдствие на това ония пакъ, които вземжтъ участие въ управлението имжтъ въобще нѣкое намѣрение да пожертвуватъ за своя си полза работническитѣ класси. Нѣкегажь тѣ сж имали това намѣрение — за това свидѣтелствуватъ упорититѣ усилия, които се правиха въ растояние на толкова време да държатъ ниска работната плата чрезъ закона. Но днесъ, тѣ сж въобще съвсѣмъ инакъ расположени: тѣ драговолно правятъ значителни жертви, особенно на материялнитѣ си интереси въ полза на работническитѣ класси, и даже грѣшжтъ сь излишна расточителность и неразборчива благотворность; и не мисля, че нѣкоги въ историята управляющитѣ сж били въодушевени съ по искренно желание да испълнятъ дълга си спрѣмо по бѣдната часть отъ тѣхнитѣ съотечественници. И при всичко това, парламента или поне единъ отъ членоветѣ му, поглѣждалъ ли е поне за минута върху нѣкой въпросъ съ очитѣ на работника? Когато се подигне нѣкой въпросъ въ който работницитѣ като такива имжтъ интересъ, турватъ ли се депутатитѣ на друга глѣдна точка освѣнъ на оная на наематели на работници? Не казвамъ, че възглядоветѣ на работницитѣ върху тия въпроси сж въобще по близо до истината отъ колкото възглядоветѣ на членоветѣ отъ Парламента: но по нѣкоги тѣ биватъ доста близко. Въ всѣки случай, трѣбува съ уважение да се изслушва тѣхното мнѣние а не както е сега не само, че не го изслушвжтъ но и не искатъ да го знаятъ. По въпроса на стачкитѣ (strikes) напримѣръ, съмнително е да ли ще се намѣри понѣ единъ измѣжду най виднитѣ членове на двѣтѣ камари, който да не е твърдо убѣденъ, че правдата е исцѣло отъ страната на наемателитѣ на работници, и че възглядоветѣ на работницитѣ върху тоя предметъ сж просто нелепи. Ония, които сж изучавали въпроса, знаятъ добрѣ колко това е далечь отъ истинната, и ако работнитѣ класси, които правятъ стачки, биха могли да се искажжтъ въ парламента, то въпроса би се разгледвалъ съвсѣмъ иначе и съвсѣмъ не тъй повърхностно както сега.

Колкото искренно и да е намѣрението, че ще се пазятъ интереситѣ на другитѣ, не е нито сигурно нито благотворно да се връзватъ ржцетѣ на послѣднитѣ; това е едно сжще-

ственно условие за человѣческитѣ работи. Но още по очевидна истина е, че само съ собственнитѣ си ржце тѣ могжтъ положително и трайно да си улучшатъ положението въ свѣта. Подъ съвмѣстното влияние на тия двѣ начала, всичкитѣ свободни общини по добрѣ сж избѣгвали социални неправди и престжпления и сж достигнжли по блѣскаво процъвтяване отъ колкото всичкитѣ други общини, или отъ колкото самитѣ тѣ, слѣдъ като сж изгубили свободата си. Да сравнимъ свободнитѣ държави въ свѣта, когато сж имали свобода, съ тогавашнитѣ съвременни поданници на монархическия или олигархически деспотизмъ: Гърцкитѣ градове съ Персийскитѣ сатрапства; Италиянскитѣ республики и свободнитѣ градове на Фландрия и Германия съ феодалнитѣ монархии на Европа; Швейцария, Холандия и Англия съ Австрия и Франция преди революцията. Тѣхното голѣмо преуспѣвание е било толкова очевидно, щото никоги не сж го оспорвали, а пакъ тѣхното превъсходство по отношение на добро управление и обществени отношения, се доказва отъ тѣхното процъвтявание и при това е още очевидно въ всѣка страница на историята, Ако сравнимъ не единъ периодъ съ други, по разнитѣ управления, които съвременно съществуваха въ единъ и сжщия периодъ, ще намѣримъ, че колкото и да е имало безпорядъкъ, както преувеличено претендиратъ нѣкои въ слѣдствие на гласностьта, която е сжществувала въ свободнитѣ държави, тоя безпорядъкъ не може нито за минута да се сравни съ презрителното тъпкание массата на народа, което бѣше влѣзло въ обичаитѣ на монархическитѣ страни, нито съ отвратителната лична тирания, която всекидневно се проявляваше въ грабежната система, която наричаха фискални распорѣждания и съ тайнитѣ на тѣхнитѣ ужастни сждилища.

Трѣбува да се признае, че добринитѣ на свободата, отъ които до сега сж се наслаждавали, по причина на привилегиитѣ, сж се простирали само върху една часть отъ обществото и че такова управление при което да би могли тѣ да се распрострjтъ безпристрастно върху всички, е желание още неусжществено. Но макаръ всичко което приближава къмъ това управление да има своята си дѣйствителна цѣна, а пъкъ въ много случаи при сжществующето положение на человѣческия напрѣдъкъ повече отъ едно приближение къмъ това управление е не-

възможно, участието на всички въ благата на свободата е идеално най съвършенното понятие за свободно управление. Щомъ нѣкои, които и да бѫдѫтъ тѣ, се исключатъ да не се наслаждаватъ отъ тия блага, тѣхнитѣ интереси не сѫ тъй обезпечени, както ония на другитѣ членове на обществото, а тѣ самитѣ имѫтъ по малко поле и насърчение, отъ колкото биха иначе имали, за да упражнятъ своитѣ си сили за улучшението както на своето си положение така и на онова на обществото, което послѣднето е винаги съразмѣрно съ благото на неговитѣ отдѣлни членове.

Ето какъ е въпроса отностелно до настоящето благосъстояние — доброто рѫководяние дѣлата на настоящето поколение. Ако преминемъ сега да разгледваме влиянието на формата на управлението върху характера на народа, ще намѣримъ, че популярното управление още по рѣшително и неоспоримо, до колкото е възможно, надминава всѣко друго управление и въ това отношение.

Тоя въпросъ въ сѫщность зависи отъ други единъ още по основенъ, а именно: кой отъ двата обикновенни типове характери е по желателно да преодолява за общото благо на человѣчеството, да ли активния или пассивния, оня който се бори противъ злинитѣ или оня, който ги пренася, оня, който се прегъва предъ обстоятелствата или оня, който иска да накара обстоятелствата да му се прегъватъ.

Обикновенно моралиститѣ и въобще симпатиитѣ на человѣческия родъ сѫ въ полза на пассивния типъ. Енергическитѣ характери могѫтъ да възбуждатъ удивление, но кроткитѣ и покорнитѣ характери сѫ ония, които певечето хора лично предпочитатъ. Колкото нашитѣ съсѣди сѫ пассивни, толкова ний се чувствуваме по обезпечени. Ако не се случи да се нуждаемъ отъ тѣхната дѣятелность, пассивнитѣ характери ни се виждатъ едно препятствие по малко по нашия пѫть. Человѣкъ съ безропотенъ характеръ не е опасенъ съперникъ. Обаче, нѣма нищо по вѣрно отъ това, че всичкитѣ подобрѣния въ человѣческитѣ дѣла исцѣло сѫ дѣло на недоволнитѣ характери; при това, вѣрно е тоже, че е много по лесно щото дѣятелния характеръ да стане търпеливъ, отъ колкото пассивния — енергиченъ.

Духовното превъсходство е умственно, практическо и нравственно. Никоги не може да има съмнѣние кое

отъ двѣтѣ първитѣ има преимуществото. Всѣко умствен-но превъсходство е плодъ отъ дѣятелно усилие. Предприимчивъ духъ, желанието да напредваме, да се опитваме и да извършваме нови нѣща за наша лична полза или за оная на другитѣ — ето източника на практическия па даже и на спекулативния (мислителния) талантъ. Съвмѣстимата умствена култура съ другия типъ характеръ е слабата и неопредѣлена оная култура, която е свойственна на ума, който се спира върху забавление или върху простото съзерцание. Мѣрилото за дѣйствително силна мисль, такава именно, която търси истината а не бълнува сънища, е, нейното успѣшно приложение въ дѣйствие. Тамъ дѣто тжзи цѣль не сжществува за да даде на мисьльта точенъ и опредѣленъ характеръ, тая последнята произвожда нѣщо подобно на мистическата метафизика на Питагорийцитѣ или на Индусцитѣ (Ведитѣ). По отношение къмъ практическото улучшение на нѣщата, тжзи истина е още по очевидна. Характера, който подобрява человѣческия животъ е оня, който се бори съ природнитѣ сили и стремления а не оня, който имъ отстжпва. Ония качества отъ които ний изваждаме лична полза сж всички отъ страната на дѣятелния и енергически характеръ; и привичкитѣ и поведението, които съдѣйствуватъ за благото на всѣки отдѣленъ членъ отъ обществото трѣбува да бждатъ отъ части понѣ отъ ония, които въ края водятъ къмъ благото и напрѣдъка на обществото исцѣло.

Но ако разгледаме, кой типъ характеръ трѣбува да се предпочете отъ нравственна гледна точка, на пръвъ погледъ се вижда, като че може да има мѣсто за съмнѣние. Не говоря за религиозното чувство, което е било въобще въ полза на пассивния характеръ, като да е той повече въ хармония съ повиновението, което се длъжи на божественната воля. Християнството, както и другитѣ религии, е поощрявало това чувство; само, че Християнството има това преимущество — то може да исхвърли както това тъй и много други извръщения. Вънъ отъ религиозни съображения, пассивния характеръ, който отстжпва предъ препятствията вмѣсто да се старае да ги преодолѣе, може би дѣйствително да не е много по полѣзенъ за другитѣ отъ колкото за себѣ си, но понѣ може да се очаква, че той ще бжде безврѣденъ. Задоволяванието винжги се е смятало като добродѣтель. Но съвършенно погрѣшно

е да се предполага, че задоволяванието е необходима или естествена принадлѣжность на пассивния характеръ; иначе нравственнитѣ послѣдствия сж врѣдни. Тоя, който желае да придобие ония блага, които не притѣжава, а пакъ нѣма свои собственни сили за да ги постигне е наклоненъ да гледа съ ненависть и злоба върху всички ония, които ги притѣжаватъ. Человѣка, който се е заелъ съ пълна надѣжда да улучши своего си положение е оня, който е благосклоненъ къмъ тия, които преследуватъ сжщата цѣль или които сж успѣли да я постигнжтъ. И когато болшинството е така заято, общитѣ привички на страната влияжтъ върху расположението на чувствата на ония, които не достигнжтъ преследуемата си цѣль, да приписватъ своята несполука или на неумѣянието си да се въсползуватъ отъ обстоятелствата или пакъ на личното си лошо щастие. Напротивъ, хора, които като желаятъ да се снабдятъ съ онова, което другитѣ имжтъ, а пакъ не турватъ отъ своя страна никакви усилия за тая цѣль, постоянно или роптаятъ противъ сждбата, че тя не иска да имъ направи онова, което тѣ не се опитватъ да си направятъ сами, или пакъ изливатъ своята завист и зложелателство върху ония, които притѣжаватъ онова, което тѣ бихж желали да имжтъ.

Съразмѣрно съ това, до колко хората смятрятъ или вѣруватъ, че успѣха въ живота е плодъ на сждбата и на случая а не следствие отъ труда, се развива и завистьта и става часть отъ народния характеръ. Най завистливитѣ отъ всичкитѣ народи сж въсточнитѣ. Споредъ въсточнитѣ моралисти, въ въсточнитѣ прикаски, завистливия человѣкъ замѣчателно се отличава. Въ дѣйствителния животъ, той е плашилото за всички, които притѣжаватъ нѣщо привлекателно, било то палатъ, хубаво дѣте или даже добро здравие и веселъ характеръ. Предполагаемото дѣйствие на самия му погледъ съставлява господствующето суеверие за лошото око. Слѣдъ въсточнитѣ народи по завистьта си и недѣятелностьта си иджтъ нѣкои отъ народитѣ на Южна Европа. Испанцитѣ сж преслѣдували отъ завист всичкитѣ си велики хора, отравяли сж живота имъ отъ рано, препречвали сж имъ да не успѣятъ въ тѣхното обществено поприще *).

*) Това се отнася къмъ миналитѣ времена, защото азъ не искамъ да кажя нищо унизително за единъ великъ народъ, който най сетнѣ е сега свободенъ и който встжпи въ общото движение на

Іри всичко, че Французитѣ сѫ истинский юженъ народъ и макаръ да сѫ съ живъ характеръ, двойното влияние на деспотизма и на католицизма ги е направило покорни и търпеливи, при това и да гледатъ въобще на тия двѣ последни качества като на мѫдрость и превъсходство. И ако Французитѣ не завиждатъ вече било едни на други било на всѣко превъсходство, причинитѣ трѣбува да се отдадѫтъ на това, че срѣщу тоя порокъ противодѣйствуватъ многото скъпоцѣнни качества на францускня характеръ, а най повече тѣхната лична енергия, която, макаръ и по малко упорита отъ колкото самоувѣренната и непреклонна енергия на Англо-Саксонцитѣ, обаче, не по малко се е проявлявала у французитѣ въ всѣко направление гдѣто само сѫ благоприятствували тѣхнитѣ учрѣждения.

Несъмненно, намиратъ се въ всѣка страна и хора доволни отъ сѫдбата си, които не само, че не търсятъ но и не желаятъ онова, което нѣматъ; естественно е, че тия хора не могѫтъ да питаятъ никаква завистъ къмъ ония, които иматъ по щастлива участь отъ тѣхъ. Но голѣмото болшинство отъ тия, които ни се виждатъ като задоволни, въ сѫщность сѫ незадоволни но въ сѫщото време и мързеливи и снисходителни къмъ себѣ си; като не взимать никакви законни срѣдства за да се провдигнѫтъ, тѣ се радватъ да снижѫтъ другитѣ до своя уровенъ. И ако разгледаме отъ по близо случаитѣ на невинното незадоволяване, ще видимъ, че само тогава се възхищаваме отъ тѣхъ, когато тѣхното равнодушие се отнася само до подобрѣнието на материалното имъ положение, а пакъ се стараятъ постоянно да напрѣдватъ въ духовно отношение или понѣ стараятъ се да ползуватъ безинтересно другитѣ. Задоволния человѣкъ или задоволното семейство, които не се домогватъ да ощастливятъ нѣкого, да провдигнѫтъ отечеството си или съсѣдитѣ си или да напреднатъ въ духовно отношение, не възбуждатъ въ насъ нито въсхищение нито удобрѣние. Тоя видъ задоволяване ний справедливо отдаваме просто на отсѫтствие на мѫжество и енергия. Задоволяванието, което удобряваме се заключа-

европейския прогрессъ тый чевръсго дѣто да може да спечели онова, което е изгубилъ. Никой не се съмнява въ способностьта на испанския умъ и енергия: неговитѣ недостатъци сѫ отъ такъвъ родъ щото най доброто лѣкарство за тѣхното изцѣчение ще бѫде своб дата и промишленната дѣятелность.

ва въ това: да можемъ весело да се минемъ безъ онова, което не бихме могли да имаме, да можемъ точно да уцѣнимъ сравнителната стойность на разнитѣ предмети, които желаемъ; и доброволно да се отказваме отъ по малкитѣ отъ тия предмети когато тѣ сѫ несъвмѣстими съ по голѣмитѣ. Обаче, тия сѫ качества, които сѫ по естественни у хората, които по дѣятелно се стрѣмятъ да подобрятъ своята участь или тая на другитѣ. Оня, който постоянно има да мѣри силитѣ си срѣщу прѣпятствия узнава какви сѫ мъчнотиитѣ, които сѫ за него непреодолими и какви сѫ ония, които той макаръ и да може да преудолѣе но успѣха, който ще добие не си струва труда. Оня, на когото мислитѣ и дѣятелността сѫ нуждни за практически и полезни предприятия и постоянно сѫ посвѣтени на тѣхъ, е най малко наклоненъ да бѫде незадоволенъ отъ нѣщата, спечелването на които или не си струва труда или пакъ за него е понѣ така. Ний виждаме прочее, че дѣятелния, самопомагающий се характеръ е най добрия не само самъ по себѣ си но и за това, че той най много може да даде онова, което е дѣйствително превъсходно или желателно въ противоположния типъ на характеръ.

Дѣятелния и предприемчивия характеръ на Англичанитѣ и на жителитѣ отъ Съдиненитѣ Щати може да се критикува само въ това отношение, че той обикновенно расточава силата си върху второстепенни предмети. Самъ по себѣ си, той е основата за най благитѣ надѣжди за общото подобрение на человѣческия родъ. Твърдѣ точно се е забелѣзало, че когато нѣщо не отива добрѣ, естественното побуждение на французина е да каже „трѣбува да се търпи“, а на Англичанина „какъвъ срамъ“! Народа, който го сматря за срамно когато нѣщо не отива добрѣ — който прѣмо прави заключение, че злото можѣше и трѣбуваше да се предвари е оня, който подиръ всичко способствува най много за да подобри человѣческия родъ. Ако неговитѣ желания не мѣрятъ високо, ако тѣ се простиратъ само за физически удобства и блѣсъкъ отъ богатства, прѣмия резултатъ отъ неговата енергия ще бѫде само да распростира непреривно человѣческото могѫщество върху материялнитѣ предмети; но даже и това дава просторъ и приготвя механическитѣ срѣдства за да се извършѫтъ най великитѣ умственни и общественни дѣла; и когато сѫществува енергията, ще се намѣрятъ хора, които да я приложѫтъ на дѣло, и ще я прилагатъ по-

вече и повече не само за подобрението на материалното положение на народа, но и за усъвършенствуванието тоже на самата человѣческа природа. Недѣятелността, отсѫтствието на всѣко по високо срѣмление, на всѣко желание сѫ препятствия много по пагубни за напредъка отъ колкото каквото и да било криво направление на тѫзи енергия; и когато тия пороци съществуватъ въ массата на народа тѣ съставляватъ страшната оная сила, която малцина енергични хора могѫтъ да тикнѫтъ въ каквото имъ е угодно криво направление — това е именно то̀, коетӧ държи въ диво или полу-диво състояние голѣмото болшинство отъ человѣческия родъ.

Сега, не може вече да има никакво съмнѣние, че управлението отъ Едного или само отъ Малцина благоприятствува на пассивния типъ характеръ, а пакъ управлението на Многото благоприятствува на активния, само-помагающий се типъ. Неотговорнитѣ владѣтели имѫтъ повече нужда щото тѣхнитѣ подданници да мируватъ отъ колкото да развиятъ каквато и да е дѣятелность, съ исключение на оная, която тѣ могѫтъ да смачкатъ. Урока, който всѣко деспотическо управление вдѫхва на подчиненитѣ си е, че повиновението на човѣшкитѣ предписания е необходима нужда на естеството. Безропотно тѣ трѣбува да се подчиняватъ на волята на държавний глава и на закона, който е волята на държавний глава. Но хората не сѫ прости орѫдия или проста материя въ рѫцетѣ на своитѣ си управляющи, когато тѣ имѫтъ воля или развиватъ дѣятелность въ останѫлитѣ си дѣла; всѣко проявление на тия качества вмѣсто да очаква, че ще го насърчаватъ деспотитѣ, ще трѣбува повече да гледа да получава тѣхното прощавание. Даже и тогава, когато неотговорнитѣ владѣтели не съзнаватъ достатъчно опасностьта отъ умственната дѣятелность на своитѣ подданници, та не желаятъ да я потѫпчатъ, положението само по себѣ си е едно потѫпкване. Всѣко усилие по силно се потѫпква отъ това дѣто знае, че е безсилно да направи нѣщо, отъ колкото отъ всѣко обезукуражавание. Да се подчинявашъ на волята на другитѣ, а въ сѫщото време и да се само-помагашъ и само-управлявашъ сѫ нѣща естественно несъвмѣстими. До колкото робството е усилно или распуснѫто до толкова и тая несъвмѣстимость е по голѣма или по малка. Владѣтелитѣ твърдѣ много се различаватъ въ това: до каква степень тѣ контролиратъ само свободнитѣ

дѣйствия на подданници тѣ си или до колко тѣ сами имъ ржководятъ дѣлата. Но разликата не е по сжщество а по степень: често най добритѣ деспоти най яко обковаватъ свободнитѣ дѣйствия на своитѣ си подданници. Лошия деспотъ слѣдъ като угоди на прищевкитѣ си, може по нѣкоги да остави спокоенъ народа; но добрия деспотъ, настоява да му направи добро като го заставлява да си кара роботитѣ но единъ по добръ начинъ отъ колкото самъ народа знае. Правилницитѣ, които ограничиха въ извѣстни установени приеми всичкитѣ главни клонове отъ француската индустрия бѣха дѣло на великия Колберъ.

Съвсѣмъ друго е положението на человѣческитѣ способности тамъ дѣто человѣкъ има за външно стѣснение само природнитѣ нужди или общественнитѣ постановления, за изработванието на които послѣднитѣ той взима участие, и ако ги смятря лоши той може публично да заяви за това и яко да настои за тѣхното измѣнение. Несъмненно е, че при едно отъ части популарно управление, тая свобода могжтъ да упражнятъ даже и ония, които не се ползуватъ напълно съ граждански права. Въ добавъкъ, то подбужда силно да си помагатъ сами и да се уповаватъ на себѣ си всички, които стоятъ на твърда почва и нѣматъ да мислятъ, че тѣхния успѣхъ зависи отъ впечатлението, което ще направятъ върху чувствата и расположенията на едно общество на което тѣ не сж членове. Голѣмо е обезкуражението за едно лице и още по голѣмо за единъ классъ хора да се намиржтъ вънѣ отъ Конституцията; да сж принудени да пледиратъ отвънъ портата на неограниченитѣ властители на тѣхната сждба, понеже не ги допущатъ на съвѣщание вътрѣ. Благотворното влияние отъ свободата върху человѣческия характеръ може само тогава да достигне до върха си, когато человѣкъ или се вече ползува отъ пълни граждански права или се надѣва да ги получи. Но онова, което е още по важно, даже и отъ това чувство, е практическото упражнение за характера на гражданитѣ като отъ време на време и по рѣдъ тѣ взимжтъ участие въ испълнението на нѣкоя общественна длъжность. Недостатъчно внимание се обръща върху това, че твърдѣ малко сж случаитѣ въ обикновенния животъ на повечето хора, които би разширили тѣхнитѣ понятия или чув-

ства. Тѣхната работа е чиста рутина; онова, което ги кара да се трудятъ не е чувството на любовьта а на своекористието въ най елементарната му форма—да задоволятъ дневнитѣ си нужди; нито онова, което тѣ вършатъ, нито начина по който тѣ го вършатъ не възбужда у тѣхъ мисли или чувства, които да ги подигатъ по високо отъ личния имъ интересъ; ако се намиржтъ подъ ржка полезни книги, нѣма нѣщо, което да ги кара да ги четжтъ; и въ болшинството случаи, тия хора нѣматъ достжпъ до лица, които по развитието си стоятъ много по високо отъ тѣхъ. Ако на такъвъ человѣкъ му се дадеше нѣкоя общественна дѣятелность, тя запълва до нейде тия недостатъци и лишения. Ако обстоятелствата имъ дозволятъ да могжтъ да имжтъ значителна общественна дѣятелность тѣ се въспитаватъ чрезъ това. Съ всичкитѣ недостатъци на общественното устройство и нравственнитѣ идеи на старитѣ времена, учрѣжденията на Дикастрията и Еклезията провдигнаха умственния уровенъ на Атинскитѣ граждани до такава степень, каквато не е достигнала массата на никой отъ древнитѣ или новитѣ народи. Доказателства за това можемъ да видимъ на всѣка страница отъ нашия великъ историкъ върху Гърция; стига само да погледнемъ върху възвишения стилъ и високитѣ идеи на словата, които тѣхнитѣ велики оратори сж считали най добритѣ за да могжтъ по силно да дѣйствуватъ върху ума и волята на народа за да се увѣримъ за това. Подобно благотворно влияние, макаръ и въ много по малъкъ размѣръ, има върху англичанитѣ отъ срѣдня ржка хора това дѣто тѣ служять като присяжни или пакъ испълняватъ енорийски служби; макаръ тия длъжности и да не се падатъ върху мнозина да ги испълняватъ, макаръ да не сж за единъ продължителенъ срокъ, и макаръ, най сетнѣ и да не даватъ такова високо гражданско въспитание, което да се сравни съ онова, което Атинскитѣ демократически учрѣждения даваха на своитѣ граждани, — при всичко това, ония лица, които ги занимаватъ ставатъ, по развитието на идеитѣ си и способноститѣ си, съвсѣмъ други сжщества отъ тия, които презъ цѣлия си животъ сж само въртяли чакръка или сж продавали на тизгяха стоки. Още по благотворно е нравственното влияние отъ това дѣто частния гражданинъ, макаръ даже и рѣдко, взима участие въ общественнитѣ служби. Ту-

ка той се призовава да обсжжда интереси, които не сж негови лични; въ случай стълкновение на разни претенции да не се ржководи отъ личнитѣ си симпатии; да приспособлява на всѣка стжпка принципи и правила, които сжществуватъ само за общото благо; и той обикновенно има за другари въ това дѣло хора по запознати отъ него съ тия идеи и дѣла: такова съприкосновение ще развие у него способностьта да разбира и ще възбуди любовь къмъ общото добро. Той захваща да се чувствува като членъ на обществото и да гледа върху всичко, което е за въ полза на това общество като да е за негова лична полза. Тамъ дѣто тая школа за развитие на обществения духъ не сжществува, тамъ едва ли би могло да има нѣкакво си чувство, че частнитѣ хора, които не занимаватъ нѣкое видно обществено положение, имжтъ други обязанности къмъ обществото, освѣнъ тия: да се подчиняватъ на законитѣ и да се повиняватъ на управлението. Тамъ не сжществува онова безкористно чувство дѣто хората да се отождествяватъ съ обществото. Всѣка мисль или чувство било за интересъ или за длъжность се поглъща отъ личностьта или отъ семейството. Тамъ никой никоги не мисли за никакви коллективни интереси, които да приследува задружно съ другитѣ, а само да конкурира тия послѣднитѣ и да гони тия интереси въ тѣхенъ ущербъ. Съсѣда, като не е съюзникъ или съдружникъ, защото никоги нѣма сдружавание за нѣкое общо предприятие отъ обща полза, е слѣдователно съперникъ. Така, даже частната нравственность страда, а пакъ обществената, тя е дѣйствително угаснала. Ако това да бѣше всеобщото и самото възможно положение на работитѣ, най високото стрѣмление на законодателя или моралиста би имало за цѣль само да направи по голѣмата часть отъ обществото едно стадо отъ овци, които невинно да пасжтъ едни до други.

Отъ всичкитѣ тия размишления става явно: че единствената форма на управление, която може напълно да удовлетвори всичкитѣ требувания на обществото, е тая, при която цѣлия народъ взима участие въ управлението: че всѣко участие, даже въ най незначителнитѣ обществени длъжности, е полезно; че всѣкждѣ участието на народа въ управлението трѣбува да бжде толкова голѣмо, колкото степеньта на развитието на обществото дозволява; и

че на конецъ, онова, което е най желателно, то е да може цѣлия народъ да вземе участие въ върховната власть на държавата. Но тъй като въ една страна, която надминува предѣлитѣ на единъ малъкъ градъ, всѣкий може да вземе лично участие само въ най незначителната часть отъ общитѣ работи, слѣдува, че идеално най добрата форма на едно съвършенно управление е предсiавителната форма на управление.

ГЛАВА IV

ПРИ КАКВИ УСЛОВИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ Е НЕПРИЛОЖИМО.

Видѣхме, че представителното управление е идеалния типъ на най съвършенната форма на управление и че въ послѣдствие, колкото единъ народъ стои по високо въ общото си развитие той е толкова по згоденъ за тая форма на управление. Колкото по малко е той развитъ, толкова по малко, като говоримъ изобще но отъ което има исключения, ще му бѫде згодна тѫзи форма на управление; защото, относително за това, до колко единъ народъ е згоденъ за представително управление, то не зависи толкова отъ мѣстото, което тоя народъ занимава между человѣческия родъ въобще, колкото отъ онова, до колко той притѣжава извѣстни нѣкои особенни необходими условия; условия обаче, които сѫ тъй тѣсно свързани съ степеньта на общото му развитие, щото нѣкоя разница между двѣтѣ е повече исключение отъ колкото правило. Да разгледаме сега, къмъ коя нисходяща степень на человѣческото развитие представителната форма на управление е съвсѣмъ неприложима, било по причина на нейната незгодность, било защото на тая степень на развитие съотвѣтствува друга нѣкоя по згодна форма на управление.

И най-напредъ, представителната, както и всѣка друга, форма на управление, трѣбува да е незгодна въ всичкитѣ ония случаи въ които тя не може да бѫде постоянна, т. е. въ които тя не испълва тритѣ основни условия, които изброихме въ първата глава, а именно — 1) щото народа да желае да я приеме; 2) щото той да желае и да бѫде въ състояние да направи всичко, което е нуждно за нейното съхранение; и 3) щото той да желае и да бѫде въ състояние да испълни обязанноститѣ и да извърши общественнитѣ длъжности, които това управление му налага.

Готовностьта на народа да приеме представителната форма на управление става просто единъ практически въпросъ, щомъ нѣкой просвѣтенъ владѣтель или нѣкой чуждъ народъ или народи, които сж взели връхъ въ страната сж наклонни да му я подарятъ. За единичнитѣ преобразователи тоя въпросъ е почти не на мѣстото си; понеже, ако противъ тѣхното предприятие може да имъ се възрази само това, че мнѣнието на народа не е на тѣхна страна, тѣ имжтъ готовъ и приличенъ отговоръ, че цѣльта имъ е именно тая: да убѣдятъ народа да приеме тѣхното мнѣние. Когато дѣйствително мнѣнието на народа е противно, обикновенно то е противъ промѣнението, което трѣбува да стане, отъ колкото противъ самото представително управление. Имало е, наистина, примѣри и въ противоположна смисль; имало е по нѣкоги религиозно отвръщение кmasъ всѣко ограничение властьта на нѣкоя особенна фамилия властители; но въобще, доктрината на пассивното повиновение е значяло само покорность на сжществующитѣ власти, били тѣ монархически или популярни. Въобще, всичкитѣ случаи въ които ще има да се въвежда представителното управление, препятствието трѣбува да се очаква повече отъ равнодушието на народа и неговата неспособность да разбере требуванията и условията на тая форма, отъ колкото отъ неговото положително противодѣйствие. Обаче, тия препятствия сж тъй пагубни и могжтъ да бждатъ тъй трудни за искоренявание, както би било мжчно, ако народа дѣствително се отвращаваше отъ тая форма на управление; защото е по лесно, въ повечето случаи, да се измѣни направлението на едно активно чувство, отъ колкото да се превърне въ едно предишно пассивно състояние. Когато народа не цѣни достатъчно и не е доволно привързанъ къмъ една представителна конституция, той едва ли ще може да я съхрани. Въ всѣка страна, испълнителната власть е именно клоня отъ управлението, който непосредственно държи въ ржка силата и който се намира въ прѣмо съприкосновение съ народа; къмъ испълнителната власть главно ся отправени надѣждитѣ и страхуванията на народа; тя олицетворява предъ свѣта благодѣтелната сила на управлението, неговитѣ страхотии а тъй сжщо и неговото обаяние. По тая причина, ако другитѣ власти въ държавата, назначението на които е да въздържжтъ испълнителната власть, не се облѣгатъ върху сил-

ното народно мнѣние и чувство, тая послѣдната винаги ще има срѣдство или да дѣйствува помимо другитѣ власти или да ги принуди да ѝ служжтъ, и сигурно е, че тѣ ще я поддържатъ въ това ѝ дѣйствие. Трайностьта на представителнитѣ учрѣждения необходимо зависи отъ готовностьта на народа да се бори за тѣхъ въ случай, че тѣ се угрозятъ отъ нѣкоя опасность. Ако народа намира, че тѣ не струватъ това, тия учрѣждения рѣдко пущатъ корени въ страната, и ако се случи такова нѣщо, сигурно е, че тѣ ще бѫджтъ прекатурени щомъ главата на управлението или водача на нѣкоя партия може да събере достатъчно сили за единъ държавенъ ударъ, щомъ той пожелае да рискува малко нѣщо за да се докопа до неограничена власть.

Тия съображения се отнасятъ до първитѣ двѣ причини за несполуката на едно представително управление. Третята е, когато у народа липсува волята или способностьта за да испълни онова, което му предлѣжи при едно представително управление. Когато никой или съвсѣмъ малка часть отъ народа не се интересува до такава степень за общитѣ дѣла на държавата, каквато е нуждна за да се образува едно общественно мнѣние, избирателитѣ рѣдко ще упражнятъ своето си избирателно право за друга цѣль освѣнъ за въ полза на частния си интересъ или за интереса на тѣхната мѣстность или въ полза на нѣкого отъ когото тѣ зависятъ или на когото сѫ привърженици. При такова състояние на общественнитѣ чувства, малцината ония, които сѫ се домогнали да господствуватъ въ събранието, въобще употрѣбяватъ това си положение исключително като срѣдство за обогатявание. Ако испълнителната власть е слаба, всичкото внимание на страната се отвлича въ борбитѣ за мѣста; ако е силна, тя става деспотическа и укротява евтено представителитѣ или ония отъ тѣхъ, които могжтъ да ѝ правятъ мъчнотии, като имъ даде една часть отъ плѣчката и тогава единственния плодъ отъ народното представителство е, че въ добавка на ония, които дѣйствително управляватъ ще има и едно събрание, което ще живѣе на гърба на народа и премахванието на всѣко зло въ което е заинтересувана една часть отъ това събрание става невъзможно. Обаче, ако злото се спира до тука, то заслужва съ всичко това да се приеме, понежо гласностьта и разискванията, които обикновенно, ако не винаги, съпровождать всѣко, представител-

ство даже и онова, което само по име е такова, искупува това зло. Въ новогръцкото царство, напримѣръ, *) едва ли би могло да има съмнѣние, че искателитѣ на мѣста, отъ които се състои главната часть на събранието, макаръ никакъ или твърдѣ малко да спомагатъ прѣмо за доброто управление на страната, и макаръ да не обуздаватъ произвола на испълнителната властъ, при всичко това, тѣ поддържатъ идеята на народнитѣ права и много способствуватъ за истинската свобода на печата, която сѫществува въ тая страна. Това благо, обаче, напълно зависи отъ онова дѣто съвмѣстно съ народното представителство сѫществува и наслѣдственъ монархъ. Ако вмѣсто да се борятъ и надварватъ за благоволението на владѣтеля, тия своекористни и ниски партии бихѫ се борили за самото най високо правителственно мѣсто, страната навѣрно щѣше да бѫде, както въ Испанска Америка, въ хроническа революция и мѣждуособна война. Политичес итѣ авантюристи, които ще се докопватъ до властьта единъ слѣдъ други, ще упражняватъ единъ деспотизмъ не вече на законитѣ но на незаконната свирепость, тъй щото името и формата на представителството би имали за резултатъ само: да препречѫтъ на деспотизма да се утвърди и уягчи, при които само условия неговитѣ злини могѫтъ се омягчи и малкото добро, което той може да направи, може се усѫществи.

Въ тия разнитѣ случаи, представителното управление не може постоянно да сѫществува. Има други случаи когато това управление би могло да сѫществува, но при което нѣкоя друга форма на управление би била предпочтителна, а именно: когато народа за да напредне въ цивлизацията има още нѣкой урокъ да научи, съ нѣкоя привичка да се снабди, за придобиванието на които представителното управление би било една пречка.

Най очевидния такъвъ случай е оня, когото вече разгледахме, дѣто народа има още да учи първия урокъ на цивлизацията — повиновението. Едно племе, което въ борбата си съ Природата и съсѣдитѣ си е добило мѫжество

*) Това е писано преди благотворната революция на 1862, която, предизвикана отъ отвръщението на народа къмъ подкупническата система за управление и общата деморализация на политическитѣ мѫжие, отвори за тоя бързо напредничавъ народъ нови надѣжди за истинско конституционно управление.

и енергия, но което още не се е оседнало до тамъ щото да признава надъ себѣ си постоянната властъ на единъ общъ началникъ, едва ли би придобило тая привичка подъ съвокупното управление на едно представителство. Представителното тѣло избрано измѣжду племето ще отразява просто неговото буйно неповиновение. То ще откаже да даде своето съгласие на всѣко распорѣждание, което би наложило върху неговата дива независимость нѣкое разумно ограничение. Само военнитѣ нужди и необходимата деспотическа власть за военната команда могжтъ въобще да накаратъ подобни племена да се подчинятъ на първоначалнитѣ условия за едно образовано общество. Военния главатарь е единственното по високостояще лице, комуто тѣ ще се покоряватъ, съ исключение на случаенъ нѣкой пророкъ, когото вѣруватъ за боговдъхновенъ или нѣкой магъосникъ, когото смятрятъ, че притежава сила да прави чудеса. Тия послѣднитѣ могжтъ да имжтъ временно влияние; но тъй като то е само лично, рѣдко може да промѣни общитѣ привички на народа, освѣнъ ако пророка е въ сжщото време и военачалникъ, като Мохамеда. и се представлява като въоруженъ апостолъ на една нова вѣра, или пакъ когато военнитѣ началници се присъединятъ къмъ неговото влияние за да направятъ отъ него поддръжка за своето си собственно управление.

Тъй сжщо е незгоденъ за представително управление и оня народъ, който има противоположния недостатъкъ на оня, когото разгледахме, т. е. който е крайно пасивенъ и готовъ да се подчинява на тиранията. Ако единъ тъй ниско падналъ по характеръ и обстоятелствата си народъ би се снабдилъ съ представителни учрѣждения, той неизбѣжно би избралъ тиранитѣ си за свои представители и хомотя, който отъ първи погледъ би се показалъ. че чрезъ тия учрѣждения ще се се облѣгчи, би станжлъ още по тѣжъкъ. Напротивъ, доста народи сж излѣзали постепенно отъ това положение съ помощьта на една централна властъ. която споредъ положението си е била съперница и найсѣтне и господарка, върху мѣстнитѣ тирани, и която надъ всички е била единственна по своя си родъ. Французската история отъ Хюгъ Капе до Ришелие и Лудовика XIV е единъ непрекъснатъ редъ примѣри отъ тоя родъ. Даже и тогава когато краля не е билъ толкова силенъ колкото много отъ неговитѣ васални князове, както и самитѣ

французски историци го признаватъ, голѣмо преимущество въ негова полза е било това дѣто той е билъ едничъкъ по своето си положение. Къмъ него сѫ били обърнати очитѣ на всички ония, които сѫ били притѣстявани; той е билъ надѣждата и упованието въ всичкото царство; напротивъ, всѣки мѣстенъ деспотъ е билъ силенъ само въ едно повече или по малко ограничено пространство.

Отъ всичкитѣ крайща на страната се търсяли прибѣжище и защита у краля противъ отъ начало едного, послѣ другиго отъ непосрѣдственнитѣ огнетители. Властьта му се е уголѣмявала по полека, но тя е пропалѣвала отъ това дѣто той послѣдователно се е ползувалъ отъ всичкитѣ обстоятелства, които сѫ се представяли само нему. Слѣдователно, тоя прогресъ е билъ сигуренъ и до колкото той се е извършавалъ до толкова се е умалявала въ огнетената часть отъ обществото привичката да се подчинява тѫ на притеснителитѣ си. Интереса на краля се е състоялъ въ това: да насърчава всичкитѣ частни опитвания на робитѣ да се освободятъ отъ своитѣ си господари и да се турятъ подъ неговата непосрѣдственна власть. Съ неговото покровителство се образуваха много общини, които не признаваха надъ себе си другиго освѣнъ него. Повиновение на единъ отдалеченъ монархъ въ сравнение съ деспотизма на господаря отъ близския замокъ бѣше самата свобода: и монарха е билъ за дълго време принуденъ въ слѣдствие на своето си положение да упражнява властьта си повече като съюзникъ отъ колкото като властитель върху ония, на които той е помагалъ да се освободятъ. По тоя начинъ, една централна власть, деспотическа по начало, макаръ и въобще да е била твърдѣ огранична на практика, е най много послужила за да прекара народа презъ една нуждна фраза на напредъка; когато ако би имало истинско представително управление, по всѣка вѣрятность, то щѣше да му препричи да направи това. Само деспотическата власть или всеобщо клание можеше да освободи крестянитѣ въ Руссия.

Сѫщитѣ примѣри отъ историята ясно ни представляватъ и другъ начинъ, по който неограничената монархия е преодолѣла върху препятствията, които сѫ се срѣщали въ пѫтя на цивилизацията и които препятствия представителното управление вмѣсто да премахне напротивъ още би усилило. Една отъ най голѣмитѣ пречки за подобрението даже на доста

напредналн страни е закоренелия мѣстенъ духъ. Различни части отъ человѣческия родъ, въ много други отношения способни и приготвени за свободата, могжтъ съвсѣмъ да не сж способни да се слѣятъ въ единъ даже най малъкъ народъ. Не само зависть и антипатия може да ги отблъснува едни отъ други и да препречва всѣко възможно тѣхно драговолно съединение, но тѣ може да не сж още придобили нито чувствата, нито привичкитѣ, които биха направили дѣйствително съединението, ако даже се предположеше, че то се е извършило на име. Тѣ могжтъ да имжтъ значителна практика, както гражданитѣ на древнитѣ общини или както жителитѣ на азиятскитѣ села, въ водянието на селскитѣ или градскитѣ дѣла, па даже и да сж могли да осъществятъ нѣкое доста сносно нардно управление въ тоя ограниченъ крѫгъ, и съ всичко това да съчувствуватъ твърдѣ слабо на всичко, което е вънъ отъ тоя крѫгъ и да нѣматъ никаква привичка или способность да боравятъ съ дѣла, които сж общи на много такива общини. Не зная нито единъ примѣръ отъ историята дѣто нѣколко отъ тия политически атоми или частици да сж се нѣкоги слѣли въ едно тѣло и да сж привикнжли да се чувствуватъ като единъ народъ иначе освѣнъ ако отъ по напрѣдъ не сж били подчинени на една централна власть, която е била обща на всички. *) Като привикнува да се отнася до тая власть, да влиза въ нейнитѣ планове и да служи на нейнитѣ цѣли, единъ такъвъ народъ, какъвто предположихме, захваща да разбира велики интереси, общи на една обширна территория. Напротивъ, тия интереси сж необходимото размишление, съ което се занимава централния управитель и посрѣдствомъ сношенията, повече или по малко тѣсни, въ които той постепенно влиза съ отдѣлнитѣ мѣстности, хората се запознаватъ съ тѣхъ.

Най благоприятното стечение на обстоятелствата за да стане тая стжпка къмъ напрѣдъка е да има представителни учрѣждения безъ представително управление; едно или нѣколко представителни тѣла испратени отъ разнитѣ мѣстнос-

---

*) Италия, само която може да се покаже като исключение е така, но само по отношение къмъ последнята фаза отъ нейното развитие. По мжчната работа, която е предшествувала, се е извършила по обикновенния начинъ: отдѣлнитѣ градове Флоренция, Пиза или Миланъ испърво сж се образували та по послѣ сж се преобразували въ провинциитѣ Тоскана или Ломбардия.

ти. които да станжтъ помощниците и орждията на централната власть, но които рѣдко да се опитвать да ѝ се бъркатъ или да я контролиратъ.

По тоя начинъ, народа като участвува, тъй да кажемъ, въ правителственнитѣ съвѣщания, макаръ и да не раздѣля върховната власть, това политическо въспитание, което му дава централната власть се усвоява много по лесно отъ мѣстнитѣ главатари и отъ населението отъ колкото би могло да стане иначе; въ сжщото време традицията, че управлението се основава върху общото съгласие, се поддържа или понѣ се отстранява мисльта, чѐ правителството не зависи отъ народното съгласие, която мисль, освятена отъ обичая, тъй често е докарвала до лошавъ край много добри предначинания и е била една отъ най честитѣ причини за печалната сждба дѣто въ повечето страни се е спрѣло развитието тъй отъ рано, понеже работата на нѣкой периодъ е била така извършена щото да препречи нуждната работа на слѣдующитѣ периоди. Между тѣмъ, може да се положи като политическа истина това: че неограничената монархия повече отъ колкото представителното управление би могла да претопи въ единъ народъ множество политически единици, които да имжтъ общи чувства на съюзъ, достатъчно сила да се защищаватъ отъ завладение или отъ чуждо посѣгателство, доста разнообразни и значителни свои дѣла, които достойно да занимаватъ и достатъчно да развиятъ социялнитѣ и политическитѣ дарби на населението.

По тия разнитѣ причини, кралевско управление съ представителни учрѣждения (които може би да го усилятъ) но безъ да го контролиратъ, е най згодната форма на управление за най раннитѣ фази на развитието на всѣко общество, безъ да исключимъ даже градскитѣ общини като ония на старата Гърция, кждѣто дѣйствително, спорѣдъ свидѣтелството на историята, кралевското управление, контролирано до извѣстна степень отъ общественното мнѣние по единъ дѣйствителенъ, макаръ и не явенъ или конституционенъ начинъ, е предшествувало въ продължение на единъ неизвѣстенъ и вѣроятно дългъ периодъ, всичкитѣ свободни учрѣждения и е отстжпило най сетнѣ мѣстото си на олигархии отъ нѣколко само фамилии, които сж държели властьта въ ржцетѣ си презъ значително дълго време.

Стотина други недостатъци и слабости могжтъ се посочи, които правятъ единъ народъ неспособенъ да се въсползува най добрѣ отъ представителното управление: но въ това отношение не е тъй очевидно, че управлението на Едного или на Малцина би клоняло да облегчи или да исцѣри злото. Недостатъцитѣ, които господствуватъ у единъ народъ: били тѣ силни предразсждъци, упрямо придържание у старитѣ навици, положителни пороци въ народния характеръ или пакъ просто невѣжество и недостатъкъ отъ умствено развитие — всичкитѣ тия сигурно ще се отражжтъ въ представителнитѣ събрания на тоя народъ; и ако се случаше щото испълнителната власть — прѣмия ржководитель на общественнитѣ дѣла, да бжде въ ржцетѣ на хора, които сравнително сж свободни отъ тия недостатъци, тия лица често бихж направили по голѣмо добро ако не се намираха въ необходимостьта да искжтъ драговолното съгласие на такивато събрания. Но въ тоя случай, само положението на управляющитѣ не имъ налага, както това бѣше въ случаитѣ, които разглѣдахме, интереси и стремления, които да ги каратъ да дѣйствуватъ въ благотворно направление. При общата слабость или невѣжество на народа, Едина и неговитѣ съвѣтници или Малцината управляющи, обикновенно, не представляватъ исключение отъ това, освѣнь ако тѣ бждатъ чужденци, принадлѣжащи на по напрѣдналъ народъ или на по развито общество. Тогава, дѣйствително, управляющитѣ могжтъ да стоятъ по образование много по високо отъ ония, които управляватъ, и такова чуждо правителство, помимо неминуемитѣ негови злини, често може да бжде твърдѣ много полезно за единъ народъ; защото то го прекарва често презъ нѣколко степена на развитие и премахва припятствията, които бихж могли да съществуватъ за неопредѣлено време въ пжтя на неговото развитие ако тоя народъ би билъ съвсѣмъ изоставенъ на своитѣ си естественни стремления и на своята си сждба. За една страна, която не се намира подъ чуждо владичество, самото нѣщо което би могло да произведе подобни благотворни резултати е рѣдката случка дѣто монарха да бжде извънрѣденъ гений. Малцина сж въ историята тия, които, за щастие на человѣчеството, сж царували доволно дълго време за да могжтъ да направятъ своитѣ подобрения постоянни, като сж ги завѣщали на защитата на едно по-

коление, което е порасло подъ тѣхното влияние. Карлъ Великий представлява такъвъ единъ примѣръ; Петръ Великий другий. Обаче, тия примѣри сѫ толкова рѣдки щото можемъ да ги отнесемъ къмъ ония щастливи случайности, които тъй често въ критическата минута сѫ рѣшвали въпроса, да ли нѣкоя важна часть отъ человѣчеството да потръгне бързо напрѣдъ или да потъне въ варварство. Такива случайности сѫ съществуванието на Темистокля въ времето на персийското нашествие, както и онова на първия и третия Вилхелмъ Оранский. Нелѣпо би било да се основаватъ учрѣждения съ единственната цѣль да могжтъ да се въсползуватъ отъ такива случайности, толкось повече, че на такива хора, поставени тъй високо, не имъ е нуждна деспотическа власть за да бждатъ въ състояние да упражнятъ голѣмо влияние, както свидѣтелствуватъ тримата, послѣдне поименувани велики мжжие. Случая, върху когото най много трѣбува да се обърне внимание по отношение къмъ общественнитѣ учрѣждения и който често се случава въ историята е тоя, дѣто една малка по предня часть отъ обществото, въ слѣдствие било на племенно различие, било на по високото си происхождение или други обстоятелства, стои значително по високо по развитието си и по способноститѣ си отъ останалата часть на народа. При такива условия, ако управлението бжде въ ржцетѣ на представителитѣ отъ массата на народа, това би изложило народа да се лиши отъ много отъ ползитѣ, които той иначе би извлѣкалъ отъ по голѣмото развитие на по високитѣ съсловия; ако ли пакъ управлението бжде въ ржцетѣ на представителитѣ отъ тия съсловия, вѣроятно, то ще държи массата на народа въ ниското положение, въ което се тя намира и нѣма да ѝ остави никаква друга надѣжда, че ще се отнасятъ прилично съ нея освѣнъ ако тя се отърве отъ най драгоцѣнния елементъ за по нататъшното си развитие — отъ тия съсловия. За единъ народъ тъй съставенъ, най добрия шансъ за успѣхъ лѣжи въ това дѣто властьта на главния управитель отъ господствующата партия да бжде конституционно неограничена или понѣ практически преодоляюща. Само той, по своето си положение, има интересъ да провдигне и подобри массата на народа, на която той не завижда, за да му служи за опора противъ неговитѣ другари, лицата отъ неговото съсловие, на които той завижда. И ако щастливи обстоятелства сѫ турили до него, но

не като контролирующе тѣло а като подчинено нему, едно представителство отъ висшето съсловие, което чрезъ своитѣ възражения и запитвания и чрезъ своитѣ по нѣкогажь разгорѣщявания да поддръжа духа на съвокупно противостоение, и което би могло постепенно и съ време да стане дѣйствително народно представителство (каквато е въ сжщность историята на Английския Парламентъ), народа би ималъ предъ себѣ си най добрата перспектива за усъвършенствувание, която може да се представи на едно общество тъй поставено и съставено.

Изъ между стремленията, които при всичко, че не правятъ нѣкой народъ съвършенно неспособенъ за представително управление, обаче значително му бъркатъ да не може напълно да се ползува отъ неговитѣ блага, има едно, което заслужва особенно внимание. Има два рода расположения, сами по себѣ си твърдѣ различни, но които имжтъ нѣщо общо помѣжду си и въ слѣдствие на което често съвпадатъ да даватъ сжщото направление на усилията както на личноститѣ тъй и на народитѣ: първото е желанието за властвувание върху другитѣ а пакъ второто — отвръщението да се подчиняваме подъ властьта на другитѣ. Степеньта до която едното или другото отъ тия расположения господствува у нѣкой народъ съставлява единъ отъ най важнитѣ елементи за неговата история. Има народи въ които страстьта да управляватъ другитѣ до такава степень надминува желанието имъ за лична независимость, щото за простата сѣнка на първото тѣ сж готови да пожертвуватъ второто. Всѣки отдѣленъ членъ отъ такъвъ народъ, както частния солдатинъ въ една армия, е готовъ да предаде въ ржцетѣ на своя си генералъ личната си свобода на дѣйствие, стига само войската да тържествува и да е побѣдителка, а той да може да се ласкае, че е единъ членъ отъ завоевателната армия, при всичко, че той просто се самооболщава като мисли, че има лично нѣкаква часть въ владичеството върху покоренитѣ. Едно управление съ строго ограничена власть и права, което е длъжно да не се бърка много а да остава повечето работи да си текжтъ сами безъ да взима върху си обязанноститѣ на опекунъ или управляющий, — подобно управление не е по вкуса на такъва народъ. Въ неговитѣ очи, властьта колкото права и да обсеби, никоги не поема твърдѣ много върху си, стига само тя да е подложена на всеобща конкуренция.

Обикновенния човѣкъ отъ такъвъ народъ предпочита възможностьта, колкото далека и невѣроятна и да е тя, да упражнява нѣкаква власть върху своитѣ си съграждани предъ сигурностьта, че нѣма да се упражни върху него и другитѣ никаква ненуждна власть. Ето качествата на народа съставенъ отъ искатели на правителственни мѣста: тамъ хората гледатъ да има само равенство но не свобода; тамъ борбитѣ на политическитѣ партии сѫ просто борби за да се рѣши да ли това или онова съсловие, или просто тоя или оня кружокъ отъ политически мѫжие, има само право да се мѣси въ всичко; тамъ идеята за демокрацията се състои само въ това, да се допусне на всички вмѣсто само на нѣколцина соискателството на държавнитѣ служби; тамъ колкото по популярни сѫ учрѣжденията, толкова по многочисленни сѫ чиновническитѣ мѣста, които се създаватъ и по чудовищна е властьта, която всички упражняватъ върху всѣкиго отдѣлно, а пакъ испълнителната власть върху всичкитѣ. Колкото несправдливо толкова и невеликодушно би било да се каже, че тая или нѣщо приближающе се до нея, е непреувеличената картина на Францускія народъ; обаче, тоя народъ има толкова отъ тия качества, щото всѣко представително управление отъ едно ограничено съсловие се е сгромолясвало отъ чрезмѣрнитѣ свои злоупотрѣбления, и всѣко опитвание за представително управление дѣто цѣлото мѫжко население да се представлява е свършвало съ това щото да даде властьта въ рѫцетѣ на едного, който безъ сѫдъ да може да затваря въ Ламбесса или Кайенна колкото ще лица, стига само да даде възможность на всички да мислятъ, че не сѫ исключени отъ неговото благоволение. Отличителната черта отъ характера на английския народъ, въ слѣдствие на която той е повече отъ всѣки други згоденъ за представително управление е, че той е съвсѣмъ противоположенъ. Англичанина е готовъ винѫги да въстане противъ всѣко опитвание да упражняватъ върху му власть, която не е освятена отъ дълговременна практика и отъ неговото собственно понятие за правото; но той въобще твърдѣ малко се безпокои да упражнява власть върху другитѣ. Като не е ни най малко страстенъ да управлява и като при това твърдѣ добрѣ познава, какви сѫ побужденията отъ частенъ интересъ въ слѣдствие на които се търси държавна служба, англича-

нина предпочита да остави тая служба на ония на които тя безъ всѣко търсяние принадлѣжи, въ слѣдствие тѣхното обществено положение. Ако чужденцитѣ бихж разбрали това, тѣ бихж си разяснили видимитѣ противорѣчия въ политическитѣ чувства на англичанитѣ; тѣхната безъ никакво колебание готовность да се оставятъ да ги управляватъ по високитѣ съсловия, а въ сѫщото време тѣхната съвършенна неподчиненность, нѣщо което не се срѣща у никой народъ — да обича толкова да противостои на властьта, когато тя прекрачва извѣстни предписани граници или да е толкова рѣшенъ да накара своитѣ управляющи винжги да помнятъ, че той ще се управлява по начина, който самъ намира за най добръ. Търсяние държавни служби, прочее, е тщеславие почти чуждо на английския народъ. Ако исключимъ немногото семейства, на които се представляватъ отъ само себѣ си правителственнитѣ служби, англичанитѣ гледатъ съвсѣмъ инакъ върху начина по който да се напрѣдне въ свѣта — тѣхнитѣ вгглядове сж обърнати къмъ сполука въ търговски дѣла или въ нѣкое занятие. Тѣ най силно се отвръщаватъ отъ политическитѣ партии или лица, които не правятъ друго а само се борятъ за служби: и къмъ нищо не бихж гледали съ такова отвръщение както къмъ размножението на обществениитѣ служби, нѣщо, което е напротивъ винжги популярно у ония народи отъ Материка, които се управляватъ бюрократически; тия послѣднитѣ бихж предпочели да заплатятъ по високи данъци отъ колкото ни най малко да умалятъ възможностьта било за тѣхъ си или за тѣхнитѣ роднини да заемжтъ нѣкоя правителственна служба. За тѣхъ, съкращение расходитѣ не значи никоги закривание на длъжности но умаление на платкитѣ на ония длъжности, които сж твърдѣ високи и на които обикновенния гражданинъ не може да има никаква възможность да се назначи.

ГЛАВА V.

СЪЩИНСКОТО НАЗНАЧЕНИЕ НА ПРЕДСТАВИТЕЛНИТѢ СЪБРАНИЯ.

Когато се разглежда представителното управление, нуждно е, преди всичко, да се има предъ видъ разликата, която съществува между неговата идея или същность и особеннитѣ форми въ които тая идея е била облечена отъ случайни исторически развития или отъ понятията, които сѫ господствували въ нѣкой особенъ периодъ.

Същностьта на представителното управление се състои въ това — цѣлия народъ или нѣкоя значителна часть отъ него, посредствомъ своитѣ представители, избрани периодически, да упражнява върховната контролна власть, която при всѣко конституционно устройство трѣбува да принадлѣжи нѣкому. Народа трѣбува да притѣжава тая върховна власть въ всичката ѝ ширина. Той трѣбува да бѫде господарь, когато го пожелае, върху всичкитѣ дѣйствия на правителството. Не е нуждно щото самата конституция да му дава тая власть. Британската Конституция не я дава на английския народъ. Но онова, което тя му дава е практически сѫщото. Върховната контролна власть е, по своята същность, тъй сѫщо единственна и е въ рѫцетѣ на едно смѣсено и уравновѣсено управление както и въ една чиста монархия или демокрация. Това е истината отъ мнѣнието на старитѣ, възпроизведено отъ голѣми днешни съвременни авторитети, че една уравновѣсена конституция е невъзможна. Що годѣ равновѣсие винѫги сѫществува, но вѣзнитѣ никоги не висятъ равномѣрно. Коя отъ тѣхъ натегва не се вижда винѫги ясно от политическитѣ учрѣждения. Въ Британската Конституция, всѣка една отъ тритѣ съставни части, които раздѣлятъ върховната власть има такава сила, която ако би се упражнила напълно, би могла да спре правителственната машина. Прочее, номинално всѣка една има равна сила за да пречи и да препятствува на останалитѣ две; и ако нѣкоя отъ тѣхъ би

се надѣвала, че може да подобри положението си като упражни тая си сила, ако сѫдимъ отъ обикновенния ходъ на человѣческитѣ дѣла, не бихме могли да се съмняваме, че тя би я упражнила. Нѣма никакво съмнѣние, че всѣка една отъ тѣхъ би упражнила всичката си власть за да се пази ако едната отъ останалитѣ две или и двѣтѣ заедно бихѫ я нападнали. Тогава какво имъ пречи да не упражняватъ тая си власть нападателно? Ония начала на Конституцията, които не сѫ писани — съ други думи, положителната политическа нравственность на страната: и ний трѣбува да се обърнемъ къмъ тая положителна политическа нравственность ако искаме да знаемъ у кого е върховната власть въ Конституцията.

Спорѣдъ Конституцията, държавний глава може да откаже да удобри какъвто и да е законъ, когото Камарата е гласувала и може да назначи и да държи за Министръ когото иска, противъ представленията на Парламента. Но конституционната нравственность на страната прави недѣйствителна тая власть като препречва нейното упражнение и изисква щото главата на администрацията да се назначава въ сѫщность отъ Камарата на Общинитѣ, нѣщо, което прави това тѣло истинския господарь на страната. Обаче, тия неписани начала, които ограничаватъ упражнението на законнитѣ власти сѫ само тогава дѣйствителни и могѫтъ да съществуватъ, когато хармонизиратъ съ дѣйствителното распредѣление на сѫщинската политическа сила. Въ всѣка Конституция съществува една власть, която е най силната — тая, която би спечелила побѣдата, ако се приостановяха компромиситѣ, чрезъ които Конституцията обикновенно дѣйствува, та всѣка една би си примѣрила силата. Придържѫтъ се у конституционнитѣ начала и ги приспособяватъ на практика до тогава до когато тѣ даватъ превѣсъ въ Конституцията на оная отъ властитѣ, която има най голѣмата дѣйствителна сила и вънъ отъ Парламента. Въ Англия тая власть е популярната власть. Прочее, ако законнитѣ распорѣждания на Британската Конституция заедно съ неписанитѣ начала по които въ сѫщность се рѫководятъ разнитѣ политически власти не даваха на народния елементъ въ Конституцията онова дѣйствително първенство въ всичкитѣ отдѣли на управлението, което да отговаря на сѫщинската му сила въ страната, Конституцията не би имала оная стойкость, която я характери-

зира; или законитѣ или неписанитѣ начала би трѣбувало да се измѣнятъ. Виждаме прочее, че Британското управление е едно представително управление въ правата смисль на думата: и властьта, която се остава въ ръцетѣ на ония, които не сѫ прѣмо отговорни предъ народа може да се смѣтря само като предпазвания противъ своитѣ си собственни погрѣшки. Такива предпазвания сѫ сѫществували въ всичкитѣ добрѣ организувани демокрации. Атинската Конституция имаше много подобни распорѣждания. Съединенитѣ Щати имѫтъ тоже.

Но като е сѫщественно за представителнитѣ управления щото практическото върховенство въ държавата да бѫде въ ръцетѣ на народнитѣ представители, питание е: какви сѫ истинскитѣ функции, какво именно има да върши прѣмо и лично представителното тѣло? Въ това отношение разновидни функции сѫ съвмѣстими съ сѫщностьта на представителното управление, стига само тѣ да бѫдѫтъ такива щото да обезпечватъ за представителството най дирния контролъ върху всичко.

Кѝренна разлика сѫществува между контролирането-то правителственнитѣ дѣла и дѣйствителното тѣхно вършение. Сѫщото лице или сѫщото събрание може да е въ състояние да контролира всичко, но вѣроятно е, че не може да извърши всичко; и въ много случаи, колкото по малко се тò опитва лично да върши нѣщата, толкова по съвършенъ ще бѫде негова контролъ. Началника на една войска не би могълъ успѣшно да направлява нейнитѣ движения, ако той самъ лично се биеше въ рѣдоветѣ или предвождаше единъ пристѫпъ. Сѫщото е и съ събранията. Има нѣща, които само събрания могѫтъ да извършатъ; има пакъ други нѣща, които тѣ не могѫтъ добрѣ да извършатъ. Слѣдователно, другъ е въпроса, какво трѣбува да контролира едно популярно събрание, а другъ е тоя, само какво би трѣбувало това собрание да върши. Както вече видѣхме, то трѣбува да контролира всичкитѣ дѣйствия на управлението, Но за да опредѣлимъ, по кой начинъ тоя контролъ би могълъ да бѫде най добрѣ упражненъ и каква часть отъ работата на управлението събранието отъ представителитѣ трѣбува да има въ ръцетѣ си, нуждно е да разгледаме, какъвъ родъ дѣла едно многочисленно тѣло е въ състояние добрѣ да извърши. Само онова, което то може да извърши трѣбува

да поеме върху си. Колкото за останалото, то не е негова работа — нему престои само да вземе мѣрки щото други добрѣ да го извършатъ.

Напримѣръ, онова което се смятря, че повече отъ всѣко друго нѣщо принадлѣжи на едно представителство е гласуванието на данъцитѣ. Обаче, нигдѣ събранието не приготвя само или чрезъ своитѣ делегати бюджета. При всичко, че само Камарата на Общинитѣ може да вотира нуждинитѣ суми и макаръ да се изисква нейното удобрѣние за да може да се распределятъ доходитѣ спорѣдъ разнитѣ статии отъ расхода, правило е обаче, и установенъ обичай отъ Конституцията, че пари могжтъ да се отпуснжтъ само по предложение на Короната. Безъ съмнѣние, хората сж почувствували, че само тогава може да има умѣренность въ исканитѣ суми и грижливость и расжждание при тѣхното подробно распредѣление и харчяние, когато испълнителната власть, презъ ржцетѣ на която тѣ ще преминатъ, отговаря за плановетѣ и исчисленията по които ставатъ расходитѣ. Ето защо не се очаква отъ Парламента, па даже и не му се позволява, нито да предлага самъ данъци, нито да се распорѣжда съ расходитѣ. Всичкото, което се иска отъ него е неговото съгласие; единствената власть, която той има е да може да откаже съгласието си.

Началата, които се заключаватъ и признаватъ отъ това конституционно учение, карани до край, сж единъ водитель за разграничението и опредѣлението на общитѣ функци на представителнитѣ събрания. Най напрѣдъ, всжду дѣто разбиратъ практически представителната система приематъ, че многочисленни представителни събрани не трѣбува да управляватъ. Това начало се основава не само върху най съществениитѣ принципи за добро управление но тоже и върху необходимитѣ начала за успѣшното водяние на каквото и да е работа. Никаква корпорация отъ хора, освѣнъ ако бжде организирана и подъ команда не е згодна да дѣйствува въ истинската смисль на думата. Даже и една отбрана коммиссия, състояща отъ нѣколцина само членове, които специално познаватъ работата съ която сж натоварени, винаги по злѣ ще я кара отъ колкото нѣкое лице, което би се намѣрило изъ помѣжду нейнитѣ членове; и тая комисия би се много улучшила ако това лице станеше нейнъ главатарь а всичкитѣ други да бждатъ само негови

подчинени. Онова, което едно събрание може по добрѣ да извърши отъ колкото едно лице е съвѣщанието. Когато е нуждно или важно да се изслушжтъ и вземжтъ въ съображение много противорѣчущи мнѣния, едно съвѣщателно тѣло е необходимо. Тия тѣла, слѣдователно, често сж полезни, даже и за административна работа, но само като съвѣтници: защото общо правило е, че такава работа се води по добрѣ подъ отговорностьта на едного. Даже акционернитѣ дружества винжги, на практика ако не на теория, имжтъ по единъ директоръ, който управлява; лошото или добро водяние на дѣлата главно зависи отъ личнитѣ качества на едно лице: останалитѣ же директори, служжтъ само за да даватъ съвѣтъ или да го наблюдаватъ, да го ограничятъ или да го отстранятъ ако управлява злѣ. Никакво преимущество не щѣше да бжде за тѣхъ ако тѣ явно и наравно съ него участвуваха въ управлението; напротивъ, това щѣше да имъ пречи да не направятъ онова добро, което тѣ сѫ въ състояние да направятъ. Това би отслабило много, както у самия директоръ тъй и у другитѣ, чувството, че отговорностьта е лична и нераздѣлна на директора.

Но едно популярно събрание още по злѣ може да упражнява административна дѣятелность или да дава подробни заповѣди на ония, които сж натоварени съ администрацията. Даже и тогава когато неговото вмѣшателство не е станало съ предвзета цѣль, то е почти винжги врѣдително. Всѣки отдѣлъ отъ администрацията изисква особенни познания, защото всѣки си има своитѣ особни принципи и традиционни правила, познати достатъчно само на ония, които сж имали за нѣколко време пръстъ въ водянието на работитѣ и които добрѣ могжтъ да оцѣнятъ само ония, които практически познаватъ него отдѣлъ. Не искамъ да кажя, че водянието на общественнитѣ дѣла сж нѣкакви тайнства, които сж достжпни само на ония, които сж посвятени въ тѣхъ. Всѣки человѣкъ съ здравъ разумъ, който си е съставилъ едно истинско понятие за обстоятелствата и условията при които ще има да работи, може да разбере всичкитѣ тия начала; но той трѣбува да знае тия обстоятелства и условия, а това знание не иди само отъ съзерцание. По всѣки клонъ отъ общественнитѣ дѣла има много правила отъ най голѣма важность (както има и въ всѣко частно занятие),

прямо назначава лицата. Назначаванието лица на длъжность е такова дѣйствие, което изисква най настоятелно да се извършва при едно силно съзнание на лична отговорность. Опита на всѣкиго, който познава общественнитѣ дѣла потвърдява, че едва ли има нѣкое дѣйствие къмъ което съвѣстьта на обикновеннитѣ хора да е по малко чувствителна, едва ли има случай въ който да се обръща по малко внимание на личнитѣ качества — отъ части, защото хората не знаятъ личнитѣ качества на едного и другиго и отъ части защото не се грижатъ да ги знаятъ — отъ колкото при назначеннята. Когато единъ министръ направи нѣкое, както се казва, честно назначение, т. е. когато той дѣйствително не е назначилъ на служба нѣкой невѣжа, свой роднина или партизанинъ, ще се предполага може би, че той се е постаралъ да назначи най приготвения человѣкъ за това мѣсто. Но на практика нищо подобно не се случава. Единъ обикновенъ министръ смятря себѣ си за нѣкое чудо отъ добродѣтель ако даде мѣсто на нѣкой человѣкъ съ достойнство или който по причина на нѣкоя заслуга е обърналъ върху си общественното внимание, при всичко, че достойнствата и заслугитѣ му не сѫ отъ такъвъ родъ каквито дадената длъжность изисква. И поговорката il fallait un calculateur, ce fut un danseur qui l'obtint (трѣбуваше единъ смѣтачь а единъ играчь получи мѣстото) е далечь отъ да бѫде карикатура днесъ, както не е била и въ времето на Фигаро; и министра безъ съмнѣние си смѣта, какво не само, че не подлѣжи на никакъвъ упрекъ, но даже, че е заслуга това дѣто смѣтача може добрѣ да танцува. Освѣнъ това, само ония могѫтъ да узнаятъ личнитѣ качества на извѣстни лица за извѣстни длъжности, които познаватъ тия личности или които имѫтъ за занятие да испитватъ и сѫдятъ за лицата отъ дѣлата имъ или отъ свидѣтелството на тия, които сѫ въ положение да сѫдятъ. Когато висшитѣ общественни служители, които могѫтъ да имѫтъ да отговарятъ за своитѣ назначения обръщатъ толкова малко внимание върху тия нѣща за които тѣ сѫ задължени по совѣсть, какво трѣбува да бѫде съ събранията, които не могѫтъ да се направятъ отговорни за назначенията? Даже сега, най-лошитѣ назначения сѫ тия, които ставатъ съ цѣль за да се печели подрѫжката или да се обезоружи оппозицията въ събранието: а какво би могло да се очаква, ако самото Народно Събрание правеше тия назначения? Численнитѣ събрания никоги не гледатъ ни-

какъ върху специална подготовка. Само да не е за бѣсилката и тия събрания гледатъ на всѣки человѣкъ като наравно съ другитѣ згоденъ почти за всичко, за което той си предлага услугитѣ. Ако Народното Събрание не извърши назначенията си, както това почти винжги става, по причина на партизанство или на частна хитрость, тогава кандидата се назначава или защото има репутация, често съвсѣмъ незаслужена, че е человѣкъ съ обща способность, или пакъ, нѣщо което твърдѣ често се срѣща, само защото той лично е популяренъ.

Никоги не се е мислило, че е желателно щото Парламента самъ да назначава даже членоветѣ отъ Кабинета. Достатъчно е ако той въ сжщность рѣшава, кой да бжде първия министръ или, кои да бждатъ деветѣ или тритѣ лица измѣжду които да се избере първия министръ. Чрезъ това Парламента само признава факта: че една извѣстна личность е кандидата на партията и че доброто на общата политика изисква щото Парламента да поддържа тжзи личность. Въ сжщность, самото нѣщо, което Парламента рѣшава е, на коя отъ деветѣ или най-много отъ тритѣ партии или групи хора да принадлѣжи испълнителната власть; а пакъ мнѣнието на самата партия рѣшава, кой отъ нейнитѣ членове е най-згодния да се тури на чело. Спорѣдъ сжществующата практика на Британската Конституция, тия работи се виждатъ да стоятъ върху най-добрата възможна основа. Парламента не назначава никакъвъ министръ: Короната назначава главата на администрацията съгласно общитѣ желания и наклонности изявени отъ Парламента; тя пакъ назначава и другитѣ министри по припоржката на първия, а върху всѣки министръ лично лѣжи нравственната отговорность да назначава згодни лица на другитѣ административни длъжности, които не сж постоянни.

Въ една република другъ рѣдъ би трѣбувало да сжществува: но колкото повече се той приближава на практика до онова, което отъ давно съществува въ Англия, по вѣроятно е, че ще дѣйствува по добрѣ. Или трѣбува главата на Испълнителната власть да се избира отъ нѣкое особенно учрѣждение, съвсѣмъ независимо отъ представителното тѣло, както е това въ Сѣверо-Американската Республика, или пакъ представителното тѣло трѣбува да се задоволи съ назначението на първия ми-

нистръ, когото да направи отговоренъ за избора на неговитѣ другари и подчинени. Предвиждамъ, че понѣ на теория тия съображения ще посрѣщнатъ общо удобрение; но на практика представителнитѣ тѣла имжтъ силно попълзновение да се мѣсятъ повече и повече въ подробноститѣ на администрацията, вслѣдствие общия законъ, че който има най-голѣмата сила той се искушава повече и повече за да упражни чрезмѣрно тая сила; ето една отъ практическитѣ опасности на която е наложено бждещето на представителнитѣ управления.

Не по малко е истина и това, макаръ че само на послѣдне и полека почнува да се признава, че едно численно събрание е тъй сжщо негодно за прѣма законодателна работа както е и за административната. Правяние закони изисква, повече отъ всѣка друга умствена работа, не само голѣмъ опитъ и упражнение, но още хората, които се заемжтъ съ тая работа трѣбува да сж се приготвяли за нея чрезъ дълго и трудно специално изучвание. Даже, ако да нѣмаше други причини, единственната тая би била достатъчна да убѣди всѣкиго, че само единъ комитетъ, съставенъ отъ твърдѣ малко лица, може да направи добри закони. Не по малко убѣдителна причина е и тая: всѣка статия отъ закона трѣбува да бжде съставена спорѣдъ най точното и най дълговидното познавание нейнитѣ последствия връху всичкитѣ други статии, и веднжжъ закона направенъ той трѣбува да съставлява заедно съ предшествувавшитѣ го закони едно органическо тѣло. Никакъ не е възможно да се испълнятъ тия условия когато законитѣ се гласуватъ членъ по членъ отъ едно събрание съставено отъ разнородни елементи. Нелѣпостьта отъ подобенъ начинъ на законодателствувание би поразило всѣкиго, ако нашитѣ закони по формата и конструкцията си да не представляваха такъва хаосъ, щото всѣка нова прибавка не е въ състояние да увеличи бъркотиитѣ и противорѣчията, които вече сжществуватъ. Обаче, даже и при това положение, съвършенната негодность на нашата законодателна машина за достижение нейното предназначение се чувствува практически всѣка година повече и повече. Самото време, което процедурата за прекарвание Законопроектитѣ (bills) изисква, турва Парламента въ невъзможность да може да вотира други нѣкои законопроекти освѣнъ такива, които имжтъ отдѣлни и ограничени предмети. Ако се

приготвяше нѣкой Законопроектъ, който даже само се опитва да обеми цѣлия предметъ (а е невъзможно да се законодателствува добрѣ върху една часть безъ да се има цѣлото предъ видъ), той се отлага отъ сессия на сессия, само и само, защото е невъзможно да се намѣри достатъчно време за да го свършятъ. Малко важи, че Законопроекта е билъ съставенъ обмисленно, — че е билъ приготвенъ отъ онова учрѣждение, което е припознато като най способно за това, или отъ нѣкой отбранъ комитетъ, натоваренъ съ тая работа, именно, защото познава предмета и е употрѣбилъ години за да изучи и обмисли частната тая мѣрка, — Законопроекта нѣма да се прекара, защото Камарата на Общинитѣ не ще се откаже отъ драгоцѣнната привилегия да го очука съ грубитѣ си ржце. На послѣдне се е въвелъ до нѣкждѣ обичая, че когато нѣкой Законопроектъ по принципъ се е приелъ на второ четение, неговото разглеждание въ подробноститѣ да се предоставя на единъ Отбранъ Комитетъ; но и съ тая практика не е могло да се икономиса никакво време, защото Законопроекта ще трѣбува послѣ да се прекарва и презъ самата Камара, която въ тоя случай се преобръща на Общий Комитетъ. Мнѣнията или частнитѣ закачки, които знанието е побѣдило, винжги настояватъ да си опитатъ повторно щастието предъ сждилището на невѣжеството. Тая практика главно е била приета отъ Каммарата на Лордоветѣ, членоветѣ на която сж по малко заняти, по малко обичатъ да се бъркатъ и по малко държжтъ на своитѣ лични гласове, отъ колкото членоветѣ на Долнята Каммара. Трудно е да се очертае окаянното състояние на нѣкой многочлененъ законопроектъ, който е сполучилъ да го разискатъ въ подробность! Статии, необходими за дѣйствуванието на останалитѣ, сж били пропуснжти; несъотвѣтственни пакъ други сж били помѣстени за да примирятъ нѣкои частни интереси или нѣкой придирчивъ депутатъ, който заплашва да замедли Законопроекта; трети пакъ сж били турнжти по предложението на нѣкой полузнающъ представитель, имѣющи твърдѣ повърхностно понятие за въпроса, и които статии водятъ къмъ послѣдствия непредвидени нито отъ депутата, който ги е предложилъ нито отъ тия, които сж поддържали Законопроекта и за поправянието на врѣдитѣ отъ които ще потрѣбува да се внесе въ следующата сессия нѣкое поправително пред-

ложение. Една отъ злинитѣ на начина по който по настоящемъ се вършятъ тия нѣща е тая, че лицето, което е съставило Законопроекта, не е тамъ да разясни и защити неговитѣ различни распорѣждания, понеже по всѣка вѣроятность тò не засѣдава въ Камарата. Нѣкой министръ или депутатъ е натоваренъ съ защитата на единъ Законопроектъ, който той не е съставлявалъ, и се нуждае други да му доставятъ всичкитѣ доводи, освѣнъ ония, които сѫ явни отъ само себѣ си; той не познава силната страна на предмета, нито пакъ най добритѣ доводи, които могѫтъ да се приведѫтъ въ защита на Законопроекта, и слѣдователно, той не е никакъ въ състояние да отговори па непредвидени възражения. Това зло, до колкото се отнася до правителственнитѣ законопроекти, може да се поправи, и е било исправено въ нѣкои представителни конституции, като се дозволи на правителството да се представлява и въ двѣтѣ камари отъ лица на които то има довѣрие и които да имѫтъ право да говорятъ но не да гласоподаватъ.

Ако онова болшинство отъ Камарата на Общинитѣ, което до сега е било значително, и което никоги не предлага поправки и не прави слова, би пожелало да не остави за напрѣдъ всичката работа въ рѫцетѣ на ония, които само това правятъ, тò би дошло до убѣждение, че други много по важни качества сѫ необходими за единъ законодатель отъ колкото само да имашъ гладъкъ язикъ и да можешъ да се изберешъ отъ нѣкоя избирателна коллегия, качества които би могли да се намѣрятъ ако се потърсяха; тò щѣше скоро да признае, че въ законодателно както и въ административно отношение, единственното нѣщо за което едно представително събрание би могло да бѫде компетентно, не е да върши самò тò работата, а да направи щото работата да се извърши — да опредѣли кому тя да се повѣри, и слѣдъ като се извърши да я утвърди или да не я утвърди. Всѣко правителство, което прилича на единъ високообразованъ народъ, трѣбува да има като единъ отъ своитѣ основни елементи едно малочисленно тѣло, ненадминувайки числото на министритѣ, което да дѣйствува като законодателна коммиссия, специялно предназначена да съставя закони. Ако законитѣ на нашето отечество се прегледаха и исправяха, както това навѣрно ще стане наскоро, **кодификационната коммиссия**, която ще има да извърши това трѣбува да остане като постоянно учрѣждение да надзи-

рава своето дѣло, да го спазва отъ разваляние и да извърши по натагъшни усъвършенствувания, щомъ тѣ дотрѣбуватъ. Никой не би желалъ щото това тѣло да може самó да издава закони: Коммиссията само ще ги съставлява а Парламента ще ги издава ако иска. Никаква мѣрка не може да стане законъ до като изрично не се санкционира отъ Парламента; и Парламента, или всѣка една отъ Камаритѣ, ще може не само да отхвърля но и да препраща назадъ въ Коммиссията всѣки законопроектъ за да се прегледа отново или да се усъвършенствува. Всѣка една Камара може, тъй сжщо, да упражнява своята законодателна инициатива като укаже на Коммиссията предмета върху който да й приготви единъ законъ. Разбира се, че Коммиссията не ще да може да се откаже да състави законитѣ, които страната иска: коммисаритѣ трѣбува или да се подчинятъ на даденитѣ съ съгласието на двѣтѣ Камари инструкции за написванието на нѣкой законопроектъ, който ще да има особенна нѣкоя цѣль, или пакъ трѣбува да си дадxтъ оставкитѣ. Обаче, веднжжь проекта начертанъ, Парламента не ще да има власть да го измѣнява а само или да го гласува или да го отхвърли; ако ли пакъ го удобрява само отчасти тогава да го препрати въ Коммиссията за да го прегледа тя изново. Членоветѣ на тая Коммиссия да се назначаватъ отъ Короната, но да занимаватъ службата си за едно извѣстно време, напримѣръ петь години, и да могжтъ да се промѣнятъ само ако това го поискатъ двѣтѣ Камари било по причина на личното лошо поведение (както е за сждиитѣ) на коммиссаритѣ, или пакъ защото сж се отказали да приготвятъ законопроекта, който Парламента иска. Слѣдъ истичанието на петь-тѣхъ години единъ членъ трѣбува да напустне длъжностьта си, освѣнъ ако не бжде назначенъ отъ ново; това съ цѣль за да могжтъ да се премахватъ по единъ удобенъ начинъ ония, които не отговарятъ на своитѣ длъжности, както и за да може да се влѣе нова и млада кръвь въ това тѣло.

Нуждата отъ подобно учрѣждение се е почувствувала даже въ Атинската демокрация, дѣто въ времето на най великото си могущество популярната Еклезия можеше да издава псефизми (повечето отъ тѣхъ укази върху полицейски предмети), а колкото за закони собственно говоряйки, тѣхъ ги правяше или измѣняваше друго едно и по малочисленно тѣло, което се подновяваше всѣка годи-

на, називаемо Номотета, което следѣше въ сѫщото време и за общностьта на законитѣ, като наблюдаваше да бѫдѫтъ съобр зни единъ съ други. Твърдѣ мъчно е да се въведе въ английската конституция нѣкоя нарѣдба, която е нова и по форма и по сѫщество; но ако съ тая нарѣдба се достигатъ нови цѣли чрезъ принравляванието на сѫществующитѣ форми и традиции, тогава отвръщението е сравнително малко. Чини ми се, че може да се измисли срѣдство за да се обогати нашата конституция съ това велико улучшение посрѣдствомъ Камарата на Лордоветѣ и нейното устройство. Една Коммиссия, която да се натовари съ приготвянието Законопроекти не ще бѫде по голѣмо нововедение за конституцията отъ колкото коммиссията, която се занимава съ закона за бѣднитѣ или межевата коммиссия. Предъ видъ на голѣмата важность и величие на сана, ако се турѣше за правило, че всѣки, който е назначенъ за членъ отъ Законодателната Коммиссия, да бѫде и пожизненъ Перъ, освѣнъ ако го отчислятъ вслѣдствие просбата на Парламента, вѣроятно е, че сѫщия здравъ разумъ и добръ вкусъ, които на практика туратъ сѫдебнитѣ Перски длъжности въ рѫцетѣ исключително на Лордоветѣ — юристконсулти, бихѫ предоставили на законодателитѣ по профессия миссията за правяние закони, като се исключатъ отъ тѣхната компетентность ония въпроси, които се касаятъ до политически принципи и интереси; вѣроятно е тоже: че тия сѫщитѣ законодатели ще приготвятъ винѫги и ония законопроекти, които се зачеватъ въ Горната Камара; че правителството би имъ възложило да приготвятъ всичкитѣ негови законопроекти; и че най сетнѣ самитѣ депутати отъ Долнята Камара постепенно бихѫ се убѣдили, че е по удобно и много по благоприятно за прекарванието презъ двата Камари предложенитѣ отъ тѣхъ мѣрки, ако вмѣсто да внасятъ и да предлагатъ прѣмо на Камарата своя си законопроектъ, тѣмъ имъ се дозволяше да го внесѫтъ и изведнѫжъ Камарата да го препраща въ Законодателната Коммиссия. Защото, Камарата естественно ще бѫде свободна да отправи на разглеждание въ Коммиссията не само нѣкои извѣстни предмети, но всѣко отдѣлно предложение или всѣки законопроектъ in extenso, когато нѣкой депутатъ мисли, че може да приготви такъва, който заслужва да се прокара: безъ съмнѣние, Камарата ще отправи въ Коммиссията всички подобни проекти, даже и тогава когато тѣ би-

ха могли да послужатъ само като материали или пакъ по причина за полезнитѣ свѣдѣния, които тѣ могжтъ да съдържатъ; тя ще отправи тъй сжщо въ Коммиссията всѣко измѣнение или възражение, което нѣкой депутатъ би предложилъ следъ като проекта е излѣзалъ отъ ржцетѣ на Коммиссията. Правото на Камарата да измѣнява законопроектитѣ като се преобръща въ Коммиссия нѣма формално да се унищожи, но не ще има вече нужда за неговото упражнение; Камарата нѣма да напусни това си право, а само ще го затвори въ сжщия арсеналъ гдѣто почиватъ: кралевското вето, правото да отказва субсидии на краля и други стари оржжия за политическа борба, които никой не желае да ги види сега да се употрѣбятъ, но които никой не иска да захвърли за да не би да потрѣбуватъ въ нѣкои извънредни обстоятелства. Съ такива нарѣдби, законодателството ще завземе високото си мѣсто въ което се изисква голѣма способность, особенна научна подготовка и опитность, а пакъ народа ще спази непокжтнатъ най важния елементъ отъ свободата си — да не се управлява по други закони а само по ония, които неговитѣ избрани представители сж приели. Тая свобода ще стане още по скжпа щомъ се тя отърве отъ сериознитѣ незгоди, които могжтъ да се премахнжтъ, но които я съпровождатъ сега подъ формата на едно невѣжо и злѣ обсждено законодателство.

Истинското назначение на едно представително събрание не е да управлява, нѣщо за което то̀ е съвършенно неспособно, а да надзирава и да контролира управлението: да дава гласность на всичкитѣ правителственни дѣла, да изисква пълно изложение и оправдание за всички ония, които се виждатъ спорни, да ги осжжда ако ги намѣри осждителни, да пропжди отъ поста имъ лицата, които съставляватъ правителството, ако злоупотрѣбяватъ съ неговото довѣрие или пакъ ако каратъ работитѣ по такъва начинъ, който е противенъ съ изричната воля на народа и да укажи на тѣхнитѣ преемници било изрично било на дѣло. Ето безъ съмнѣние широка власть и достаточна гаранция за свободата на народа. Въ добавка към това, Парламента има и друго назначение не по малко важно: той е въ сжщото време и народния Комитетъ за оплаквания и негова Конгресъ за мнѣния; арена, дѣто не само общото мнѣние на народа, но още и мнѣнието на всѣ-

ка часть отъ него, а до колкото е възможно, и това на всѣка замѣчателна личность отъ народа може да се искаже ясно и високо и да предизвика разискване; тамъ, всѣки гражданинъ може да расчитва, че ще намѣри нѣкого, който да изложи онова, което той мисли, тъй добрѣ или подобрѣ даже отъ колкото той би могжлъ самъ да го изложи, не само предъ приятели и партизани, но въ лицето на противници, които ще го оборватъ съ противни доказателства; тамъ, ония, чиито мнѣние е надвито се чувствуватъ задоволени, че тѣхното мнѣние е било изслушано и е било отхвърлено не просто по капризъ, но за това защото представителитѣ на болшинството отъ народа сж намѣрили противъ него по силни доводи; тамъ, всѣка партия или всѣко мнѣние може да си стѣгне силитѣ и да види колко и какви партизани има; тамъ, всѣко преобладающе у народа мнѣние става господствующе и упълчава силитѣ си въ присжтствието на правителството, което по тоя начинъ може и е принудено да отстжпи предъ самата тая проста манифестация, безъ тая сила дѣйствително да се упражни; тамъ, най сетнѣ, държавнитѣ мжжие могжтъ да провѣрятъ много по точно отъ колкото по всѣки други начинъ, кое мнѣние и сила отпада или се усилва, та да съобразяватъ мѣркитѣ, които взиматъ, не само съ настоящитѣ нужди но още и съ стремленията, които сж на пжть да се развиятъ.

Неприятелитѣ на представителнитѣ събрания често ги упрекаватъ, че били мѣста само за разговоръ и пустословие. Едва ли би имало по неумѣстна насмѣшка отъ тая. Не зная какъ другояче освѣнъ съ разговори би могло нѣкое представително събрание да принесе по голѣма полза, когато предметитѣ за негова разговоръ сж великитѣ интереси на страната и всѣка негова фраза представлява мнѣнието или на нѣкоя важна часть отъ събранието, или на нѣкое лице въ което тая класса си е турила довѣрнето. Едно събрание въ което всѣки интересъ, всѣки оттѣнъкъ на мнѣние може да се поддържа, и даже страстно да се поддържа, въ лицето на самото правителство и на всичкитѣ други интереси и мнѣния, и може да ги застави да го изслушжтъ та или да го приемжтъ или да кажжтъ ясно защо не го приемжтъ, е само по себе си, ако даже не отговаряше на по друга цѣль, едно отъ най важнитѣ политически учрѣждения, които би могли нейдѣ да съще-

ствуватъ и едно отъ първитѣ блага на свободното управление. Подобни 'разговори' никога не биха се гледали като пустословие ако тѣмъ не имъ се дозволяваше да бъркать на дѣлата; това никога не шѣще да стане ако събранията знаяха и признаваха: че говоряние и разискванис е тѣхната собственна работа, а пакъ дѣйствувание, като резултатъ отъ разискванията, не е дѣло на едно разнообразно събрание а на личности специално приготвени за това; че сѫщинското назначение на едно събрание е да наблюдава щото тия лица да се изберѫтъ честно и разумно, а повече да не имъ се бърка въ дѣлата — само да ги критикува или да имъ внушава идеи и най сетнѣ или да имъ даде или да имъ откаже народното удобрение. За това именно, защото не разбиратъ същинското си назначение, популярнитѣ събрания се опитватъ да правятъ онова, което тѣ немогѫтъ добрѣ да извършатъ — да управляватъ и да законодателствуватъ — и не измисловатъ никакъвъ други механизмъ за тая си работа; а пакъ естественно е, че всѣки единъ часъ употрѣбенъ въ разговоръ е часъ отнетъ отъ дѣйствителна работа. Но факта, който най много прави такова едно събрание неспособно да бѫде Законодателенъ Съвѣтъ е именно тоя — че то не е никакъ отбора отъ най голѣмитѣ политически мѫжие въ страната, отъ мнѣнието на които нищо сигурно не може да се сѫди за мнѣнието на народа; такова събрание е истински образецъ на всичкитѣ степени отъ умственното развитие на оная часть отъ народа, която има гласъ въ воденисто общественитѣ работи — самия тоя фактъ прави събранието напротивъ най способно за сѫщинското му назначение. Ролята на събранията е да покаже нуждитѣ, да служи като органъ за народнитѣ искания; то е мѣсто за противорѣчящи разисквания на всичкитѣ мнѣния относително до общественитѣ работи, малки и голѣми; заедно съ това неговото назначение е да въздържи чрезъ критикувание и когато дотрѣбува чрезъ оттеглювание подръжката си, ония високи общественни служители, които дѣйствително водятъ общестевеннитѣ дѣла или които назначаватъ лицата, които да ги водятъ. За да може страната да се ползува въ едно и сѫщото време отъ преимуществата на народния контролъ и отъ благата на способна администрация и законодателство (които ставатъ изъ день въ день по нуждни, колкото человеческитѣ работи ставатъ по важни и по заплетени), представител-

нитѣ събрания трѣбува непремѣнно да ограничатъ сферата на своята дѣятелность въ тия рационални граници. Не можеме иначе се ползува съвмѣстно отъ тия преимущества освѣнъ ако раздѣлимъ функциитѣ: критикуванието и контролиранието да се турятъ отъ една страна а пакъ дѣйствителното водянние работитѣ отъ друга, като се възложятъ първитѣ върху представителитѣ на множеството, а пакъ вторитѣ да се довѣрятъ на малцина просвѣтени и опитни хора, приготвени специално за това по въспитанието си и практиката си, и които да бѫдѫтъ строго отговорни предъ народа.

Слѣдъ като разискахме назначението на върховното представително събрание отъ народа, трѣбувало би да разгледаме функциитѣ на второстепеннитѣ представителни тѣла, които трѣбува да сѫществуватъ за цѣли чисто локални. Такова изследувание съставлява сѫществуванна часть отъ това съчинение; но разни причини изискватъ да го изоставимъ до тогисъ до когато разгледаме най удобния съставъ на великото представително тѣло, предназначено върховно да контролира законодателнитѣ распорѣждания както и управлението на общитѣ народни работи.

ГЛАВА VI.

НЕДОСТАТЪЦИТѢ И ОПАСНОСТИТѢ НА КОИТО Е ИЗЛОЖЕНО ПРЕДСТАВИТЕЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ.

Недостатъцитѣ на каквато и да е форма на управление могжтъ да бждятъ или отрицателни или положителни. Тѣ сж отрицателни когато формата на управлението не съсредоточава въ ржцетѣ на властитѣ достатъчна сила за да могжтъ да испълнятъ необходимитѣ функции на управлението; или когато управлението не развива достатъчно дѣятелнитѣ способности и общественнитѣ чувства на гражданитѣ. До колкото сме напреднжли въ нашитѣ изследувания, не е нуждно да се говори много нито върху едната нито върху другата отъ двѣтѣ тия категории на отрицателни недостатъци.

Ако едно правителство нѣма достатъчна власть за да спази рѣда и да благоприятствува на народния напрѣдъкъ, това е повече следствие отъ едно диво и грубо състояние на обществото въобще, отъ колкото на нѣкоя особенна форма на политическо устройство. Когато народа е твърдѣ много привързанъ на варварската си независимость, та не може да търпи да упражняватъ върху му такава власть, каквато е необходима за неговата собственна полза, обществото (както вече го забѣлѣзахме) не е още узрѣло за представително управление. Когато дойде времето за да може това управление да се въведе, върховното събрание навѣрно ще обладава достатъчна власть за да осъществи всичко онова, което е необходимо; и ако на испълнителната власть не се даде голѣма часть отъ тая сила, това може да е само, защото събранието завижда на администрацията, чувство, което съществува само тамъ дѣто още достатъчно не се е установило правото, което по Конституцията принадлѣжи на събранието, да отдалечава отъ длъжность членоветѣ отъ испълнителната власть. Всѫду дѣто това право на събранието се приема по прин-

ципъ и дѣйствува напълно на практика, тамъ нѣма страхъ, че събранието не ще желае да повѣри на своитѣ си министри нуждната власть; напротивъ, има опасность да не би събранието да имъ даде твърдѣ охотно съвсѣмъ широка власть, понеже властьта на министра е властьта на онова тѣло, което го е назначило и което го поддържа. Обаче, твърдѣ е вѣроятно, и това е една отъ опасноститѣ на контролирующето събрание, да не би това последнето да бжде расточително въ даванието властьта, а пакъ послѣ да се бърка въ нейното упражнение; то може да я даде исцѣло, а послѣ да си я взима на дребно, като умножи отдѣлнитѣ случаи въ които то се вмѣсва въ дѣлата на администрацията. Достатъчно се распрострѣхме въ предшествовавшата глава върху злинитѣ, които проистичжтъ отъ това дѣто едно събрание, вмѣсто да се ограничи само да критикува и да въздържа ония, които управляватъ, се мѣси въ съществениитѣ функции на управлението. Само едно силно и общо убѣждение, че това вмѣшателство е зловрѣдно и не на мѣстото си може да ни предпази отъ него.

Колкото за другия отрицателенъ недостатъкъ, който може да се срѣщне въ едно управление — че то не упражнява достатъчно нравственнитѣ, умственнитѣ и активни способности на народа, ний го представихме въ общи черти като излагахме отличителнитѣ злини на деспотизма. Между две форми на популярно управление, преимуществото има оная, която дава на народа най голѣмъ просторъ за общественна дѣятелность, като отъ една страна исключва отъ гласоподавание, до колкото е възможно, най малко лица и като отъ друга дава на всичкитѣ частни граждани, до колкото това е съобразно съ други предмети наравно важни, най голѣмо участие въ подробното отправление на сждебнитѣ и административни дѣла: да сждятъ въ качество на присяжни, да испънялватъ муниципални длъжности, и преди всичко, да имъ обезпечи най голѣмата възможна гласность и свобода на разискванията; това е средството за да участвуватъ въ управлението, въ умственното развитие и упражнение, което е присущно при боравянието съ общественнитѣ работи, не само нѣколко личности, една слѣдъ друга, но до една извѣстна степень и цѣлата публика. За да можемъ по добрѣ да изложимъ тия преимущества, както и ограниченията, които трѣбува да имаме предъ видъ когато се стрѣмимъ къмъ тѣхното дос-

тижение, ний ще отложимъ тѣхното разглеждание за тогава когато дойдемъ да говоримъ за подробноститѣ на администрацията.

Положителнитѣ злини и опасности отъ представителното управление, както и отъ всѣка друга форма на управление, могжтъ да се сведжтъ подъ два отдѣла: първо, общото невѣжество и неспособность на контролиующето тѣло, или да говоримъ съ по умѣренъ языкъ, недостатъчностьта на неговитѣ умствении способности; второ, опасностьта да не би това тѣло да бжде подъ влиянието на интереси, които да не сж тождественни съ общото благосъстояние на обществото.

Мисля въобще, че популарното управление е изложено повече отъ всѣко друго на първата отъ тия злини — недостатъкъ въ високи умственни способности. Охотно сравняватъ енергията на монарха, твърдостьта и благоразумието на аристокрацията съ колебанията и недалновидностьта на всѣка демокрация, даже на най способната. Обаче, тия предположения никакъ не сж тъй основни, както се показватъ отъ пръвъ погледъ. Представителното управление не стои никакъ по доло отъ простата монархия въ всичкитѣ тия отношения. Освѣнъ въ единъ грубъ периодъ, наслѣдственната монархия — когато тя е дѣйствително такава, когато тя не е прикрита аристокрация, — надминава много демокрацията по всичкитѣ видове неспособность, които се предполагатъ, че сж присущни само на послѣднята. Казвамъ освѣнъ въ единъ грубъ периодъ, защото когато обществото е дѣйствително грубо, то обезпечава за владѣтеля умственни и активни способности. Личната му воля постоянно срѣща съпротивления отъ упрямитѣ му подданници и отъ нѣкои силни лица изъ помѣжду имъ. Въ обстоятелствата въ които се намира обществото, той не срѣща голѣмо искушение да желае да се предава на удоволствия;умственната и тѣлесна дѣятелность, а особенно политическата и военната, сж неговитѣ главни развлечения; заобиколенъ отъ буйни главатари и необуздани последователи, той едва би ималъ нѣкаква власть, и едва би могжлъ да се задържи дълго време на трона си ако не е доста смѣлъ, ловъкъ и енергиченъ. Трагическата участь на Едуарда II и на Рихарда II, междуособията и смущенията, които се появихж презъ времето на царуванието на Ивана и на негова неспособенъ наследникъ, разясняватъ, защо Хен-

риевцитѣ и Едуардитѣ отъ Английската История сѫ хора съ такъвъ високъ талантъ. Бурната епоха на Реформацията тоже произведе нѣколцина знаменити наследственни монарси: Елисавета, Хенри IV, Густавъ Адолфъ; но тѣ сѫ главно порасли съ незгоди: тѣ сѫ се качили на престола благодарение на нечаканата несполука на по близки наследници, или сѫ имали да се борятъ съ голѣми мѫчнотии при началото на тѣхното царувание. Отъ когато европейския животъ е влѣзалъ въ единъ установенъ пѫть на развитие, твърдѣ рѣдко сѫ се явявали наследственни кралие надарени съ способности повече отъ посредственни — тѣ сѫ били въобще нѣщо по доло отъ посредственнитѣ, както по таланта тъй и по енергията на характера си. Днесъ, конституционно абсолютна монархия може да сѫществува (освѣнъ ако тя се намира временно въ рѫцетѣ на нѣкой събуденъ похититель) само чрезъ умственнитѣ способности на една постоянна бюрокрация. Русското и Австрийското Правителство, па даже и самото Францусько, въ нормалното си положение, сѫ олигархии отъ чиновници: и Държавний глава не прави друго а само избира най главнитѣ изъ помежду имъ. Говоря за обикновенния ходъ на администрацията, защото волята на господаря безъ съмнение опредѣля много отъ тѣхнитѣ лични дѣйствия.

Правителствата, които сѫ се отличили въ историята за своитѣ умственни способности и за своето умѣние да водятъ общественнитѣ работи, сѫ били въобще аристократически. Но тѣ, безъ исключение, сѫ били аристокрации съставени отъ общественни служители. Управляющето тѣло е било тъй малочислено, дѣто всѣки неговъ членъ, или понѣ влиятелнитѣ, можѣше да направи и правеше отъ общественната служба своето занятие и главното занимание на живота си. Римъ и Венеция сѫ единственнитѣ аристокрации, които сѫ показали високи административни способности и сѫ дѣйствували върху твърди политически начала въ течение на много поколения. Но макаръ и привилигирования классъ въ Венеция и да е билъ численъ, дѣйствителното водяние общественнитѣ работи е било строго съсрѣдоточено въ рѫцетѣ на една малка олигархия въ олигархията, на която цѣлия животъ е билъ посвѣтенъ въ изучванието и водянието държавнитѣ работи. Римското управление е имало характера повече на отворена аристокрация като английската. Но Сената, който

управляваше въ сжщность, бѣше съставенъ исключително отъ лица, които сж испълнявали общественни служби. та или сж занимавали или сж гледали да занемжтъ по високитѣ държавни служби, съпряжени съ строга отговорность въ случай на неспособность или несполука. Веднжжъ членове на Сената, живота на тия лица е билъ посвѣтенъ на водянието обществениитѣ работи; тѣмъ не имъ е било позволено даже да се отдалечжтъ отъ Италия иначе освѣнъ за нѣкое обществено поручение; и до когато цензоритѣ не сж ги отстранявали отъ Сената, по причина на безчестенъ характеръ или за позорно поведение, тѣ сж държали властьта и отговорностьта до края на живота си. Въ една тъй съставена аристокрация, всѣки членъ е чувствувалъ, че неговото лично значение е зависяло напълно: отъ величието и уважението съ които се е наслаждавала републиката, която той е управлявалъ, и отъ участието, което е той взималъ въ нейнитѣ съвѣщания. Това величие и уважение бѣха нѣща съвсѣмъ различни отъ преуспѣванието и благосъстоянието на общата масса на гражданитѣ; даже често, тѣ сж били съвсѣмъ несъвмѣстими едни съ други. Но тѣ бѣха тѣсно свързани съ външния успѣхъ и уголѣмяванието на държавата: ето защо, въ исключителното почти преследувание на тая цѣль, Римската и Венециянска аристокрации показаха своята мждра политика и голѣми лични способности за управление, за които историята справедливо ги въсхвалява.

Виждаме прочее, че единственнитѣ непредставителни управления, при които се е показала голѣма политическа способность и талантъ, било подъ монархическа било подъ аристократическа форма, сж били бюрократически—съ управлението сж се занимавали хора, които сж го имали за занаятъ, въ което именно се и състои сжщностьта и значението на бюрокрацията. Макаръ, че прави голѣма разлика въ много други отношения, да ли тия хора вършжтъ работата защото сж били приготвени за нея или пакъ се приготвятъ за нея въ слѣдствие на това, че я вършжтъ, това не прави никаква разлика колкото се отнася до сжщинския характеръ на поменжтото правило. Отъ друга страна, аристокрации като английската, дѣто съсловието, което притѣжава властьта я има единственно въ слѣдствие на социалното си положение, безъ да е било специално приготвено за това или безъ да се посвѣтило исключително на нея (дѣто,

слѣдователно, властьта не се е упражнявала прѣмо но посрѣдствомъ представителни учрѣждения олигархически съставени), тия аристокрации по отношение на умственнитѣ си способности стоятъ на същия уровенъ съ демокрациитѣ, т. е. тѣхнитѣ способности сж се появявали и траяли тъй както се тѣ появяватъ и траятъ у хората надарени съ велики таланти и подпомогнжти отъ тѣхното отлично положение. Темистоклъ и Периклисъ, Вашингтонъ и Джеферсонъ бѣха такива исключения въ грѣцката и американска демокрации, каквито срѣщаме и въ аристокрациитѣ; тѣ сж навѣрно по блестящи исключения отъ колкото Чатамитѣ и Пиловцитѣ сж въ представителната английска аристокрация или даже Сюлли и Колберъ въ французската аристократическа монархия. Великъ министръ при аристократическо управление въ новата Европа е явление почти тъй рѣдко както и великъ краль.

Слѣдователно, относително за умственнитѣ способности на едно управление, трѣбува да сравняваме представителната демокрация съ бюрокрацията: всичкитѣ други форми на управление могжтъ да се оставятъ на страна. И тука трѣбува да се признае, че бюрократическото управление въ важни нѣкои отношения има голѣмо преимущество. Чрезъ него лицата, които дѣйствително водятъ общественнитѣ дѣла се сдобиватъ съ опитность, придобиватъ добрѣ-опитани и добрѣ-обмислении традиционни начала, като въ сжщото време и спечелватъ достатъчно практическо знание. Само, че това управление не благоприятствува въ сжщия размѣръ и личната умственна енергия. Болѣстьта отъ която страдатъ бюрократическитѣ управления и отъ която тѣ обикновенно умиратъ е рутината. Тѣ загинватъ отъ неподвижностьта на своитѣ начала, а още повече въ слѣдствие на всеобщия законъ, че всичко, което стане рутина загубва жизненния си принципъ: лишено отъ личната мисль, която да го движи, то продължава да дѣйствува но по единъ механически начинъ, и работата, която е тò предназначено да извърши остава недовършена. Всѣка бюрокрация винжги се стреми да стане педантокрация. Щомъ управлението е дѣйствително бюрокрация, духа на съсловието, както у Езуититѣ, смазва индивидиалностьта на по отличнитѣ му членове. Въ отправлението на управлението, както и въ всѣко друго занятие, болшинството прави онова, което сж го учили; и за да могатъ идеитѣ на нѣкой гений да надделѣятъ върху обучения препятсвующий

а въ сжщото време неподвиженъ и посредственъ духъ, изисква се едно популярно управление. Само при едно популярно управление (като оставимъ на страна случая на нѣкой умствено високо надаренъ деспотъ) Сэръ Роуландъ Хилъ е можилъ да възтържествува върху пощенското управление. Популярното управление го тури въ пощенското управление, и това последнето се принуди, помимо волята си, да се покори на тълчока, даденъ отъ оногова, който освѣнъ особенни познания имаше и лична енергия и изобретателность. Очевидно е, че само народния й елементъ отърва римската аристокрация отъ характеристичната тая болесть на всѣка бюрокрация. Народа назначаваше лицата на всичкитѣ специални служби: както на тия, които даваха право на членство въ Сената тъй и на ония, които сенаторитѣ търсяха. Русското правителство ни представлява характеристиченъ примѣръ както за добрата тъй и за лошата страна на бюрокрацията: установени начала, непоколебимо и съ римско постоянство устрѣмени изъ родъ въ родъ къмъ достижението на сжщитѣ цѣли; забелѣжително искуство съ което се преслѣдватъ тия цѣли; ужасенъ вътрѣшенъ развратъ; установена постоянна враждебность противъ всѣко подобрѣние, идейки отъ отвънъ, която автократическата даже власть на единъ енергиченъ Императоръ рѣдко или почти никоги не може да надделѣе; и най сетнѣ, търпеливо противодѣйствие отъ страна на едно тѣло, което успѣва на края да надвие колебающата се енергия на единъ человѣкъ. Китайското управление — бюрокрация отъ мандарини — е, до колкото ми е познато, другъ явенъ примѣръ за сжщитѣ качесва и недостатъци.

Въ всичкитѣ человѣчески дѣла, за да могжтъ факторитѣ да се държатъ бодри, па даже и да могжтъ да дѣйствуватъ, противоположни влияния сж нуждни. Ако исключително гонимъ нѣкой добръ предметъ, безъ да обръщаме внимание на другитѣ, които би трѣбувало да го придружаватъ, опасностьта не е, че ний ще преминемъ границитѣ на тоя предметъ и ще испуснемъ другитѣ, но въ това, че ще развалимъ и изгубимъ оня, за който сме се грижили. Онова, което едно свободно управлении може да направи за една страна, не може никоги го направи едно управление само съ обучени чиновници; но може би да се помисли, че то може да направи нѣща, които свободното управление отъ само себѣ си не може да извърши. Споредъ мене, обаче, за да може нѣкое бюрократическо управление

да извърши даже своята си собственна работа добрѣ, нѣкой външенъ свободенъ елементъ му е нужденъ. Тъй сѫщо и свободата не може да произведе своя най добръ резултатъ, па даже и често съвсѣмъ пропада, ако не се намѣрятъ срѣдства за да се присъединятъ ползитѣ отъ едно свободно управление съ тия на една обучена и искусна администрация. Когато предлѣжи на единъ народъ, узрѣлъ до каквато и да е степень, да избира изъ между представителното управление и най съвършенната бюрокрация, която би могла да се измисли, не може да има колебание ни за минута относително за негова изборъ. Въ сѫщото време обаче, една отъ най главнитѣ задачи на политическитѣ учрѣждения е, да обезпечятъ толкова много качества отъ едното, колкото сѫ съвмѣстили съ тия на другото; да направятъ, до колкото това е възможно, щото искустни хора, приготвени за това като за единъ занаятъ, да водятъ работитѣ, а пакъ заедно съ това общия контролъ да се остави на представителнитѣ тѣла отъ цѣлия народъ, които и сериозно да го упражняватъ. За постиженнето на тѫзи цѣль, много би се извършило ако се приемеше онова, което очертахме въ предидущата глава, а именно: трѣбува да се различава работата на управлението, собственно говорейки, за доброто извършвание на която се изисква специялна подготовка, отъ онова — да се отбиратъ, надзиравать, и когато дотрѣбува, да се контролиратъ ония, които сѫ натоварени съ управлението — дѣло, което въ настоящия както и въ другитѣ случаи, собствено се допада не на тия, които вършѫтъ работата, но на ония за чиято полза тя се върши. Подъ никой начинъ не може се има способна демокрация, ако тя не желае щото способнитѣ лица да вършатъ оная работа, за извършванието на която се изисква хора съ такива качества. Демокрацията има доста да работи за да може да стане въ състояние да върши своята собственна работа, която е да надзирава и да въздържа.

Какъ да си достави и обезпечи това — ето единъ отъ въпроситѣ, които трѣбува да се взимѫтъ въ съображение когато се сѫди за добрия съставь на нѣкое представително тѣло. Ако неговия съставъ не обезпечва това, събранието ще преминава границитѣ на своята власть и чрезъ особенни дѣяния ще се вторжава върху тая на испълнителната власть; ще пропѫди нѣкое добро министерство или ще подигни и подържи нѣкое лошо; ще гледа презъ пръсти

или не ще иска да вижда какъ министритѣ злоупотребяватъ съ неговото довѣрие; ще се остави да се въвожда въ заблуждение отъ тѣхнитѣ лъжливи претенции, или ще дигне поддръжката си отъ ония, които се стараятъ съвѣстно да извършятъ работата си; ще поддържа или ще накара правителството да води своекористна, каприциозна и понуждающа, късогледа, невѣжественна и врѣдителна обща външна и вътрѣшна политика; ще отмѣни добритѣ закони, или ще издаде лоши; ще въведе нови злини или ще постоянствува върху старитѣ съ една извратена упрямость; въ слѣдствие зловрѣднитѣ минутни или постоянни побуждения, които произтичатъ отъ самото събрание или отъ избирателитѣ, то може да търпи или да гледа презъ пръсти на такива дѣла, които съвсѣмъ премахватъ закона въ случаи когато равноправностьта не би се нравила на популарното чувство. Такива сѫ нѣкои отъ опасноститѣ на представителното управление, когато състава на представителството е такъвъ щото не обезпечава достатъчно способность и знание въ събранието.

Сега преминаваме къмъ ония злини, които произлизатъ отъ това дѣто злополучнитѣ интереси (да употрѣбимъ умѣстното изражение въведено отъ Бентама) диктуватъ на представителството какъ да дѣйствува, т. е. такива интереси, които повече или по малко идѫтъ въ стълкновение съ общото добро на обществото.

Всички приемѫтъ, че голѣма часть отъ злинитѣ своиственни на монархическитѣ и аристократически управления произлизатъ отъ тая причина. Монарха или аристокрацията подпомагѫтъ или мислятъ, че ще подпомогнѫтъ на своитѣ си, било коллективни било лични, интереси съ поведение противно на онова, което общия интересъ на обществото изискува. Интереса, напримѣръ, на правителството е да налага тѣжки данъци; тоя на обществото напротивъ е да плаща тъй малко данъци колкото трѣбуватъ за да покриятъ само нужднитѣ расходи на едно добро управление. Интересса на краля и на господствующата аристокрация е да притѣжава и да упражнява неограничена властъ върху народа, да го застави напълно да се съобразява съ волята и прищевкитѣ на управляющитѣ; интереса на народа, напротивъ, е, да има върху си въ всѣко отношение тъй малко контролъ, колкото може да бѫде съвмѣстимъ съ това дѣто правителството да достигне своитѣ

законни цѣли. Интереса, или понѣ както имъ се вижда и си го въображаватъ, на краля и на аристокрацията е да не дозволятъ никакъ да ги критикуватъ, понѣ въ такава форма, която тѣ могѫтъ да смятрятъ, че застрашава тѣхната власть или сериозно бърка на тѣхната свобода на дѣйствие; интереса на народа, напротивъ, е, да има пълна свобода да критикува всѣки общественъ служитель и всѣко обществено дѣйствие или мѣрка. Интереса на единъ господствующъ классъ хора, билъ той аристокрация или аристократическа монархия, е да си присвои безконечно разнообразни неправедни привилегии, посрѣдствомъ които по нѣкоги да си пълни джобоветѣ отъ гърба на народа, по нѣкоги само да се въздигне надъ другитѣ или, съ други думи, да унизи народа предъ себе си. Ако народа е недоволенъ, нѣщо, което е твърдѣ вѣроятно при такова управление, интереса на краля или на аристокрацията е, да го държѫтъ въ умствено и въ въспитателно отношение твърдѣ ниско, да подклаждѫтъ раздори помѣжду му, па даже и да му препречѫтъ да не живѣе охолно, за да не би „да се угои и да захване да рита“ спорѣдъ началото на Кардинала Ришелие въ неговото прочуто „политическо завѣщание“.

Отъ чисто своекористна гледна точка, всичкитѣ тия нѣща сѫ за въ полза на краля или аристокрацията, освѣнъ ако би страха, че може да се предизвика съпротивление не създадé достатъчно силно уравновѣсвание отъ противни интереси. Всичкитѣ тия злини сѫ били и много отъ тѣхъ сѫ още резултатъ отъ злополучнитѣ интереси на кралиетѣ и аристокрацитѣ тамъ, дѣто тѣхната власть е достатъчна за да ги въздигне надъ мнѣнието на останалата часть отъ обществото; при такова положение справедливо не би могло да се очаква нѣкое друго повѣдение.

Тия нѣща сѫ очевидни за монархията или аристокрацията; но по нѣкоги, съвсѣмъ даромъ, се предполага че демокрацията нѣма тия врѣдителни влияния. Ако вземемъ демокрацията тъй както тя обикновенно се разбира — управление на численното болшинство — възможно е щото господствующата власть да се намира подъ влиянието на партизански или съсловни интереси, които ѝ налагатъ повѣдение съвсѣмъ друго отъ онова, което би ѝ диктувало безпристрастното уважение на интереситѣ на всички. Да предположимъ, че болшинството е отъ бѣли хора

а меншеството отъ негри или обратно: вѣроятно ли е, че болшинството ще бѫде справедливо къмъ меншеството? Да предположимъ още, че болшинството състои отъ католици, а меншеството отъ протестанти, или обратно; не ще ли да има сѫщата опасность? Или пакъ, болшинството да бѫде Англичани а меншеството Ирландци, или наопаки: не е ли вѣроятно, че ще има подобно зло? Въ всичкитѣ страни има едно болшинство отъ бѣдни и ѐдно меншество, което за различие може да се нарече, отъ богати. Мѣжду тия два класса има пълна оппозиция по много въпроси за видими нѣкои интереси. Ще предположимъ, че болшинството е доста разумно да разбере, че не е въ негова полза да се отслабва сигурностьта на собственостьта и че всѣки грабежъ би отслабилъ тая сигурность. Но нѣма ли голѣма опасность да не би това болшинство да натовари върху владетелитѣ на поземелната собственость, както и върху ония, които иматъ по-голѣми доходи, несправедлива часть отъ данъка, па даже и всичкия данъкъ; и като направи това да уголѣми безсъвѣстно данъцитѣ и да почне да ги харчи за такива нѣща, каквито тѝ си предполага, че сѫ въ полза на работническия классъ? Да предположимъ още, едно меншество отъ искустни работници и едно болшинство отъ неискустни: опита отъ много работнически ассоциации (Trade Unions), само да не сѫ били жестоко охулени, оправдава страхуванието да не би да се наложи на работницитѣ задължително равенство въ платитѣ имъ, да се унищожи работянието на парче и всички други обичаи, които даватъ възможность на по дѣятелнитѣ лица и на по голѣмитѣ таланти да могѫтъ да получѫтъ по високо възнаграждение. Законодателнитѣ опитвания да се подигне работническата плата, ограничението на работническата конкуренция, налозитѣ и ограниченията върху машинитѣ и върху усъвършенствованията отъ всѣкакъвъ видъ, които се стремятъ да замѣстятъ рѫчната работа, даже защитата на мѣстния производитель срѣщу чуждата индустрия — ето твърдѣ естественнитѣ (нерискувамъ да кажѫ вѣроятни) резултати отъ влиянието на съсловни интереси у едно болшинство съставено отъ хора, които живѣятъ отъ рѫчната си работа.

Ще кажѫтъ, че нито едно отъ тия нѣща не съставлява истинския интересъ на най численния классъ отъ

обществото. На това ще отговоря, че ако хората въ своитѣ дѣла нѣмаха предъ видъ други съображения а само „истинскитѣ“ си интереси, нито монархията, нито олигархията би били такива лоши управления, каквито сѫ; защото, навѣрно, твърдѣ силни доказателства могѫтъ да се приведѫтъ, и сѫ се често привеждали, за да докажѫтъ, че когато краля или сената праведно и бдително управляватъ единъ дѣятеленъ, богатъ, просвѣтенъ и високо надаренъ народъ, тѣ се намиратъ въ най завидно положение. Но рѣдко нѣкой кралъ да е поглеждалъ отъ тая висока точка върху личния си интересъ, а никоги никоя олигархия това не го е правила; тогава, защо да очакваме отъ работническитѣ съсловия по високъ начинъ на мисление? Важното съображение касателно до тѣхното поведение не е, какъвъ е тѣхния интересъ, но какъвъ си го тѣ предполагатъ че е: това опровергава съвършенно всѣка теория за управлението, която приема, че численното болшинство обикновенно прави това, което никоя друга форма на управление никога не върши, нито се очаква да извърши, освѣнъ въ исключителни случаи, а именно, че то ще се влада съобразно съ онова, което е негова истински, но може би по отдалеченъ интересъ, а не отъ онова, което е неговия прямъ и по видимому интересъ. Никой навѣрно не може да се съмнѣва, че много отъ исчисленитѣ по горѣ пагубни мѣрки и много още други така сѫщо врѣдни като тѣхъ, сѫ въ полза на прямия интересъ на неискуснитѣ работници въобще. Твърдѣ е възможно, даже, щото тѣ да сѫ въ полза на своекористнитѣ интереси на това съсловие за цѣло едно поколение. Неминуемитѣ далнѣйши послѣдствия отъ тия мѣрки —отпадването на промишленностьта и на дѣятелностьта а тъй сѫщо и това цѣто ще се умали насърчаванието за спистявание — ще се почувствуватъ може би малко отъ неискуснитѣ работници презъ времето на едно поколение и слѣдователно презъ периода на живота имъ. Нѣкои отъ най пагубнитѣ за человѣческия родъ измѣнения сѫ били благотворни колкото се отнася до тѣхнитѣ най прями и явни послѣдствия. Установяванието на деспотизма на Кесаритѣ е билъ много полезенъ за съвременното тогавашно поколение. Той прекрати мѣждуособията; значително умали притѣсненията и тиранията на преторитѣ и проконсулитѣ; смягчи нравитѣ; разви вкуса и спомогна за ум-

ственното развитие на народа въ всичкитѣ други отрасли освѣнъ политическия; той, най сетнѣ, произведе паметници отъ литературенъ гений, заслѣпляющи въображението на ония плитки читатели на историята, които не размисльоватъ, че лицата на които деспотизма на Августа (както и оня на Лорензо де Медичи и на Лудовика XIV) длъжи своя блѣскъ сѫ се образували въ предшествующето поколение. Първото рабско поколение се е ползувало отъ натрупанитѣ чрезъ свободата богатства, умствена енергия и дѣятелность въ тѣчение на цѣли вѣкове. Обаче, това е било началото на едно управление отъ постепенното дѣйствие на което всичката до тогава спечелена цивилизация исчезна нечувствително и империята, която бѣше побѣдила и турила рѫка върху свѣта, изгуби всичко, даже военната си сила, тъй щото тя не може да стъкни три или четири легиони, които бѣха достатъчни за да се отблъсни завоевателя, който нахлу и занѣ почти цѣлата нейна пространна територия. Християнството дойде тъкмо на време за да спаси отъ загинвание искуствата и литературата и да предотврати падението на человѣческия родъ въ единъ може би вѣченъ мракъ.

Когато говоримъ, че интереса на едно събрание или даже на отдѣлни лица е, който опредѣля тѣхнитѣ дѣйствия, въпроса: кое нѣщо именно единъ безпристрастенъ зритель смятря като да е тоя интересъ е, една отъ най малко важнитѣ части на предмета. Както Колериджъ казва, „человѣкъ създава мотива а не мотива человѣка“. Онова, което е въ интереса на едного да направи или да не направи, зависи по малко отъ нѣкои външни обстоятелства, отъ колкото отъ това, какъвъ е самия человѣкъ. Ако желаете да знаете онова, което на дѣло съставлява интереса на нѣкого, вий трѣбува да знаете какъ той обикновенно мисли и чувствува. Всѣки человѣкъ има два вида интереси: интереси за които той се грижи, и интереси за които не се грижи. Всѣки има користни и безкористни интереси; оня който е егоистъ, той е разработилъ привичката да се грижи за първитѣ и да не се грижи за послѣднитѣ. Всѣки има близки и отдалѣчени интереси; оня, който се грижи за близкитѣ си интереси а не се безпокои за отдалѣченитѣ си, е непредосмотрителенъ человѣкъ; ако той е привикналъ да мисли само върху първитѣ и само тѣхъ да желае, за него малко важи, че ако

да смѣташе добрѣ, той щѣше да намѣри, че послѣднитѣ — по отдалѣченитѣ му интереси — сѫ отъ по голѣма важность за него. Напразно щѣше да бѫде нашето старание да убѣдимъ оногова, който бие жена си и мѫчи дѣцата си, че той щѣлъ билъ да бѫде по щастливъ ако живѣеше добрѣ съ тѣхъ. Той щѣше наистина да бѫде по щастливъ ако бѣше такъвъ человѣкъ, който би могълъ да живѣе добрѣ съ жена си и дѣцата си; но той не е, и вѣроятно твърдѣ е късно за него да стане такъвъ. Какъвто си е, за него е по голѣмо щастие да удовлетвори страстьта си за господствувание и своитѣ свирѣпи наклонности отъ колкото да види, че ония, които зависятъ отъ него сѫ задоволни и го обичѫтъ. Тѣхното щастие не му доставлява никакво удоволствие и той не се грижи да ли тѣ го обичѫтъ. Съсѣда му, който се грижи за това е вѣроятно по щастливъ отъ него; но даже ако да можѣше той да се убѣди че то е тъй, това вѣроятно щѣше повече да раздразни неговата злоба или неговото свирѣпство. Въобще, оня, който се грижи за другитѣ, за своето отечество или за человѣчеството е по щастливъ отъ тогова, който не се грижи; но каква полза да се проповѣдва това на тогова, който не се грижи за нищо друго а само за своето си спокойствие или за джоба си? Той не може да се грижи за другитѣ даже и ако да би желалъ. Това би било като да се проповѣдва на червея, който пълзи по земята, колко по добрѣ щѣше да бѫде за него ако да бѣше той орелъ.

Сега, всеобщо забѣлѣзанъ фактъ е, че двѣтѣ въпросни лоши наклонности — да предпочитаме нашитѣ себелюбиви интереси отъ тия, които сподѣляме съ другитѣ, а тъй също, да предпочитаме нашитѣ прями и близки интереси отъ тия, които сѫ косвенни и отдалѣчени — сѫ характеристически черти, които иманието властьта въ рѫцетѣ особенно поражда и развива. Отъ минутата, когато едно лице, или единъ классъ хора се видятъ съ власть въ рѫка, личнитѣ интереси на това лице или особеннитѣ съсловни интереси на тоя классъ хора ставатъ за тѣхъ особенно важни. Като виждатъ, че другитѣ ги обожаватъ, и тѣ почватъ сами да се обожаватъ и да гледатъ на себѣ си като да имѫтъ право щото другитѣ да ги сматрятъ като да важятъ сто пѫти повече отъ останалитѣ хора; а пакъ леснотията, която придобиватъ да правятъ каквото искатъ, безъ да се безпокоятъ за послѣдствията, полѣка

лѣка ги направя непредосмотрителни даже и за такива последствия, които се коснуватъ лично до тѣхъ. Ето урока, който всеобщата традиция, основана върху всеобщия опитъ ни учи — властьта разваля хората. Всѣки знае колко нелѣпо щѣше да бѫде ако отъ това, какъвто е нѣкой си като частенъ человѣкъ, и отъ това, каквото прави като такъвъ ний заключавахме, че той ще бѫде сѫщия или ще прави сѫщото когато сѣдне като деспотъ на нѣкой тронъ — когато всѣко обстоятелство отъ живота му и всѣко лице, което го окрѫжава, вмѣсто да задържѫтъ и да държѫтъ въ повиновение всичкитѣ лоши страни на неговата человѣческа натура, напротивъ, всѣки ги куртизира и всѣко обстоятелство ги подпомага. Напълно тъй нелѣпо ще бѫде да хранимъ подобни надѣжди било за нѣкое съсловие хора, било за народа (Demos) или за когото и да било другиго. Колкото скромни, колкото благоразумни и да сѫ хората, до като надъ тѣхъ има една сила по яка отъ тѣхъ, трѣбува да очакваме да ги видимъ съвсѣмъ да се измѣнятъ въ това отношение щомъ като тѣ станѫтъ най силната власть.

Управленията трѣбува да сѫ направени за хората тъй както сѫ и както могѫтъ наскоро да станѫтъ, а пъкъ интереситѣ по които хората ще се водятъ, когато тѣ сѫ своекористи, ще бѫдѫтъ почти исключително тия, които биятъ въ очи при пръвъ погледъ и които влияѭтъ върху настоящето имъ положение, колкото развити и да сѫ тѣ или да е вѣроятно, че ще станѫтъ. Само безкористната загриженность за другитѣ а особенно за потомството, за отечеството или за человѣчеството, основана било върху симпатията, било върху съзнателното чувство направлява умоветѣ и стрѣмленията на нѣкой классъ хора или на нѣкое събрание къмъ отдалечени и неочевидни интереси. Но не може да се поддържа, че нѣкоя форма на управление е рационална, ако турва за условие щото тия възвишени начала да бѫдѫтъ ржководящитѣ и главни мотиви за поведението на обикновеннитѣ хора. Справедливо може да се расчитва, че ще има доста съвѣсть и безкористенъ общественъ духъ у гражданитѣ на нѣкое общество, което е узрѣло за представително управление. Но било би смѣшно да се очаква, че ще имѫтъ тъй много отъ тия качества, заедно съ такова умственно распознаванне, за да могѫтъ да противостоятъ

противъ всѣки правдоподобенъ софизмъ, който се стреми да имъ представи интереса на тѣхното съсловие като нѣщо, което правдата и общото благо диктуватъ. Всички знаемъ какви благовидни софизми могѫтъ се измисли въ защита на всѣко неправедно дѣйствие, което обаче се предлага като да е въ полза на въображаемото добро на массата отъ народа. Познаваме мнозина, които другояче не сѫ нито луди нито лоши хора, да вѣруватъ, че е извинително да се отхвърли народния дългъ. да се припознае държавата за несъстоятелна. Знаемъ мнозина, хора способни и съ значително популярно влияние, които мислятъ, че е справедливо да се хвърли цѣлия данъченъ товаръ само върху тия, които сѫ турили своитѣ спистявания въ поземелна собственость, а да се освободятъ отъ всѣкакви данъци, за награда на тѣхното примѣрно повѣдение, всички ония, които както бащитѣ си, сѫ харчили всичко, което сѫ печелили. Ний знаемъ какви силни доказателства, толкосъ по опасни защото съдържатъ отчасти истина, могѫтъ се представи противъ правото на наслѣдство, противъ правото на завѣщание, противъ всѣко преимущество, което нѣкой би ималъ надъ другиго. Знаемъ колко лесно може да се докаже безполезностьта почти на всичкитѣ клонове отъ человѣческото знание за пълното задоволствие на тия, които нищо не знаятъ. Колцина сѫ ония, не съвсѣмъ глупави хора, които смятрѧтъ научното изучавание на язицитѣ за безполезно, старата литература за ненуждна, всѣко знание за безполезно, логиката и метафизиката за безполезни, поезията и изящнитѣ искуства за пусти и безполезни предмети, а пакъ политическата икономия за положително врѣдителна наука? Даровити хора сѫ провъзгласили даже историята за безполезна и врѣдна. Ако сѫ поощрявали, народа макаръ най малко, да се съмнява въ всичкитѣ тия велики нѣща, които изброихме, тогава въ неговитѣ очи би важило само запознаванието съ външната натура, добито емпирически, което служи прѣмо за производжданието на нѣща нуждни за съществувание или приятни на чувствата. Разумно ли е да се мисли, че по просвѣтени даже умове, отъ колкото може въобще да се очаква отъ ония, които съставляватъ численното болшинство отъ всѣки народъ, ще имѫтъ толкова деликатна съвѣсть, и тъй справедливо ще цѣнятъ онова, което е противъ тѣхнитѣ собственни явни интереси, та да отблъснатъ тия

и безчетнитѣ други софизми, които ще имъ се налагатъ отъ всѣка страна, щомъ дойдѫтъ на властьта, за да ги каратъ противъ правдата и въ ущербъ на всичкитѣ други съсловия отъ тѣхнитѣ съграждани, па и на потомството, да слѣдуватъ себелюбивитѣ си наклонности и късогледи понятия върху своето си собственно благо?

Една отъ най голѣмитѣ опасности, прочее, на демокрацията, както и на всѣка друга форма на управление, лѣжи въ злополучнитѣ интереси на ония, които държѫтъ властьта въ рѫцетѣ си: тая опасность се състои въ това, че законодателството и управлението ще се стрѣмятъ да усъществятъ (та било се постигнало или не) прѣмата полза на господствующия классъ хора въ ущербъ на обществото. И едно отъ най важнитѣ нѣща, което трѣбува да се обмисли, когато се опредѣля най добрия съставъ на едно представително управление, е, какъ по добрѣ да се предотврати това зло.

Ако съ името классъ, въ политическа смисль, разбираме, извѣстно число хора имѣющи сѫщитѣ злополучни интереси, т. е. чиито прямъ и явенъ интересъ ги тика да взимѫтъ сѫщитѣ лоши мѣрки, тогава онова, което трѣбува да стане е, щото никакъвъ классъ хора и никакво възможно сочетание отъ такива классове да не бѫде въ състояние да упражнява нѣкое превишающе влияние въ управлението. Едно съвременно общество, ако не е раздѣлено у себѣ си отъ силни антипатии на народность, язикъ или племе, може да се смятря като раздѣлимо на двѣ главни секции, отъ които, при всичко, че може да има частни нѣкои отклонения, съотвѣтствуватъ въобще на двѣ направления расходящи се по своитѣ видими интереси. Да ги наречемъ (съ кратки общи думи) отъ една страна работници, а отъ друга наематели на работници (хозяи: като подразумяваме подъ отдѣлението хозяи освѣнъ ония, които наемѫтъ работници но и капиталиститѣ), които сѫ се оттеглили отъ работа а тъй сѫщо и тия, които сѫ наслѣдили богатства и всичкитѣ високо платени работници (каквито сѫ свободнитѣ занятия), чието въспитание и начинъ на живѣяние ги уподобява на богатитѣ, и чието стремленне и желание е да се повдигнѫтъ до тоя классъ. Къмъ работницитѣ же могѫтъ да се причислятъ ония по малки хозяи, които по своитѣ си интереси, привички и въспитание се уподобяватъ по желания, вкусъ и цѣль на рабтническитѣ классове — тука влизатъ много отъ дрѣбнитѣ търговци.

Ако въ едно тъй съставено общество, представителното управление би могло да стане идеално най съвършенно, и ако да бѣше възможно да се задържи въ такова положение, неговото устройство трѣбувă да бжде такова, щото спорѣдъ распорѣжданнята на представителното управление тия два класса — работницитѣ и ония, които причислихме къмъ тѣхъ отъ една страна и насмателитѣ на работници заедно съ ония, които причислихме къмъ тѣхъ отъ друга — да се уравновѣсватъ, всѣки трѣбува да има почти равно число гласове въ парламента; защото като приемемъ, че въ случай на нѣкоя разница болшинството отъ всѣки классъ би се ржководило главно отъ своитѣ съсловни интереси, ще има меншество у всѣки единъ отъ тѣхъ у което разума, правдата и благото на всички ще стоятъ по високо отъ съсловнитѣ интереси; и това меншество отъ едина классъ, като се съедини къмъ другия классъ, ще натегни противъ всѣко искание отъ болшинството на своя собственъ классъ, което искание не е такова каквото би трѣбувало да бжде. Причината, защо въ едно колко годѣ добрѣ съставено общество правдата и общото благо въобще преодолявать подиръ всичко, е, защото отдѣлнитѣ и себелюбиви интереси на человѣчеството сж почти винжги раздѣлени: нѣкои намиржтъ своята згода въ това, което е криво, а пакъ частнитѣ интереси на други съвпадатъ съ онова, което е право; и ония, които се ржководятъ отъ по високи съображения, макаръ и да сж твърдѣ малцина и твърдѣ слаби да наддилѣятъ надъ другитѣ, взети скупомъ, обикновенно, слѣдъ достатъчно прение и агитация ставатъ доволно силни за да могжтъ да натѣгнжтъ на вѣзнитѣ въ полза на ония, чиито частни интереси сж на сжщата странж като тѣхъ. Представителната система трѣбува тъй да бжде устроена щото да поддържи това положение на нѣщата: тя не трѣбува да довволява на никой отъ съсловнитѣ интереси да бжде тъй силенъ щото да наддилѣе надъ истината и правдата взети наедно съ другитѣ съсловни интереси. Трѣбува винжги да има такова равновѣсие между частнитѣ интереси щото за да може единъ отъ тѣхъ да сполучи, трѣбува непремѣнно да се нуждае отъ съдѣйствието на една голѣма часть отъ ония интереси, които се ржководятъ отъ по високи цѣли и отъ по широки и по далновидни възгледове.

ГЛАВА VII.

ИСТИНСКА И ЛЪЖЛИВА ДЕМОКРАЦИЯ; ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО НА ВСИЧКИ И ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО САМО НА БОЛШИНСТВОТО.

Видѣхме, че опасноститѣ свойственни на представителната демокрация сѫ два вида: опасность да не би представителството а тъй също и общественното мнѣние, което го контролира, да стоятъ твърдѣ ниско въ умственно отношение; и опасность да не би численното болшинство, съставена отъ хора отъ едно и също съсловие, да законодателствува въ своя полза. Имаме сега да разгледаме, до колко е възможно да се устрои демокрацията така, щото, безъ значително да се побърка на присъщнитѣ блага на демократическото управление, да се премахнатъ тия двѣ голѣми злини, или понѣ, да се отслабятъ до колкото е възможно, посрѣдствомъ измисленитѣ отъ человѣка срѣдства.

Обикновенно се опитватъ да постигнѫтъ това чрезъ ограничавание демократическия характеръ на представителството, като ограничватъ по вече или по малко гласоподаванието. Но има едно предварително съображение, което като се има добрѣ предъ видъ, значително измѣнява обстоятелствата, които се предполагатъ, че предизвикватъ подобно едно ограничение. Една съвършенно равна демокрация у единъ народъ гдѣто численното болшинство се съставлява отъ единъ и сѫщия классъ, не може да се отърве отъ извѣстни нѣкои злини; но онова, което значително уголѣмява тия злини е факта, че сегашнитѣ демокрации не сѫ равни, даже тѣ сѫ систематически неравни въ полза на господствующата класса. Обикновенно, подъ името демокрация двѣ твърдѣ различни идеи се разбъркватъ. Чистата идея на демокрацията, споредъ самото нейно опредѣление, е: управлението на цѣлия народъ отъ цѣлия народъ наравно представляванъ. Но демокрацията, както въобще я разбиратъ, и както до сега сѫ я практикували, е, управлението на цѣлия народъ отъ едно

просто болшинство на народа, и само което има представители. Първото е равнозначуще съ равенството за всичкитѣ граждани; послѣднето значение на демокрацията, което чудно се смѣсва съ първото, е, привилигировано управление въ полза на численното болшинство— само послѣднето има гласъ въ държавнитѣ работи. Този е неизбѣжния резултатъ отъ начина по който сега става гласоподаванието, въ слѣдствие на който меншествата сѫ съвършенно лишени отъ правата си.

Смѣшението на идеитѣ тукъ е голѣмо; но то е тъй лесно да се разясни, щото мнозина бихѫ си помислили, че най малкото указание би било достатъчно за да представи предмета, тъй както си е той, на всѣки обикновенъ человѣкъ. Това дѣйствително щѣше да бѫде тъй, ако да нѣмаше силата на привичката, по причина на която най простата идея, стига само да е нова, тъй мъчно влиза въ главата на хората, както и значително по сложната. Че меншеството трѣбува да отстѫпва на болшинството — по малкото число на по голѣмото — тѫзи е една общеизвѣстна идея; отъ дѣто хората мислятъ, че не трѣбува да си биятъ главитѣ по натактъкъ, и не имъ иде на умъ, че има нѣкой срѣденъ пѫтъ мѣжду това дѣто меншеството да се направи равносилно съ болшинството и това дѣто то (меншеството) съвършенно да се исключи. Въ едно представително тѣло, което дѣйствително обсѫжда, болшинството трѣбува безъ друго да наддилѣва; и въ една равноправна демокрация (дѣто мнѣнията на избирателитѣ, когато тѣ настояватъ върху тѣхъ, опредѣлятъ ония на представителното тѣло) болшинството отъ народа, посредствомъ своитѣ си представители, ще има по много гласове и ще наддилѣе върху меншеството и неговитѣ представители. Но слѣдува ли отъ това, че меншеството не трѣбува никакъ да има представители? защото болшинството трѣбувало да наддилѣе върху меншеството, трѣбува ли болшинството да има всичкитѣ гласове а пакъ меншеството да нѣма никакви? Нужно ли е щото даже да не изслушватъ меншеството? Само дългата и закоренѣла привичка може да направи едно разумно общество да се примири съ безполезната неправда. Въ една дѣйствително равноправна демокрация, всѣка нейна часть, каквато и да е тя, трѣбува да има пропорционално число свои представители Болшинството отъ избирателитѣ трѣбува да има и болшинството отъ

представителитѣ, но меншеството отъ избирателитѣ трѣбува винаги да има и меншеството отъ представителитѣ. Пропорционално, меншеството трѣбува тъй подпълно да се представлява както и болшинството. Безъ това нѣма равенство въ управлението, а напротивъ, неравенство и привилегия; една часть отъ народа ще управлява другата: на една часть отъ народа се отнема справедливата и равноправна часть влияние, която ѝ се пада да упражни въ представителството — нѣщо противно на всѣко справедливо управление, а най вече на коренния принципъ на демокрацията, която исповѣдва, че равенството е самото нейно основание.

Несправедливостьта и нарушението на принципа не е по малко въпиюща отъ това, че тия, които сж онеправдани сж меншеството; защото, тамъ дѣто гласа на всѣка една личность не важи толкова колкото и оня на всѣка друга личность отъ обществото, тамъ нѣма равноправно гласоподавание, Но не е само меншеството, което страда. Така съставената демокрацията не достига своята очевидна цѣль — да турне управлението въ ржцетѣ на численното болшинството. Напротивъ, тъй съставената демокрация прави нѣщо съвсѣмъ друго: тя дава управлението на едно болшинство отъ болшинството, което може да бжде, и често е, меншество отъ цѣлото. Принципитѣ най добрѣ могжтъ да се опитатъ като се приспособятъ на крайни случаи. Да предположимъ, прочее, че въ една страна, дѣто има равноправно и всеобщо гласоподавание, има и по единъ оспорыванъ изборъ въ всѣка избирателна коллегия, и че всѣки изборъ е прокаранъ съ малко болшинство. Въ такъвъ случай, Парламента представлява твърдѣ малко нѣщо повече отъ едно болшинство отъ народа. Тоя Парламентъ законодателствува и издава важни мѣрки на основание на това си просто болшинство. Кои сж гаранциитѣ, че тия мѣрки се съгласяватъ съ желанията на болшинството отъ народа? Почти половината отъ избирателитѣ сж загубили гласоветѣ си при изборитѣ, понеже не сж могли да прокаратъ своя си кандидатъ, тъй щото тѣ не сж упражнили никакво влияние когато се е рѣшавало кои да бждятъ представители; и всичкитѣ тия лица могжтъ да сж, и вѣроятно е, че твърдѣ голѣмата часть отъ тѣхъ сж, противъ мѣркитѣ, понеже тѣ сж вотирали противъ ония, които сж ги издали. По-

чи половината отъ другитѣ избиратели сѫ избрали представители, които, по предположение, сѫ гласоподавали противъ взетитѣ мѣрки. Възможно е прочее, и даже вѣроятно е, че мнѣнието, което е възтържествувало, принадлѣжи само на едно меншество отъ народа, макаръ и това меншество да съставлява болшинството отъ оная часть отъ народа, която въ силата на учрѣжденията на страната съставлява господствующата класса. Ако демокрация значи сигурното господствувание на болшинството, тогава единственното срѣдство за да се обезпечи това е, щото всѣка отдѣлна цифра да има равна стойность съ другитѣ цифри въ събиранието. Щомъ като нѣкое меншество е изоставено, било нарочно или въ слѣдствие дѣйствуванието на државния механизмъ, властьта вече не се дава въ рѫцетѣ на болшинството но на едно меншенство, всѣкждѣ другаде но не въ Парламента.

Единственния отговоръ, който би могѫлъ да се направи е, че понеже въ разни мѣста преобладаватъ различни мнѣния, тò, едно мнѣние, което е въ меншество въ нѣкои мѣста е въ болшинство на други, та исцѣло, всѣко мнѣние, което сѫществува въ избирателнитѣ коллегии, добива справедлива часть гласове въ представителството. Тъй както е сега ограничено избирателното право, въ груби черти това е справедливо; иначе, разногласието между Парламента и общото мнѣние на страната скоро би станало явно. Но това не щѣше повече да бѫде истина, ако настоящата избирателна система се расширѣше; още по малко щѣше то да бѫде вѣрно, ако цѣлото население добиѣше правото да гласоподава; защото, въ такъва случай, болшинството въ всѣка мѣстность щѣше да се състои отъ рѫчни работници; и когато се случѣше да има нѣкой висящъ въпросъ върху когото работническитѣ классове да не бѫдѫтъ съгласни съ останалата часть отъ обществото, никой други классъ не би могѫлъ нийдѣ да успѣе да прокара свои представители. Даже сега, не е ли едно голѣмо зло дѣто въ всички избори, едно твърдѣ голѣмо число избиратели, колкото силно и да желаятъ да имѫтъ свои представители нѣматъ въ Парламента никого отъ ония за които тѣ сѫ гласоподавали? Справедливо ли е дѣто всѣки избиратель отъ Марилбонъ да е принуденъ да се представлява отъ двоица назначени отъ енорийскитѣ събрания; всѣки избиратель отъ Финсбѫри или Ламбетъ отъ о-

ния, назначени (както се вѣрва въобще) отъ механджиитѣ? *) Много отъ избирателнитѣ коллегии на които принадлѣжжтъ повечето отъ високо образованитѣ и най надаренитѣ съ общественъ духъ хора, голѣмитѣ градове, сж или непредставени или злѣ представени. Избирателитѣ, които не принадлѣжжтъ къмъ оная партия, която има болшинство въ мѣстото, нѣмжтъ представители. Голѣма часть отъ ония, които принадлѣжжтъ на сжщата партия сж злѣ представени, понеже тѣ сж били принудени да гласоподаватъ за оня кандидатъ, който е ималъ най голѣмото число гласове въ тѣхната партия, макаръ, че неговитѣ мнѣния да се различаватъ отъ тѣхнитѣ по всичкитѣ други въпроси. Положението на работитѣ е, въ нѣкои отношения, даже по лошо отъ колкото щѣше иначе да бжде, ако не се дозволяваше никакъ на меншеството да гласоподава; защото тогава, болшинството понѣ би могло да има за представители най добритѣ си хора: когато сега, опасностьта да не би да се раздѣли партията, въ слѣдствие на което ще спечелятъ противницитѣ, заставлява всички отъ болшинството да гласоподаватъ или за първия кандидатъ, който се представи съ знамето на партията въ ржка, или пакъ за тогова когото имъ представляватъ мѣстнитѣ имъ водители; тия послѣднитѣ — като имъ отдадемъ честьта, която тѣ твърдѣ рѣдко заслужватъ като предположимъ, че върху тѣхния изборъ не сж повлияли личнитѣ имъ интереси — мѣстнитѣ водители сж принудени, за да бждятъ сигурни, че нѣма да се распокжсатъ силитѣ имъ, да представятъ такъвъ кандидатъ, противъ когото никой отъ партията не ще може строго да възражи, т. е. человѣкъ, който нѣма никаква отличителна характеристическа черта, никакви извѣстни мнѣния а само се придържа у лозинката на партията. Съединенитѣ Щати ни представляватъ поразителенъ примѣръ въ това отношение: когато ще се избира предсѣдателя на Републиката, никога най яката партия не смѣе да тури кандидатурата на най силнитѣ си хора, защото всѣки единъ отъ тѣхъ, само за това, че е билъ дълго време предъ общественното око, една или друга часть отъ партията ще има нѣщо да възрази противъ него, и слѣдователно, не е сигуренъ да добие всичкитѣ гласове

*) Марилбонъ, Финсбжри и Ламбетъ сж части отъ града Лондонъ. Забѣл. на преводача.

на партията, отъ колкото нѣкое лице за което публиката никоги не е чувала нищо прѣди той да бѫде представенъ за кандидатъ. Така щото, избранния кандидатъ, даже отъ най силната партия, представлява, може би, сѫщинскитѣ желания само на оная часть отъ нея, чрезъ която тя надминава по число другата. Всѣка фракция отъ партията, чиято подрѫжка е нуждна за успѣха на кандидата, има едно право на вето върху избора на кандидата. Всѣка фракция, която е повече упрѣма отъ колкото останалитѣ, може да принуди всичкитѣ други да приемѫтъ нейния кандидатъ; за нещастие, тая силна упрямость повече се срѣща у тия, които се застѫпватъ за личнитѣ си интереси отъ колкото за общественнитѣ. Слѣдователно, избора на болшинството, въобще, се опредѣля отъ оная часть на избирателното тѣло, която е най страшливата, най ограничената умственно и най предразсѫдната, или пакъ отъ тая, която най упрѣмо се държи у своитѣ съсловни интереси; въ тоя случай, избирателното право на меншеството, като е безполезно за цѣльта за която му се дава, служи само да принуди болшинството да приеме за свой кандидатъ най слабия или най лошия кандидатъ когото това послѣднето има у себѣ си.

Не трѣбува никакъ да ни удивлява това дѣто макаръ и да припознаватъ всичкитѣ тия злини, мнозина ги смятрятъ като необходимата цѣна съ която се откупува свободното управление: това е било мнѣнието на всичкитѣ приятели на свободата до твърдѣ недавнешно време. Но привичката да ги смятрятъ като неизлѣчими тъй се е вкорѣнила, щото мнозина се виждатъ като да сѫ се съвсѣмъ отучили да гледатъ на тѣхъ като на нѣща за поправлението на които тѣ бихѫ помогнѫли на драго сърдце ако да можяха. Отъ отчайванието, че нѣма да се намѣри лѣкарство за болѣстьта до онова, дѣто да се откаже самата болѣсть, твърдѣ често има само една стѫпка; отъ тука произтича умразата противъ предлаганието на лѣкарството като, че ли оня, който го предлага създава едно зло, вмѣсто да подава помощь противъ съществующето. Хората толкова привикватъ на злото, щото даже за неразумно, ако не даже и за криво, го намиратъ да се оплакватъ отъ него. Сега, да ли то може да се избѣгне или не е другъ въпросъ, но трѣбува да бѫде слѣпъ обожатель на свободата оня, върху когото не тѣжнеятъ тия злини и който не се радва когато се откри-

вать срѣдства за тѣхното премахвание. Отъ нашитѣ до тукъ изследувания става най ясно: че дѣйствителното избърсвание на меншеството не е никакъ нито нуждното, нито естественното следствие отъ свободата; че далечь отъ да има нѣкаква връска съ демокрацията, то е диаметрално противоположно на първия нейнъ принципъ — представлението да става съразмѣрно съ численостьта. Сѫщественна часть отъ демокрацията е щото меншествата да се представляватъ съразмѣрно; безъ това сѫщинска демокрация нѣма, а има само лъжливъ изгледъ отъ демокрация.

Тия, които до нѣкждѣ сѫ видѣли и почувствовали силата на тия съображения, сѫ предлагали разни срѣдства за да се умали повече или по малко злото. Лордъ Джонъ Рѫсселъ въ единъ отъ своитѣ Преобразователни Законопроекти имаше такова распорѣждание: нѣкои избирателни коллегии да даватъ трима представители, а пакъ всѣки избиратель въ тия коллегии да гласоподава само за двама представители; и Г. Дизраели недавно, въ едно разискваніе, като припомни тоя фактъ, упрекаваше Лордъ Рѫсселя за това, мисляйки повидимому, че на единъ консервативенъ държавенъ мѫжь прилича да се занимава само съ срѣдства, и презрително да се отказва, че не е солидаренъ съ всѣкиго, който си е позволилъ, макаръ само веднѫжъ, да мисли за цѣль. *) Други сѫ предлагали да се дозволи на всѣки

*) Това заблуждение на Г. Дизраели (отъ което наскоро се въс ползува Сѫръ Джонъ Пакингтонъ за да се отдѣли отъ него, нѣщо, кое т му прави голѣма честь) е единъ отъ многото поразителни примѣ р какъ малко консервативнитѣ водители разбиратъ консервативнитѣ начала. Безъ да изискваме отъ политическитѣ партии толкова добродѣтель и разбирание щото да могѫтъ да разберѫтъ и да знаятъ кога да приспособятъ началата на своитѣ противници, обаче, можемъ да кажемъ, че голѣмъ напрѣдъкъ би било ако всѣка партия разбираше своитѣ си начала и дѣйствуваше спорѣдъ тѣхъ. Добрѣ щѣше да бѫде за Англия ако консерваторитѣ винѫги гласоподавахѫ за всичко консервативно, а либералитѣ за всичко либерално. Тогава не щѣхме да чакаме дълго време за такива нѣща, които, като настоящата и много други велики мѣрки, сѫ до висша степень въ сѫщото време и консервативни и либерални. Консерваторитѣ, които, спорѣдъ самия законъ за тѣхното съществувание, сѫ най глупавата партия, имѫтъ да отговарятъ за най много грѣхове отъ тоя родъ: и печална истина е, че ако, върху какъвто и да е предметъ, се предложѣше нѣкоя добра, широка и далновидна консервативна мѣрка, па даже ако и либералитѣ да бѣхѫ готови да гласоподаватъ за нея, голѣмата масса отъ консерваторитѣ слѣпо бихѫ се втурнали противъ тая мѣрка и нѣма да я оставятъ да се прекара.

избиратель да гласоподава само за едного. Спорѣдъ двата тия планове, едно меншество, което се равнява или надминува само една третя часть отъ мѣстната избирателна коллегия би могло, ако не се домогва до повече нѣщо, да има едногото отъ тримата представители. Сжщия резултатъ по добрѣ може да се постигне, ако, спорѣдъ както предлага г. Джеймсъ Гартъ Маршалъ, въ една талантливо написана брошура, всѣки избиратель би си задържалъ и тритѣ си гласове, но само да бжде свободенъ да ги даде и тритѣ на сжщия кандидатъ. Безсъмненно, тия планове струватъ много повече отъ нищо; обаче тѣ сж само палиятивни срѣдства: тѣ достигжтъ цѣльта по единъ твърдѣ несъвършенъ начинъ; понеже всѣко локално меншество, въ една избирателна коллегия, ако е по малко отъ една третя часть, а тъй сжщо и всичкитѣ меншества, расхвърлени въ разнитѣ избирателни коллегии, колкото численни и да ставатъ ако се събержтъ на едно, ще останжтъ безъ представители. Съ всичко това, твърдѣ е за съжаляване, че никой отъ тия планове не се е турналъ въ дѣйствие, защото всѣки отъ тѣхъ би призналъ, кой е правия принципъ и би приготвилъ пжтя за неговото пó-пълно приспособление. Но никоги не може се добй едно истинско равенство въ представителството до когато едно число избиратели, които могжтъ да обитаватъ по разни мѣста изъ страната, но които достигжтъ срѣднето число избиратели отъ една избирателна коллегия, нѣмжтъ правото да се съединятъ за да си изберҗтъ единъ представитель; до тогава никоги не може се доби истинско равенство въ представителството. Такова съвършенство въ представителството се виждаше непрактично до оня день въ който единъ високо надаренъ человѣкъ, еднакво способенъ както за широки общи вглядове а тжй сжщо и за тѣхното приложение на практика въ всичкитѣ имъ подробности — г. Томасъ Хеаръ — доказа неговата възможность, като начерта и единъ планъ за неговото усъществление; тоя планъ се заключава въ единъ Законопроектъ, който да се представи на Парламента — планъ, който е почти първи по своето достоинство: развива единъ великъ принципъ за управление по начинъ, доближавайки се до идеално съвършенство колкото се отнася до специалния предметъ, който се е ималъ за цѣль, а въ сжщото време случайно постига и много други цѣли, които едва ли сж отъ по малка важность.

Споредъ тоя планъ представителната единица т. е. числото отъ избиратели, които бихж имали право да имжтъ единъ представителъ ще се опредѣли по обикновения начинъ по който се опредѣлятъ срѣднитѣ числа — числото на избирателитѣ се раздѣля съ числото на депутатскитѣ мѣста въ Камарата: всѣки кандидатъ, който добие това число гласове да бжде избранъ, безъ да се гледа, че тия гласове сж събрани отъ разни избирателни коллегии. Гласоветѣ, както става и по настоящемъ, ще се даватъ на мѣстото дѣто обитава избирателя; но всѣки избиратель ще бжде свободенъ да гласоподава за който ще кандидатъ, кждѣто той и да си е турилъ кандидатурата. Слѣдователно, ония избиратели, които не бихж желали да ги представлява нѣкои отъ ония лица, които сж си турили кандидатурата въ тѣхната избирателна коллегия, могжтъ да спомогнжтъ съ своя гласъ да се избере онова лице, което имъ е най по угодата изъ между всичкитѣ лица въ страната, които сж се представили за кандидати. По тоя начинъ, меншеството, което иначе е дѣйствително лишено отъ избирателнитѣ си права, ще се ползува отъ тѣхъ. Но важното е щото не само ония, които се отказватъ да гласоподаватъ за нѣкой отъ мѣстнитѣ кандидати, но и тия, които гласоподаватъ за нѣкого отъ тѣхъ и сж били надвити, и тѣ да могжтъ да намѣрятъ другадѣ хора, които да ги представляватъ, нѣщо, което не сж успѣли да имжтъ въ своя си окржгъ. За тая цѣль, всѣки избиратель, освѣнъ името, което стои на чело на неговата бюлетина, турва други още имена. Гласа му се смѣта само за единъ кандидатъ; но ако лицего на което той е турилъ името най напредъ въ бюлетината си не успѣе да се избере, защото не е добило нуждното число гласове, второто лице, което стои въ бюлетината му може да е по щастливо, въ полза на което се и смѣта гласа му.

Избирателя може да тури въ бюлетината си имената на повече кандидати, по рѣда както той ги предпочита, тъй щото имената, които стоятъ на чело на бюлетината, било че не могжтъ да добиятъ нуждното число гласове, било че сж го добили и безъ гласа на нашия избиратель, негова гласъ може все още да помогне да се избере нѣкой другъ. За да може да се добие пълното число депутати колкото се изискватъ, а тъй сжщо да се предупреди да не би твърдѣ популярнитѣ кандидати да обсебятъ почти всич-

китѣ гласове, трѣбува да се смѣтатъ за избора на всѣки кандидатъ само нуждното число гласове, макаръ той и да е добилъ много повече: остатъка отъ даденитѣ за него гласове да се считатъ за въ полза на ония кандидати, които идѫтъ слѣдъ него въ надлѣжнитѣ избирателни бюлетини, които имѫтъ нужда отъ тѣхъ, и съ чиято помощь нуждното число гласове би се поднълнило. Нѣма да разглеждаме тукъ разнитѣ системи, които сѫ се предложили за да се опредѣли, кои отъ даденитѣ за единъ кандидатъ гласове да се считатъ за негова изборъ и кои да се оставятъ свободни за други кандидати. Разбира се, че той ще задържи гласоветѣ на всички ония, които иначе не бихѫ имали никого за представитель; а пакъ за распредѣлението на останалитѣ гласове, като липсува по добро срѣдство, безспорно, теглението жребие би било доста добро. Избирателнитѣ бюлетини ще се препратятъ до едно централно бюро, дѣто гласоветѣ ще се преброятъ, ще се нарѣдятъ, кои сѫ били въ бюлетинитѣ първи, кои втори, трети и тъй нататъкъ за другитѣ гласове дадени за всѣки кандидатъ: тогава ще се отдаде нуждното число гласове на всѣки кандидатъ, който ги е добилъ, до като се напълни числото на депутатитѣ, което се изисква; първитѣ гласове се предпочитатъ отъ вторитѣ, вторитѣ отъ третитѣ и тъй нататъкъ, Бюлетинитѣ заедно съ всичкитѣ подробности по смѣтанието ще се турятъ въ общественни складове и ще бѫдѫтъ достѫпни за всички, до които се тѣ касаятъ; ако има нѣкой, който е добилъ нуждното число гласове за да бѫде депутатъ, но не е билъ провъзгласенъ за такъвъ, лесно ще му бѫде да докаже това.

Ето въ главни черти Г. Хеарова планъ. Ония, които желаятъ да се запознаятъ по подробно съ негова твърдѣ простъ механизмъ трѣбува да се обърнѫтъ къмъ Hare's Treatise on the election of Representatives, (съчинение върху избиранието на представители отъ Хеара), единъ малъкъ волюмъ издаденъ въ 1859 *) и върху една брошура отъ г. Хенри Фосетъ публикувана въ 1860 съ заглавие: „Mr. Hare's Reform Bill simplified and explained“ (Г. Хеарова Преобразователенъ Законопроектъ приведенъ въ проста форма и уяс-

*) Въ второто издание, недавно публикувано, Г. Хеаръ е направилъ важни усъвършенствувания въ нѣкои отъ подробнитѣ распорѣждания на своето си съчинение.

ненъ). Тая брошура е едно твърдѣ ясно и сжато изложение на Хеарова планъ, приведенъ до най проститѣ му елементи; испуснати сж нѣкои отъ първоначалнитѣ распорѣждания, които, макаръ и полезни сами по себѣ си, повече врѣдятъ на простотата на плана отъ колкото му помагжтъ да бжде практически полезенъ. Колкото по много тия съчинения се изучаватъ, толкова повече смѣя да предсказжа, ще се почувствува, че тоя планъ е удобоисполнимъ и че неговитѣ преимущества сж голѣми. Такива и толкова много сж тия послѣднитѣ, щото, спорѣдъ моето убѣждение, тѣ турятъ г. Хеарова планъ мѣжду най великитѣ подобрѣния, които до сега сж се въвели въ теорията и практиката на управлението.

Най напрѣдъ, тоя планъ обезпечава едно представителство съразмѣрно съ числото на всѣки отдѣлъ отъ избирателното тѣло: не само две голѣми партии, или може би нѣкои голѣми меншества въ извѣстни мѣстности, ще имжтъ представители. но и всѣко меншество отъ цѣлия народъ, колкото распръснато и да бжде то̀ изъ страната, състояще отъ едно достатъчно голѣмо число хора, на основание началата на равноправностьта, ще да има свой представитель. Второ, никой избиратель не ще бжде, както е сега, представляванъ номинално отъ нѣкого, когото той не е избралъ. Всѣки членъ отъ Парламента ще представлява единодушни избирателн. Той ще представлява хиляда, две, петь или десеть хиляди избиратели, спорѣдъ каквато бжде избирателната единица, всѣки единъ отъ които не само ще да е гласоподавалъ за него, но ще да го е и отбралъ изъ мѣжду населението на цѣлата страна, а не както сега мѣжду двата или трита гнили протакали, които може би съставляватъ всичко, което му се представя за изборъ върху мѣстния назаръ. При та̀кива отношения, връската мѣжду избирателя и представителя ще бжде тъй силна и тъй скъпа за която ний сега нѣмаме никакво понятие. Всѣки единъ отъ избирателитѣ ще се отождестви лично съ своя си представитель и представителя съ своитѣ си избиратели. Всѣки избиратель е гласоподавалъ за него, било защото мѣжду всичкитѣ кандидати въ страната, добрѣ познати на едно извѣстно число избиратѐли, този е именно оня, който изражява най добрѣ мнѣнията на самия избиратель, или защото той е единъ отъ ония, чийто способности и характеръ избирате-

ля уважава най много и на когото той най радушно възлага да мисли за него. Депутата ще представлява хората а не кирпичитѣ и вара на града — самитѣ избиратели а не само нѣколко членове отъ приходското управление или нѣколко първенци отъ енорийския съвѣтъ. Обаче, всичко онова,което заслужва да се спази въ представителството на мѣстноститѣ ще се съхрани. При вичко, че Парламента трѣбува да има, колкото е възможно, по малко расправии съ чисто мѣстни работи, обаче, когато той ще има да борави съ тѣхъ, трѣбува да съдържа представители особено натоварени съ интереситѣ на всѣка важна мѣстность: а такива все ще има и съ системата, която разглеждаме. Въобще болшинството отъ всѣка мѣстность, която сама по себѣ си може да състави избирателна единица, ще предпочита да има за представитель едного отъ своитѣ си, който да познава мѣстото и да живѣе тамъ, ако между кандидатитѣ има такова лице, което при това и да удовлетворява всичкитѣ требувания за да бѫде тѣхенъ представитель. Меншествата главно ще бѫдѫтъ единственнитѣ, които като не могѫтъ да си изберѫтъ мѣстенъ человѣкъ за представитель ще търсятъ кандидатъ, който, освѣнъ тѣхнитѣ гласове да може да намѣри поддръжката и на други избиратели.

Отъ всичкитѣ начини по които може да се състави едно народно представителство, начина, който изложихме по горѣ обезпечава най добрѣ умственнитѣ способности, които е желателно да имѫтъ представителитѣ. Всички признаватъ, че съ системата, която е сега въ дѣйствие, повече и повече мѫчно става за всѣкиго, който има само способности и характеръ да може да попадне въ Камарата на Общинитѣ. Единственитѣ лица, които могѫтъ да успѣятъ да се изберѫтъ сѫ тия, които имѫтъ мѣстно влияние, или които трошѫтъ огромни пари, или пакъ ония, които лондонскитѣ клубове на една отъ двѣтѣ голѣми партии имъ испращатъ въ следствие поканата отъ трима или четирма търговци, като лица върху гласоподаванието на които партията може винѫги да расчитва. Когато, спорѣдъ системата на Г. Хеара, ония избиратели, които не желаятъ да имѫтъ за свои представители мѣстнитѣ кандидати, или които не сполучѫтъ да прекаратъ своя си кандидатъ ще сѫ свободни да напълнятъ своитѣ бюлетини съ имената на лицата, които тѣ ще си изберѫтъ отъ листата

на кандидатитѣ, познати на народа и съ общитѣ политически принципи на които тѣ съчувствуватъ. Слѣдователно, почти всѣки, който се е отличилъ честно, макаръ и да е лишенъ отъ мѣстно влияние и безъ да се е клѣлъ, че ще се подчинява на нѣкоя политическа партия, ще има възможность да добие нуждното число гласове за да бжде депутатъ; това насърчение ще има за резултатъ дѣто несънувано до сега число отъ подобни лица да си турятъ кандидатурата. Стотини способни хора съ независими мнѣния, които сега нѣматъ никаква възможность за да ги избере болшинството отъ нѣкоя избирателна коллегия, сж станали извѣстни или чрезъ списанията си или чрезъ услилията си по нѣкой отрасъль за общественното благо и сж спечелили удобрѣнието на нѣколцина почти въ всѣки окржгъ на страната; и ако всѣки гласъ, който би се далъ за тѣхъ всжду, би се смѣталъ за тѣхния изборъ, тѣ бихж могли да добиятъ нуждното число гласове. Невъзможно е да се изнамѣри друго нѣкое срѣдство съ което да се обезпечи избора за представители на най отбора хора отъ народа.

Но не е само чрезъ гласоподаванието на меншенството дѣто тжзи избирателна система ще повдигне умственния уровенъ на Камарата на Общинитѣ. Болшинствата ще бждатъ принудени да търсятъ за свои представители лица съ по високи достоинства. Когато отдѣлнитѣ личности, които съставляватъ болшинството не ще бждатъ вече принудени да правятъ Хобсоновъ изборъ, т. е. или да гласоподаватъ за предложения отъ тѣхнитѣ мѣстни водители кандидатъ, или пакъ никакъ да не гласоподаватъ, защото кандидата, когото мѣстнитѣ водители предлагатъ ще има за съперникъ не само кандидата на меншеството, но и всичкитѣ лица съ съставена репутация въ страната, които сж готви да ѝ служжтъ; тогава ще стане вече невъзможно да се наложи върху избирателитѣ първото лице, което се представи съ лозинката на партията въ устата си и съ три или четири хиляди лири стерлинги въ джоба си. Болшинството ще настоява да има за кандидатъ лице достойно за негова изборъ, иначе то ще си даде гласа другадѣ и меншеството ще спечели. По тоя начинъ, ще се тури край на робството въ което болшинството сега се намира спрѣмо най малко уважаемата си часть: ще се турятъ преимущественно кандидатуритѣ на най добритѣ и най

способнитѣ мѣстни първенци, и до колкото е възможно на тия измѣжду тѣхъ, които имжтъ добро име и по далечъ отъ мѣстото дѣто живѣятъ, тъй щото тѣхния изборъ да има възможность да се усили отъ случайни външни гласове. Избирателнитѣ коллегии ще почнжтъ да се конкурирать върху най добритѣ кандидати и ще се надварватъ да избиратъ ония лица, които освѣнъ дѣто сж познати на мѣстото и имжтъ връски съ него, но още сж и най отлични въ всѣко друго отношение.

Естественното стремление на представителното управление, както и на новѣйшата цивилизация, клони къмъ коллективната посредственность: и това стремление се усилва чрезъ всѣко съкращение и расширение на избирателното право, резултата отъ което е, че главната сила се турва въ ржцетѣ на хора стоящи по ниско и по ниско както по умственнитѣ си способности тъй и по просвѣщението си въ обществото. Но макаръ числото на лицата надарени съ високъ умъ и характеръ да остава съвсѣмъ малко въ сравнение съ массата, въ ржцетѣ на която се дава главната сила, тò прави голѣма разлика да ли тѣхъ ги слушжтъ или не. Въ лъжливата демокрация, която, вмѣсто да обезпечава представителство за всички, го дава само на мѣстнитѣ болшинства, образованото меншество може да нѣма никакъвъ свой органъ въ Камарата. Признатъ фактъ е, че въ Американската демокрация, която е основана върху тоя лошъ моделъ, високопросвѣтенитѣ членове отъ обществото, освѣнъ ония, които желаятъ да пожертвуватъ своитѣ си мнѣния и начина на мислянието си и да станжтъ раболѣпенъ органъ на по ниско-стоящитѣ отъ тѣхъ лица по знание, рѣдко даже си турватъ кандидатурата за Конгресса или за Законодателнитѣ събрания на разнитѣ Щати, защото сж почти сигурни, че нѣма да ги изберить. Ако, по добро щастие нѣкой подобенъ на г. Хеарова планъ да бѣше дошелъ на ума на просвѣтенитѣ и патриоти основатели на Американската республика, Федералнитѣ и Щатни Събрания щѣхж да съдържатъ много отъ тия отлични мжжие и демокрацията щѣше да избѣгне единъ отъ най голѣмитѣ укори и една отъ най грозните злини, които ги съпровождатъ. Предложената отъ г. Хеара система за лично представителство е почти специфическо лѣкарство противъ това зло. Меншеството отъ просвѣтени хора, распръснати по разнитѣ избирателни коллегии, ще се съгласятъ да изберятъ толкова представители кол-

кото имъ се пада съразмѣрно съ тѣхното число, изъ между най способнитѣ лица, конто страната съдържа. Тѣ ще имжтъ най голѣмата причина да изберлтъ такива хора, защото само по тоя начинъ тѣ би могли да заявятъ достатъчно силно своитѣ мнѣния. Чрезъ тая система, освѣнъ дѣто умственния уровенъ на представителитѣ въ болшинството ще се повдигне, но вече тѣ не ще имжтъ сами цѣлото поле. Не иска дума, че представителитѣ на болшинството ще надминаватъ по число тия на меншеството въ сжщия размѣръ колкото едина классъ избиратели надминава по число другия въ страната; тѣ могжтъ винжги да ги надвиятъ въ гласоподаванието, но ще имжтъ да говорятъ и гласоподаватъ въ тѣхно присжтствие и изложени на тѣхното критикувание. Когато се подигне нѣкой споръ, тѣ трѣбува да отговорятъ на доказателствата на малцината образовани съ доводи, които понѣ по видимому, да сж тъй убѣдителни както тия на послѣднитѣ; и понеже тѣ не бихж могли да утвърдятъ чисто и просто, че имжтъ право, както правятъ оння, които имжтъ единодушни слушатели, ще имъ се случва отъ време на време да се убѣдятъ, че тѣ имжтъ криво. Тъй като тѣ ще бждатъ въобще хора съ добри намѣрения (защото справедливо би било да се очаква понѣ толкова отъ едно народно представителство избрано безпристрастно), тѣхния умственъ уровенъ нечувствително ще се повдигне отъ тѣхното съприкосновение или стълкновение съ тия хора. Оння, които ратуватъ за непопуларни теории, нѣма вече да излагатъ своитѣ доказателства само въ книги и периодически списания, които се четжтъ само отъ тѣхнитѣ последователи, защото противоположнитѣ лагери ще се срѣщнжтъ лице съ лице и ржка съ ржка въ присжтствието на цѣлия народъ, който ще може безпристрастно да сравни тѣхнитѣ умственни сили. Тогава би се открило да ли мнѣнието, което наддилѣва за това, че сж дадени за него повече гласове ще наддилѣе ако освѣнъ числото на гласоветѣ се смѣташе и тѣхната тяжесть. Множеството често по инстинктъ може справедливо да оцѣни способнитѣ хора, когато тѣ имжтъ възможность да покажатъ своята способность предъ него. Ако такъвъ человѣкъ не успѣе, отъ части понѣ, щото другитѣ да го оцѣнятъ, вината е у учрѣжденията и обичаитѣ на страната, които го държжтъ въ мракъ. У древнитѣ демокрации нѣмаше никаква възмож-

ность за да се държи въ мракъ нѣкой способенъ человѣкъ: трибуната му бѣше достѫпна; той нѣмаше нужда отъ ни чие съгласие за да стане общественъ съвѣтникъ. Но не е така въ едно представително управление; и най добритѣ приятели на представителната демокрация ще се осъмнятъ да ли Темистоклъ или Демостенъ, чиито съвѣти бихѫ спасли народа, щѣха да могѫтъ презъ всичкия си животъ да се изберѫтъ нѣкоги за депутати. Но ако да можѣше да се обезпечи присѫтствието въ Камарата даже само на малцина отъ най високо-надаренитѣ хора на страната, макаръ останалата часть да състои само отъ хора съ обикновенни способности, влиянието на първитѣ на вѣрно силно ще се почувствува въ общитѣ разисквания, макаръ и да ги знаятъ, че тѣ въ много отношения сѫ противни на популарнитѣ чувства и мнѣния. Не могѫ да си въобразя пò други планъ, отъ колкото г. Хеарова, презъ който да се обезпечи присѫтствието въ Камарата на такива високо-талантливи лица.

Тая часть отъ Събранието ще служи тоже и като удобенъ органъ за една велика социална функция, за която никакви мѣрки не сѫ взети въ никоя отъ сѫществующитѣ демокрации, но безъ която всѣко представително управление е осѫдено неминуемо да се изроди и да упадне. Това може да се нарече функцията на противодѣйствието. Въ всѣко управление сѫществува нѣкоя власть, която е по силна отъ останалитѣ. Тая най силна власть вѣчно се стрѣми да стане единственната власть въ страната. Отъ части преднамѣрено и отъ части несъзнателно, тя винаги се мѫчи да направи да ѝ се прекланя всичко; и тя не се задоволява до когато има нѣщо, което дига глава противъ нея, или пакъ нѣкое влияние, което не е съгласно съ нейния духъ. Обаче, ако тя сполучи да задуши всички съпърнически влияния и да искалъпва всичко по своя си моделъ, развитието на страната се спира: тя почнува да упадва. Человѣческия напредъкъ е резултатъ отъ много фактори и никоя власть, която до сега е сѫществувала не ги съдържа всичкитѣ: даже най благотворната власть съдържа само нѣкои отъ необходимитѣ за благото на народа нѣща, а останалитѣ, ако той ще продължава да напрѣдва, трѣбува да се търсятъ у други источникъ. Само когато се е продължавала борбата между най силната власть въ обществото и нѣкоя друга съперническа,

само тогава обществото е напрѣдвало продължително; тази борба може да е била между духовната и свѣтската власти; или между военнитѣ или територияллни власти и промишленнитѣ классове; или между царя и народа; или, най сетнѣ, между господствующата церква и религиознитѣ преобразователи. Когато едната отъ странитѣ е одържвала такава силна побѣда върху другата, щото е турвала край на борбата и никое друго стълкновение не я е замѣстювало; тогава, отъ най напрѣдъ е послѣдувало застой а послѣ упадъкъ. Надмощието на численното болшинство не е толкова несправедливо, и въобще, е по малко врѣдно отъ колкото много други; но сѫщия родъ опасности и даже по сигурно го съпровраждатъ, защото когато управлението е въ рѫцетѣ на Едного или на Малцина, мнозината винѫги сѫществуватъ като съперническа сила, която може да не е достаточно силна за да контролира другата, по чиито мнѣние и чувство сѫ една нравственна и даже общественна поддръжка за всички оння, които или отъ убѣждение или отъ противоположни интереси сѫ противни на каквото и да е стрѣмление на господствующата власть. Но когато демокрацията е върховната власть, не може да има нито Единъ нито Малцина достатъчно силни за да поддържѫтъ несогласнитѣ мнѣния и уврѣденитѣ или заплашенитѣ интереси. Голѣмата мъчнотия на демократическото управление до сега, по видимому, е била тая: какъ да се достави на едно демократическо общество онова, което обстоятелствата сѫ доставили до сега на оння общества, които сѫ вървѣли предъ другитѣ въ пѫтя на развитието — една общественна поддръжка, една точка опори (point d' appui) за индивидуалното съпротивление на отдѣлни личности противъ господствующата власть: една защита, единъ сборний пунктъ за оння мнѣния и интереси на които надмощното общественно мнѣние гледа неблагосклонно. По причина на лишение отъ такава една точка опори, по старитѣ общества и всички, съ исключение само на малко отъ новитѣ, сѫ се разложили или сѫ ставали неподвижни (което значи медленно исхабяванне), понеже у тѣхъ сѫ преобладавали исключително само една часть отъ условията за общественното и умственно благосъстояние.

Сега, системата на Личното Представителство може да удовлетвори тая голѣма нужда по единъ най съвър-

шенъ начинъ, какъвто обстоятелствата на новейшето общество допущатъ. Само въ просвѣщенното меншество може да се търси допълнението или исправлението на инстиктитѣ на демократическото болшинство; но при обикновенното устройство на демокрацията, това меншество нѣма никакъвъ органъ. Г. Хеарова планъ му доставя такъвъ органъ. Представителитѣ, които ще се изберѫтъ отъ сѫединенитѣ меншества, ще доставятъ тоя органъ въ най голѣмото му съвършенство. Отдѣлна нѣкоя организация на образованнитѣ класове, даже ако да можеше това да стане, щѣше да бѫде ненавистна на массата отъ народа и само тогава тя щеше да бѫде безврѣдна, ако нѣмаше никакво влияние. Но ако отбора отъ тия классове правяше часть отъ Парламента на сѫщото основание както и коя да е друга негова часть — като представляватъ сѫщото число граждани, същата численна дробь отъ народнята воля — тѣхното присѫтствие не може да възбуди подозрѣние у никого, а въ сѫщото време тѣ ще бѫдѫтъ въ най згодното положение било за да направятъ да имъ изслушѫтъ мнѣнията и съвѣтитѣ върху всичкитѣ важни въпроси, било да вземѫтъ живо участие въ общественнитѣ рабо тп.По причина на тѣхнитѣ способности, тѣ ще имѫтъ, вѣроятно, по голѣма часть въ дѣйствителното водяние на управлението отъ колкото имъ се пада въ следствие на тѣхната численна стойность: Атинянитѣ, напримѣръ, не довѣряваха общественни служби сѫпряжени съ отговорность на Клеона или Ипербола (миссията на Клеона въ Пилосъ и Амфиполисъ е била съвсѣмъ исключителна), а пакъ на Никия, Терамена и Алсибияда постоянно възлагаха общественни длъжности, както дома тъй и вънъ отъ отечеството, макаръ тия лица и да бѣха извѣстни, че съчувствуваха повече на олигархията отъ колкото на демокрацията. При гласоподаванието, просвѣтеното меншество ще има значение съразмѣрно съ числото на неговитѣ представители, но като нравственна сила то ще да има много по голѣмо значение по причина на знанието си и въ следствие влиянието, което ще има върху другитѣ представители. Человѣческата изобретателность едва ли би могла да измисли по згодна система, чрезъ която да се държи популарното мнѣние въ границитѣ на здравия разумъ и на правдата и да се спази отъ разрушителнитѣ влияния, които заплашватъ слабата страна на демокрацията. По то-

зи начинъ, единъ демократически народъ ще има онова, което иначе сигурно би му липсувало — водители съ по високъ умъ и характеръ отъ самаго него. Новѣйшата демокрация ще има отъ време на време своитѣ Перикловци, и обикновенно тя ще си има една група отъ висши и ржководящи умове.

При всичкитѣ тъй тия основни доводи за разрѣшението на въпроса въ положителна смисль, какви сж ония за въ полза на неговото разрѣшение въ отрицателната му? Никакви, които да могжтъ да издържатъ критика щомъ хората веднжжъ се склонятъ да разгледатъ сериозно нѣкоя нова идея. И дѣйствително, ония, ако има такива, които подъ предлогъ на равноправность се домогватъ само да замѣстятъ надмощието на богатитѣ классове съ това на бѣднитѣ не щжтъ, навѣрно да съчувствуватъ на една система, която ги турва и двата на сжщия уровенъ. Не вѣрувамъ, че подобно нѣкое желание сѫществува по настоящемъ у английскитѣ работнически классове, при всичко, че не бихъ отговарялъ за ония, които случая и демагогическитѣ хитрости могжтъ по нататъкъ да възбудятъ. Въ Съединенитѣ Щати дѣто численното болшинство отъ давно обладава напълно коллетивния деспотизмъ, то ще е, вѣроятно, тъй малко наклонно да го напустне както и нѣкой абсолютенъ деспотъ или нѣкоя аристокрация. Но азъ вѣрувамъ, че Английската демокрация още би могла да се задоволи съ това: да я защитятъ с[illegible] щу съсловното законодателствувание отъ страна на другитѣ, безъ да претендира правото да упражнява това законодателствувание и тя на рѣда си.

Нѣкои отъ явнитѣ противници на Г. Хеарова планъ, претендиратъ, че той е неприспособимъ на дѣло; ще намѣримъ обаче, че тия сж въобще хора, които или само сж чули за тоя планъ или пакъ сж го разгледали твърдѣ лѣко и повърхностно; други пакъ не могжтъ да се помирятъ съ загубата на онова, което тѣ наричжтъ мѣстния характеръ на представителството. Тѣмъ имъ се струва, че единъ народъ не състои отъ хора но отъ искуственни единици, творение на географията и статистиката. Спорѣдъ тѣхъ, Парламента трѣбува да представлява градове и провинции а не человѣчески сжщества. Но никой не иска да оничтожи градоветѣ и провинциитѣ. Може да се предполага, че градоветѣ и провинциитѣ сж представени въ Парламента щомъ като хората, които ги населяватъ си имжтъ своитѣ

[illegible] избора: и
[illegible] това не ще послужи за нищо
[illegible] избора единъ избира-
[illegible] работа, което
[illegible]. Това на
[illegible] съвършено [illegible].
[illegible] избиратель да [illegible]
[illegible] което може да се очаква
[illegible] избиратель по [illegible]
[illegible] да ги правилно с
[illegible]: на [illegible]
[illegible] е повръща [illegible]
[illegible]. Но сега [illegible]
[illegible] да изрази [illegible], които
[illegible] и [illegible] ще из-
[illegible] потрѣбнитѣ [illegible]
[illegible] нужното число гласове,
[illegible] и требувало да [illegible]
[illegible] нѣколкина [illegible], ще упо-
[illegible] цѣлий процесъ на избора:
[illegible] материална потрѣбна до-
[illegible] на единъ комитетъ отъ Ка-
[illegible] ще [illegible] и провѣри всич-
[illegible] десеть пати по скоро и по
[illegible] за единъ само изборъ
[illegible] сега.
[illegible] е приложенъ въ дѣйствие.
[illegible] въ които неговитѣ ползи
[illegible] вмѣсто тѣхъ да се произ-
[illegible]. Казвать ни първо, че
[illegible] на разнитѣ групи или клики:
[illegible] съ извѣстни
[illegible] Maine Law, The Ballot or
[illegible], членоветѣ на които
[illegible] интереси или рели-
[illegible] тая система би
[illegible] партии
[illegible]

[illegible] могатъ да получи. Утвърдяватъ, че [illegible] ще подѣйствува както въ Америка, единствени [illegible] на голѣмитѣ организовани партии, чиито [illegible] [illegible] печелять цѣли цѣливенгчки понеже ще е [illegible] [illegible]: и тия партии никога не ще могатъ да [illegible] въ изборитѣ, освѣнъ случайно отъ [illegible] [illegible] или пакъ отъ хора свързани помежду си отъ [illegible] за които се говори по горѣ.

[illegible] на това възражение ми се вижда [illegible] Никой не претендира, че съ г. Хеарова [illegible] [illegible] планъ, организацията ще престане да [illegible] [illegible]. Онии елементи, които сѫ раздѣлени [illegible] [illegible] неизгодно положение предъ онии [illegible] [illegible]. Понеже Г. Хеарова планъ не може да [illegible] [illegible] на нѣщата, трѣбува да очакваме [illegible] [illegible] партии или общини, голѣми или малки, които [illegible] [illegible] ще се въсползуватъ по вече [illegible] [illegible] много отъ тоя планъ за да [illegible] [illegible] съществуващата система тия [illegible] [illegible] [illegible] елементи сѫ [illegible]. Избирателитѣ, които [illegible] [illegible] на нѣкое политическо [illegible] [illegible] [illegible] да се въсползуватъ отъ [illegible] [illegible] Хеарова планъ [illegible] [illegible] [illegible] да се въсползуватъ [illegible] [illegible] [illegible] планъ. [illegible] [illegible] [illegible]. Но какво [illegible] [illegible] [illegible]. И когато се [illegible] [illegible] [illegible] или нѣкое [illegible] [illegible] на такъвъ [illegible] предметъ ще се [illegible] [illegible] да предполагаме, че само великия инте- [illegible] [illegible] [illegible] и характеръ ще [illegible] неорганизирани? Когато е имало билети отъ Дру- [illegible] за Распространението на Увѣреността и билети [illegible]бществото за Споменатитѣ Училища, и тѣмъ подобни, [illegible] би бъде достатъчно щото единъ надаренъ общест- [illegible] въ една избирателна коллегия да издаде и да [illegible] въ цѣлата околность единъ листъ за „лично [illegible] [illegible] биха ли могли нѣколцина такива ли- [illegible] Лондра, да изберять отъ лис- [illegible] [illegible]ичнитѣ имена, безъ да обръ- [illegible] [illegible]ческа разница въ мнѣни- [illegible] [illegible] въ всичкитѣ

свобода да се провѣрятъ бюлетинитѣ следъ избора; но противницитѣ утвърдяватъ. че това не ще послужи за нищо, защото за да може да се провѣри избора, единъ избиратель трѣбува да направи всичката оная работа, която е била извършена отъ единъ цѣль щабъ писари. Това наистина щѣше да бжде твърдѣ сериозно възраженне, ако имаше нѣкаква нужда щото всѣки избиратель да провѣрява лично изборитѣ. Всичко, което може да се очаква, че ще направи единъ обикновенъ избиратель по дѣлото на провѣрката е, да провѣри, да ли правилно се е употрѣбила неговата собственна бюлетина; за която цѣль, всѣка бюлетина ще се повръща, следъ едно извѣстно време, тамъ отъ дѣто е дошла. Но онова, което избирателя не може самъ да направи кандидатитѣ, които не сж сполучили да се избержтъ и тѣхнитѣ агенти ще извършатъ за него. Ония изъ мѣжду потърпевшитѣ несполука, които мислятъ, че имжтъ нуждното число гласове, и че слѣдователно, тѣхъ би трѣбувало да провъзгласятъ за депутати, поединично или нѣколцина наедно, ще употрѣбятъ хора за да провѣрятъ цѣлия процессъ на избора; и ако би тѣ да откриятъ нѣкоя материална погрѣшка, документитѣ ще се подложжтъ на единъ комитетъ отъ Камарата на Общинитѣ, който ще да испита и провѣри всичкитѣ дѣйствия по изборитѣ десеть пжти по скоро и по евтино отъ колкото провѣряванието на единъ само изборъ отъ Избирателния Комитетъ както сега.

Като приемжтъ, че планa е приложимъ въ дѣйствие, нѣкои посочвжтъ на два случаи въ които неговитѣ ползи могжтъ да се парализиратъ и вмѣсто тѣхъ да се произведжтъ врѣдителни последствия. Казватъ ни първо, че чрезмѣрна сила би се дала на разнитѣ групии или клики; на расколническитѣ коалиции: на дружествата съ извѣстни цѣли, както напримѣръ на Лигата Maine Law, The Ballot or Liberation Society; или на общесвата, членоветѣ на които сж свързани помѣжду си съ съсловни интереси или религиозни вѣрувания. Възразяватъ, второ, че тая система би могла да се употрѣби за прекарванието на партизански цѣли. Централния органъ на всѣка политическа партия, ще распрати на всѣкждѣ своята листа съ 658 кандидати за да гласуватъ за нея всичкитѣ нейни партизани въ всѣка избирателна коллегия, чиито гласове ще надминжтъ твърдѣ много ония, които нѣкой отъ независимитѣ канди-

дати би могълъ да получи. Утвърдяватъ, че билетната система ще подѣйствува както въ Америка, единственно въ полза на голѣмитѣ организовани партии, чиито листи ще се прекарватъ цѣли цѣлненички понеже ще се приемѫтъ слѣпишката; и тия партии никоги не ще могѫтъ да бѫдѫтъ надвити въ изборитѣ, освѣнъ случайно отъ расколни групи или пакъ отъ хора свързани помѣжду си отъ предразсѫдъци за които се говори по горѣ.

Отговора на това възражение ми се вижда убѣдителенъ. Никой не претендира, че съ г. Хеарова, или нѣкой други планъ, организацията ще престане да бѫде едно преимущество. Ония елементи, които сѫ распръснати сѫ винаги въ незгодно положение предъ ония тѣла, които сѫ организувани. Понеже Г. Хеарова планъ не може да измѣни естеството на нѣщата, трѣбува да очакваме щото всичкитѣ партии или фракции, голѣми или малки, които сѫ организувани, ще се въсползуватъ до колкото имъ е възможно по много отъ тоя планъ за да усилятъ влиянието си. Но при съществующата система тия влияния сѫ всичко. Распръснатитѣ елементи сѫ нищо. Избирателитѣ, които не принадлѣжѫтъ на нѣкое политическо раздѣление, голѣмо или малко, нѣматъ срѣдство да се въсползуватъ отъ своя гласъ. Г. Хеарова планъ имъ дава срѣдството за това. Тѣ могѫтъ да се въсползуватъ повече или по малко ловко отъ тоя планъ. Тѣ могѫтъ да имѫтъ или онова влияние, което имъ предлѣжи, или нѣщо по малко. Но каквото и да добиятъ, то ще бѫде чиста печалба. И когато се предполага, че всѣки ничтоженъ интересъ или всѣко здружавание за достижението на нѣкой незначителенъ предметъ ще се организира, защо да предполагаме, че само великия интересъ, който се касае до народния умъ и характеръ ще остане неорганизованъ? Когато е имало билети отъ Дружеството за Распространение на Умѣренностьта и билети отъ обществото за Сиромашкитѣ Училища, и тѣмъ подобни, не ще ли бѫде достатъчно щото единъ надаренъ общественъ мѫжь въ една избирателна коллегия да издаде и да пусне въ ходъ въ цѣлата околность единъ листъ за „лично достойнство“? И не бихѫ ли могли нѣколцина такива лица, като се срѣщнѫтъ въ Лондра, да изберѫтъ отъ листата на кандидатитѣ най отличнитѣ имена, безъ да обрѫщатъ внимание на нѣкаква техническа разница въ мнѣнията и да ги публикуватъ за ничтожна цѣна въ всичкитѣ

избирателни коллегии. Трѣбува да помнимъ, че спорѣдъ сегашната система на избирание, влиянието на двѣтѣ голѣми партии е неограничено: спорѣдъ системата на Г. Хеара, при всичко, че то ще бѫде голѣмо но ще бѫде ограничено въ извѣстни предѣли. Нито двѣтѣ голѣми партии, нито нѣкоя отъ по малкитѣ групи ще могѫтъ да изберѫтъ повече депутати отъ колкото имъ се пада, съобразно съ числото на тѣхнитѣ партизани. Билетната система въ Америка дѣйствува при условия противоположни на настоящитѣ. Въ Америка, избирателитѣ гласоподаватъ за листата на партията, защото простото болшинство рѣшава изборитѣ. И слѣдователно, всѣки гласъ даденъ за нѣкой кандидатъ, който не е сигуренъ, че може да има болшинство е хвърлянъ гласъ. Когато, спорѣдъ Г. Хеарова планъ, всѣки единъ гласъ, даденъ за нѣкое лице съ извѣстно достойнство, има почти толкова шансъ да достигне цѣльта си колкото оня даденъ за нѣкой кандидатъ на партията. Слѣдователно, може да има надѣжда, че всѣки Либералъ или Консерваторъ, който е нѣщо повечко отъ колкото само Либералъ или Консерваторъ — който има своитѣ собственни предпочитания въ добавка на тия на партията си — ще заличи отъ листата си имената на най тъмнитѣ и незначителни кандидати на партията си и вмѣсто тѣхъ ще напише имената на други хора, които правятъ честь на народа. И вѣроятностьта, че това ще бѫде така ще подѣйствува силно върху ония, които съставляватъ листитѣ на партиитѣ да не се ограничаватъ да вписватъ въ тѣхъ само имената на строго предаденитѣ на партията хора, но и на тия отъ народнитѣ първенци, които съчувствуватъ повече на тѣхната отъ колкото на противната партия.

Същинската мѫчнотия, понеже не трѣбува да го криемъ, че има мъчнотия, се състои въ това: да не би независимитѣ избиратели, тия, които желаятъ да гласоподаватъ за достойни непатронизирани лица, да бѫдѫтъ наклонни да напишѫтъ имената на малцина такива достойни лица, и да напълнятъ остатъка отъ листата си само съ кандидатитѣ на партиитѣ, и по тоя начинъ сами да уголѣмятъ числото на съперницитѣ на тия, които тѣ бихѫ предпочели да имѫтъ за представители. Лесно би се намѣрило цѣрь за това, ако би дотрѣбувало да се прибѣгне до него, а именно: да се тури граница на

второстепеннитѣ или случайнитѣ гласове. Не е вѣроятно, че нѣкой избиратель ще може да избира независимо, само за това защото познава 658 или даже 100 кандидати. Той малко би се противилъ ако ограничаха на двайсеть, петдсеть, или на каквото и да е число лицата, които той дѣйствително ще да избира — за които той ще да гласоподава като независима личность, а не като простъ солдатинъ отъ партията. Но даже и безъ това ограничение, злото вѣроятно би се премахнало щомъ системата се разумѣеше добрѣ. Противодѣйствуванието на това зло би станало главната цѣль на всичкитѣ групи и фракции, чието влияние е толкова понизено. Лозинката на всѣко едно отъ тия, само по себѣ си слабо меншество, ще бжде: „гласоподавайте само за вашитѣ собственни кандидати; или понѣ, турете тѣхнитѣ имена преди всичкитѣ други, тъй щото да имъ дадете пъленъ шансъ, който вашата численна сила имъ обезпечава, да могжтъ да добиятъ нуждното число гласове като имжтъ имената си први въ бюлетинитѣ, или понѣ да не сж твърдѣ надиря". И ония избиратели, които не принадлѣжжтъ на никоя фракция бихж се въсползували отъ урока.

Но малкитѣ групи щѣха да имжгъ точно такава сила, каквато би трѣбувало да имжтъ. Влиянието, което тѣ бихж могли да упражнятъ щѣше да бжде точно такова на каквото числото на избирателитѣ имъ дава право, и нищо повече; когато, за да сполучжтъ да имжтъ даже това, тѣ ще да бждхтъ длъжни да предложжтъ като представители на своитѣ особенни взглядове такива кандидати, чиито други качества бихж имъ заручили гласоветѣ на избиратели, които не сж отъ сектата или фракцията. Любопитно е да се забѣлѣжи, какъ се измѣняватъ популярнитѣ доказателства, които се привождатъ въ защита на сжществующата представителна система, спорѣдъ нападенията, които имъ се правятъ. Не преди много години, любимото доказателство въ полза на сжществующата тогава представителна система бѣше, че съ нея се били представлявали всичкитѣ „интереси" или „съсловия". Безъ друго, всички интереси отъ що годѣ важность трѣбува да бждхтъ представени, т. е. трѣбува да имжтъ свои защитници или адвокати въ Парламента. Но отъ това извеждаха заключение, че трѣбува да се поддържа системата, която дава на частнитѣ интереси не само защитници но

турва и самото сѫдилище въ ржцетѣ имъ. Вижте сега промѣнението. Съ системата на г. Хеара, частнитѣ интереси не могжтъ вече да господствуватъ въ сѫдилището, но въ сѫщато време тѣмъ имъ се обезпечватъ защитници; и защото тя прави даже това, упрекаватъ я. Защото съединява добритѣ страни отъ съсловното представителство и отъ численното представителство, нея я нападатъ отъ двѣтѣ страни отъ веднжжъ.

Но не сж таквивато възражения, които дѣйствително пречжтъ да не се приеме г. Хеаровата система; преувеличеното мнѣние, че тя е много сложна и слѣдователно съмнѣнието да ли тя може да се приспособи въ дѣйствие,— ето сѫщинската мъчнотия. Единственния пъленъ отговоръ на това възражение е тоя: нѣка тая система дѣйствително да се опита. Когато безпристрастнитѣ мислители ще узнаятъ по-добрѣ достоинствата на системата и ще ѝ дадхтъ силната си поддръжка, тогава нѣка се направи нѣкое усилие за да се опита тя на практика въ нѣкое ограничено поле, като напримѣръ за градскитѣ избори въ нѣкой голѣмъ градъ. Изгуби се случая за подобенъ опитъ когато се рѣши да се раздѣли западната часть на Иоркшаеръ съ цѣль да ѝ се дадхтъ четирма представители; за да се опита новия принципъ, можеше за да се остави нераздѣлена избирателната коллегия и да се дозволи да бжде избранъ кандидатъ всѣки, който сполучи да добие отъ първитѣ или отъ второстепеннитѣ гласове четвертъ часть отъ цѣлото число на даденитѣ гласове. Такива опити наистина ще покажжтъ съвсѣмъ непълно достоинствата на системата, но тѣ ще покажжтъ какъ той дѣйствува; ще докажжтъ, че той е приложимъ въ дѣйствие; ще популяризиратъ механизма му и ще доставятъ срѣдства да може да се сѫди да ли мъчнотитѣ, които хората си представляватъ тъй страшни сѫществуватъ на дѣло или сж само въображаеми. Въ деня когато Парламента ще утвърди такъвъ единъ частенъ опитъ, мисля ще освяти една нова ера въ Парламентарната Реформа, предназначена да даде на Представителното Управление една форма прилична на негова зрѣлъ и тържествующъ народъ; тогава ще да се е свършилъ периода на борбата въ който само периодъ свѣта е още видѣлъ Представителната Форма на Управление *).

---

*) Презъ времето, което се измина между послѣднето издание на това съчинение и настоящето, опита, който тукъ се внушава се е извършилъ въ много по широкъ размѣръ отъ градски или провин-

циялни избори и то въ течението на нѣколко години. Въ Датската Конституция (но не Конституцията за Дания собственно говорѣйки, а тая съставена за цѣлото Датско Кралство) имаше распорѣждания за да могжтъ и меншествата да имжтъ свои представители спорѣдъ численностьта си, по единъ планъ почти тождественъ съ тоя на г. Хеара. Този е единъ примѣръ, при многото други, какъ идеитѣ, които рѣшаватъ мъчнотиитѣ, происходящи отъ едно общо положение на ума или на обществото, се представятъ, безъ никакво посредничество въ едно и сжщото време, на разни по високи умове.

Тая характеристическа черта отъ Датския избирателенъ законъ е била ясно и пълно изложена предъ английската публика въ единъ високо-талантливъ документъ отъ г. Роберта Литтона, която образува единъ отъ драгоцѣннитѣ рапорти на Секретаритѣ отъ Посолствата, публикувани по заповѣдь отъ Камарата на Общинитѣ въ 1864. И така, г. Хеарова планъ, който сега може да се нарече и г. Андревъ, отъ простъ проектъ е станалъ осъщественъ политически фактъ.

Макаръ и Дания да е още единствената страна въ която Личното Представителство да е станало едно учрѣжение, идеята е направила бързъ успѣхъ мѣжду мислящитѣ хора. Почти всѫду кѫдѣто сега гледатъ на всеобщото гласоподавание като на нужда, г. Хеарова планъ бързо си пробива пжть: за приятелитѣ на демокрацията той е логическо слѣдствие отъ тѣхното начало; тъй сжщо и ония, които макаръ и да не предпочитжтъ демократическото управление, приемжтъ тоя планъ като необходимо исправително срѣдство на неудобствата отъ това управление. Швейцарскитѣ политически мислители поведоха първи кракъ. Францускитѣ послѣдваха. Нѣма да спомѣнаваме други а ще кажемъ само, че недавно двама отъ най влиятелнитѣ и авторитетни французски политически писатели, единъ принадлѣжащъ къмъ умѣренно либералната а другия къмъ крайно демократическата школа, публично сж се присъединили къмъ Г. Хеарова планъ. Мѣжду неговитѣ германски поддържатели се числи единъ отъ най славнитѣ германски политически мислители, който е тоже и отличенъ членъ отъ либералния кабинетъ на Великото княжество Баденско. Тоя предметъ, мѣжду другитѣ, е ималъ влияние въ важното пробуждание на мисльта въ Американската республика, която самата е единъ отъ плодоветѣ на голѣмата борба за человѣческата свобода. Въ двѣтѣ главни наши Австралийски колонии, Г. Хеарова планъ е подложенъ на разглеждание отъ надлѣжнитѣ имъ законодателства, и макаръ още да не е приетъ има вече въ своя полза една силна партия; а пакъ това дѣто се вижда, че болшинството отъ ораторитѣ по общата политика отъ Консерваторска и Радикалска страна ясно и точно сж разбрали неговитѣ начала показва колко неосновно е мнѣнието, че тоя планъ билъ много заплетенъ тъй щото въобще не могълъ билъ да се разбере и невъзможно било да се дѣйствува по него. Нищо друго не се изисква за да направи както плана тъй сжщо и неговитѣ преимущества да станжтъ понятни на всички а само да додѣше времето, когато хората да мислятъ, че дѣйствително си струва труда да се заемътъ съ него.

ГЛАВА VIII

ОБШИРНОСТЬТА НА ПРАВОТО ЗА ГЛАСОПОДАВАНИЕ

Представителната демокрация подобна на тая, която сега описахме, дѣто всички а не само болшинството да иматъ представители — дѣто интереситѣ, мнѣнията, разнитѣ степени на умственно развитие, макаръ и да сѫ въ меншество, ще се изслушватъ и ще имѫтъ възможность да придобиятъ чрезъ тяжестьта на характера си и силата на доказателствата си такова влияние, което спорѣдъ тѣхната численна сила не би имъ принадлѣжало — тѫзи демокрация, само която обусловлява равенството, безпристрастието, управлението на всички отъ всички, и която е самия истински типъ на демокрацията, ще бѫде свободна отъ най голѣмитѣ злини на лъжливо-наваната днесъ демокрация, и исключително отъ която извааждѫтъ текущата днесъ идея за демокрацията. Но даже и въ тая демокрация, болшинството би имало абсолютната властъ, ако желаеше да я упражни; и това болшинство щѣше исключително да се съставлява само отъ единъ классъ хора, които имѫтъ сѫщитѣ наклонности, сѫщитѣ предубѣждения, сѫщия общъ образъ на мисление и които не ще да бѫдѫтъ отъ най развититѣ, за да не кажемъ повече. Слѣдователно, страната все щѣше още да бѫде подложена на характеристическитѣ недостатъци отъ съсловното управление, безъ съмнѣние, въ по малка степень отъ колкото онова исключително управление отъ единъ само классъ хора, които сега си присвояватъ названието демокрация; и самата дѣйствителна въздръжка ще бѫде здравия смисль, умѣренностьта и търпимостьта на самия классъ. Ако таквиво въздръжки сѫ достатъчни, философията на конституционното управление е просто тържественна насмѣшка. Всичкото довѣрие въ Конституциитѣ се основава върху гаранциитѣ, които тѣ даватъ, не че лицата, които сѫ облечени съ властьта не щѫтъ, но и че не ще могѫтъ да злоупотрѣбятъ съ нея. Демокрацията нѣма да бѫде най добрата

форма на управление до тогасъ до когато тая нейна слаба страна не се усили; до когато тя не бжде тъй устроена, щото никой классъ, нито даже най численния, да не бжде въ състояние да лиши всички други отъ политическо значение и да устрѣми хода на законодателството и администрацията съгласно съ своитѣ исключителни съсловни интереси. Задачата се състои въ това: да се намѣрятъ срѣдства за да се предотврати това злоупотрѣбление, безъ да се жертвуватъ характеристическитѣ преимущества отъ популарното управление.

Задачата не се рѣшава съ ограничението на гласоподаванието, като насилственно лишжтъ една часть отъ гражданитѣ да нѣма гласъ въ представителството. Мѣжду най виднитѣ ползи отъ свободното управление е онова въспитание на ума и чувствата, което проникнва до най долнитѣ классове отъ народа, когато тѣ се призоваватъ да вземжтъ участие въ дѣла, които се коснуватъ прѣмо до великитѣ интереси на страната. Твърдѣ силно настояхъ върху тая точка, та ако пакъ се повръщамъ върху нея то е, защото малцина сж, които справедливо цѣнятъ това влияние на популарнитѣ учрѣждения, както то заслужва. Хората мислятъ, че е химерически да се очаква толкова много нѣщо отъ такава една, повидимому, ничтожна причина — да се гледа върху упражнението на политическитѣ права отъ работницитѣ като могжщественно орждие за тѣхния умственъ напредъкъ. Но ако дѣйствителното умственно развитие у массата на человѣчеството не е простъ призракъ, ето пжтя по който това развитие трѣбува да дойде. Ако нѣкой се съмнява въ това, азъ му привождамъ като свидѣтелство цѣлото велико съчинение на Г. де Токвиля, а особенно неговото оцѣнение на Американцитѣ. Почти въ очитѣ на всички пжтешественници се хвърля факта, че всѣки Американецъ, въ извѣстна смисль, е и патриотъ и человѣкъ умственно развитъ; и Г. де Токвилъ е показалъ колко тѣсно тия качества сж свързани съ тѣхнитѣ демократически учрѣждения. Такова широко распространение на възвисенъ вкусъ, идеи и чувства, своиственни само на развититѣ умове, никоги още не се е виждало на друго мѣсто и никога даже не се е мислило, че може да се постигне. *) Обаче, това

*) Слѣдующето „извлечение отъ Рапорта на Английския пълномощчикъ по изложението въ Ню-Иоркъ", което заимствувамъ

не е нищо въ сравнение съ онова, което бихме могли да очакваме отъ едно правителство тъй сжщо демократическо по широкото си основание, но по-добрѣ ор анизувано въ други тъй сжщо важни отношения. Защото, политическия животъ е наистина твърдѣ скъпоцѣнна школа; но той е школа отъ която най добритѣ учители сж исключени: най умнитѣ хора въ страната тъй същински сж исключени отъ народното представителство и въобще отъ общественнитѣ длъжности, като ли тѣ да бѣхж неправоспособни спорѣдъ закона. Освѣнъ това, повеже въ Америка народа (Demos) е единственния източникъ на властьта, къмъ него тежнѣятъ всичкитѣ своекористни честолюбия, както това става къмъ монарха въ деспотическитѣ страни; народа, както и деспота, е обсипанъ съ ласкателства и подмилквания и развращающитѣ ефекти отъ властьта наравно крачятъ съ нейнитѣ подобряющи и облагородяющи влияния. Ако даже съ тоя примѣсъ отъ злини, демократическитѣ учрѣждения тъй високо развиватъ умственнитѣ способности у най нискитѣ классове въ Америка въ сравнение съ съотвѣтствующитѣ классове въ Англия и другадѣ, какво можѣше да бжде ако само доброто влияние на тия учрѣждения би могло да се задържи а лошото да се изостави? И това, до една извѣстна степень може да се усъществи; но не като се отказва правото на оная часть отъ народа, която

отъ Carey's „Principles of Social Science“, свидѣтелствува за една часть понѣ отъ онова, което казахъ: —

„Ний имаме малцина голѣми инжинери и мехачици и едно голѣмо число искустни работници; но като, че ли Американцитѣ ставатъ цѣль народъ отъ такива хора. Тѣхнитѣ рѣки вече кишятъ съ параходи; тѣхнитѣ долини сж препълнени отъ фактории; тѣхнитѣ градове, надминувайки тия на всѣка държава въ Европа освѣнъ Белгия, Холандия и Англия, сж мѣстопребиванието на всичкото искуство, по което сега се различава градското население; и едвали би имало нѣкакво искуство въ Европа, което да не е тъй сжщо па даже и повече усъвършенствувано въ Америка отъ колкото въ Европа, макаръ, че въ послѣднята страна то е било разработвано и усъвършенствувано презъ много столѣтия. Цѣлъ единъ народъ отъ Франклиновци, Стефенсоновци, Ватовци е нѣщо удивително за наблюдение отъ страната на другитѣ народи. Въ контрасть съ сравнителната неподвижность и невѣжество на голѣмата масса отъ Европейскитѣ народи колкото високо и да стоятъ малцината високоизучени и надарени лица, високия умъ на цѣлия народъ въ Америка е обстоятелство, върху което заслужва най много да се обърни общественното внимание“.

но своето си сѫщество е най апатичната, да участвува въ обсѫжданието на ония обширни и сложни интереси, на които необходимо трѣбува да се обърни внимание когато се рѣшаватъ общественни дѣла.

Посрѣдствомъ политическитѣ словопрѣния работника, чието занятие е рутина и който, тъй както обикновенно тече живота му, не идва въ съприкосновение съ разни впечатления, обстоятелства или идеи, се научава, че отдалечени причини и произшествия имѫтъ най чувствително влияние даже върху неговитѣ лични интереси; и посрѣдствомъ политическото словопрѣние и съвокупното политическо дѣйствие, ония, на когото дневнитѣ занятия съсрѣдоточаватъ интереситѣ му въ единъ малъкъ крѫгъ около него, се научава да съчувствува на и съ своитѣ съграждани и съзнателно става членъ на една голѣма община. Но за тия, които нѣмѫтъ право да гласоподаватъ или не се стараятъ да го добиятъ, политическитѣ словопрѣния оставатъ чужди. Тѣхното положение въ сравнение съ онова на избирателитѣ е както положението на публиката въ едно сѫдилище въ сравнение съ онова на дванайсеть-тѣхъ лица сидящи на скамейкитѣ на присяжнитѣ. Не търсятъ тѣхнитѣ гласове, не гледатъ да повлияѭтъ върху тѣхното мнѣние; обрѫщатъ се съ възвания и доводи, но къмъ други а не къмъ тѣхъ; отъ заключението до което тѣ могѫтъ да дойдѫтъ нищо не зависи; та и никаква нужда и почти нищо не ги кара да идвѫтъ до нѣкакво заключение. Всѣки, който въ едно иначе популарно управление нѣма гласъ и нѣма надѣжда да го получи, ще бѫде или постоянно недоволенъ или пакъ ще се чувствува като, че ли до него не се отнасятъ общественнитѣ дѣла, които други трѣбува да вършѫтъ за него; той „нѣма друга работа съ законитѣ а само да имъ се покорява,“ и е като простъ зритель спрѣмо общественнитѣ интереси и работи. До колко въ това си положение той ще знае тия дѣла или ще се грижи за тѣхъ, може отъ части да се сравни съ онова, което една жена отъ срѣдния рѫка хора знае и се грижи за политиката въ сравнение съ мѫжа си или братята си.

Независимо отъ всичкитѣ тия съображения, лична неправда се чини томува, комуто не се дава, освѣнъ за да се предпазятъ по голѣми злини, елементарното право да располага съ гласа си въ рѣшението на дѣла въ кои-

то той има сѫщия интересъ като другитѣ. Ако го заставляватъ да плаща, ако могѫтъ да го принудятъ да се бие, ако изискуватъ отъ него безусловно повиновение, трѣбувало би той да има право по закона да му кажѫтъ защо, — да даде или да откажи своето съгласие и да уважѫтъ неговото мнѣние толкова колкото струва. У единъ зрѣлъ и образованъ народъ не трѣбува да има парии; не трѣбува да има хора, които да сѫ лишени отъ политическата си способность иначе освѣнъ въ следствие на тѣхната собственна грѣшка. Всѣки человѣкъ е унизенъ, макаръ той да го съзнава или не, когато други, безъ да го питатъ, си присвояватъ неограничена власть да се распорѣждѫтъ съ неговата сѫдба. Па даже и ако си предположѣхме едно общество много по напрѣднѭло отъ онова до което человѣческото до сега е достигнало, никакъ не е естественно, че ще постѫпятъ тъй справедливо съ тия съ сѫдбата на които се располагатъ, както биха постѫпили съ ония, които имѫтъ гласъ. Управителитѣ и управляющитѣ классове се намирѫтъ въ необходимостьта да се съобразяватъ съ интереситѣ и желанията на тия, които имѫтъ право да гласоподаватъ; но нищо не ги кара да постѫпватъ така спрѣмо тия, които сѫ лишени отъ това право; и колкото и да сѫ честни въ своитѣ расположения, тѣ сѫ въобще твърдѣ заняти съ нѣща, които по необходимость трѣбува да извършѫтъ, за да имѫтъ свободно време да се занимаватъ съ нѣща, които тѣ могѫтъ безнаказано да пренебрегнѫтъ. Ето защо, никакъвъ порѣдъкъ за гласоподавание не може да бѫде удовлетворителенъ за продължително време ако той исключава нѣкой членъ отъ обществото или цѣлъ классъ хора да се ползуватъ отъ това право, или въ слѣдствие на който порѣдъкъ избирателното право става недостѫпно за всѣки възрастенъ человѣкъ, който желае да го упражни.

Има, обаче, извѣстни нѣкои исключения, които положителни причини изискватъ и които не противорѣчятъ на принципа; тъй щото макаръ и сами по себѣ си да сѫ зло, но могѫтъ да се премахнѫтъ щомъ се премахне порѣдъка на нѣщата, който ги изисква. Никакъ не могѫ да допустна да участвува въ гласоподаванието лице, което не може да чете, да пише, и, ще прибавя, не знае четири-тѣхъ дѣйствия отъ аритметиката. Справедливостьта изискува щото даже и тогава, когато правото за гласоподавание не

зависяше отъ тия първоначални познания, срѣдствата за тѣхното придобиванне да бѫдѫтъ достѫпни на всички било даромъ, било за такава ниска цѣна, достѫпна и на най бѣдния, който си печели самъ хлѣба. Ако дѣйствително това да бѣше така, не бихѫ повече мислили да дадѫтъ правото на гласоподавание на тогова, който не знае да чете, отъ колкото на нѣкое дѣте, което не знае да говори; и тогава не ще вече да бѫде обществото, което го исключава отъ това право, но негова собственъ мързелъ. Несправедливо е ако обществото не си е испълнило длъжностьта, та не е направило достѫчно на всички това елементарно образование; но тая несправедливость е такава, която трѣбува да се търпи. Ако обществото е пренебрегнѫло да испълни двѣ тържественни свои задължения, по важната и по основната отъ дветѣ трѣбува по напрѣдъ да се извърши: всеобщото образование трѣбува да предшествува всеобщото право на гласоподаванпе. Само оня у когото отвлечената (à priori) теория е удушила здравия разумъ ще поддържа, че трѣбува да се даде власть надъ другитѣ, власть върху цѣлото общество на лица, които не сѫ придобили най обикновеннитѣ и най существеннитѣ условия за да се грижѫтъ за себѣ си, да управляватъ разумно както собственнитѣ си интереси тъй и ония на лицата, които сѫ блиско свързани съ тѣхъ.

Безъ съмнѣние, това доказателство би могло да се покара по далечъ и да се докаже съ него много повече. Крайно желателно би било щото освѣнъ четение, писание и аритметика и други нѣща да се туряха като условие за правото на гласоподавание; да се изискуваше отъ избирателитѣ нѣкакво знание за образуванието на земята, за нейнитѣ естественни и политически раздѣления, познания отъ общата история и отъ историята и учрѣжденията на собственното имъ отечество. Колкото и необходими да сѫ за разумното упражнение съ правото на гласоподавание, тия познания не сѫ достѫпни на цѣлия народъ нито въ Англия нито пакъ вѣроятно другадѣ нѣкѫдѣ освѣнъ въ Сѣверо-Американскитѣ Щати; нито пакъ съществува нѣкой вѣренъ способъ чрѣзъ който да провѣримъ да ли хората сѫ добили тия познания или не. За сега, опитванието би повело къмъ пристрастие, шикани и всѣкакъвъ видъ измама. По добрѣ е щото правото на гласоподаванне да се даде на всички безразлично или пакъ да се откаже

на всички безразлично, отъ колкото да се остави на расположението на нѣкой общественъ служитель, който да го дава на едного и да го отказва другиму. Обаче, колкото сѐ отнася до четение, писание или смѣтание нѣма мъчнотия. Търдѣ лесно би било да се изисква отъ всѣки, който се представи да го запишжтъ въ избирателнитѣ списъци щото въ присжтствието на оногова, който държи тия списъци да препиши една фраза отъ нѣкоя английска книга и да рѣши нѣкоя задача отъ тройното правило; и не е трудно да се обезпечи чрезъ установени правила и пълна гласность честното приспособление на толкова простъ единъ испитъ. Ето защо това условие трѣбува въ всичкитѣ случаи да придружава всеобщото гласоподавание, та слѣдъ нѣколко години, само ония ще се исключаватъ, които съвсѣмъ не сж се безпокоили за това си право, тъй щото тѣхния гласъ, ако го дадяха, не щѣше въобще да означава нѣкое политическо мнѣние.

Важно е, тоже, щото събранието, което гласоподава било общитѣ било мѣстнитѣ данъци да се избира исключително отъ тия, които плащатъ нѣщо отъ тия данъци. Ония, които неплащатъ никакви данъци, които чрезъ гласа си се распорѣждатъ съ паритѣ на другитѣ, имжтъ всѣка причина да бждатъ расточителни а нито една за да бждатъ пестовни. До колкото се отнася до парични дѣла, всѣко право на гласоподавание, което тѣ притѣжаватъ е нарушение на основното начало за свободното управление, защото ще има контролъ а нѣма да има никакъвъ интересъ за да се упражнява добрѣ тоя контролъ. То е като да имъ се позволи да бъркатъ въ чужди джобове за всѣки предметъ когото тѣ бихж намѣрали за згодно да го нарекжтъ общественъ предметъ; нѣщо, което, както е извѣстно, е направило извънъ мѣрката тѣжки мѣстнитѣ данъци въ нѣкои голѣми градове отъ Съединенитѣ Щати, и които падятъ исключително върху гърба на по заможнитѣ классове. Представителството да бжде толкова широко колкото е и облаганието съ данъци, нито повече нито по малко, е съгасно съ началата на Британскитѣ учрѣждения. Но за да може това да се съгласи като прибавено условие къмъ правото за всеобщото гласоподавание съществено е, както е желателно и въ много други отношения, щото данъка да се распростира въ една видима форма, до най сиромашкитѣ классове. Въ Англия и въ повечето други стра-

ни. вѣроятно нѣма нито едно работническо семейство, което да не съучаствува въ косвеннитѣ даждия като потребява чай, кафе, шекеръ, наркотически и спиртливи питиета. Но тоя начинъ на изплащание обществении расходи едва се чувствува: платеца, освѣнъ ако е человѣкъ съ въспитание и размишление, не отождествява своя си интересъ съ онова дѣто общественнитѣ расходи да бѫдѫтъ колкото е възможно по малки, както когато бихѫ му сепискали прѣмо паритѣ за тия расходи; и даже ако предположѣхме, че ще направи така, той ще внимава безъ съмнение щото, колкото расточителенъ и да бѫде расхода, който той може да спомогне чрезъ своя си гласъ за да се наложи на правителството, ще внимава казвамъ да не би тоя расходъ да се исплати отъ допълнителни налози върху предметитѣ, които той потребява. Но добрѣ щѣше да бѫде да се наложи върху всѣки възрастенъ членъ отъ обществото единъ прѣмъ данъкъ въ простата форма на подушенъ налогъ; или пакъ всѣки такъвъ членъ да се приеме за избиратель щомъ се подложи да го обложѫтъ съ нѣкоя сумма вънъ отъ това, което длъжи като прѣмъ налогъ; или, най сетнѣ, да се взима годишно една малка сумма отъ всѣки избиратель записанъ въ списъцитѣ, която да се качи или да слиза спорѣдъ общитѣ расходи на страната — тъй щото всѣки да чувствува, че паритѣ, въ гласуванието на които той взима участие, сѫ тоже отъ части и негови и че той има интересъ да вотира колкото е възможно по малко.

Както и да бѫде това, спорѣдъ менѣ, всѣки единъ, който получава енорийска помощь трѣбува безусловно да изгубва избирателното си право. Оня, който не може да се поддържа съ собственния си трудъ нѣма право да се служи съ паритѣ на другитѣ. Щомъ той е станалъ зависимъ отъ останѫлитѣ членове на общината за своето си съществувание, той се лишава отъ това да може да претендира равни права съ тѣхъ въ други отношения. Тия на които той длъжи самото си съществувание могѫтъ справедливо да претендиратъ да се распорѣждѫтъ исключително съ ония общи дѣла къмъ които той нищо не прибавлява или понѣ не прибавлява повече отъ колкото отнима. Като условие за избирателното право, трѣбува да се опредѣли единъ срокъ, да кажемъ напримѣръ петъ години, преди избирателя да е билъ записанъ въ списъцитѣ.

презъ което време името му да не стои изъ енорийскитѣ книги, че е получавалъ помощь. Онова лице, което е извършило банкрутство (фалиментъ) съ неопредѣленъ характеръ или се е въсползувало отъ закона за несъстоятелнитѣ (Insolvent Act), да се лишава отъ правото на гласоподавание до като си исплати дълговетѣ или понѣ до като не докаже, че не зависи вече или въ течението на доволно продължително време не е зависялъ отъ обществении подаяния. Когато нѣкой не си е плащалъ данъцитѣ презъ толкова дълго време, тъй щото това да не е произлизало отъ невнимателность, до като трае неплащанието, това лице да се лишава отъ правото на гласоподавание. Тия исключения не сѫ по своето си естество постоянни; тѣ изискуватъ само такива условия, които всѣки е въ състояние, или ако пожелае може да бѫде въ състояние, да испълни. Спорѣдъ тѣхъ, гласоподаванието е достѫпно на всички, които сѫ въ нормалното положение на обикновеннитѣ хора: и ако трѣбува щого нѣкой да се откаже отъ това си право, причината е, че или той не се грижи достатъчно за него та не прави онова, което е длъженъ да прави, или пакъ се намира въ едно общо състояние на упадъкъ и растление. Въ това му положение той никакъ не ще чувствува, че сѫ го лишили отъ правото на гласоподавание, което впрочемъ е необходимо за безопастностьта на другитѣ; и колкото той нравствено се подига, лишението му отъ това право изчезва заедно съ другитѣ останки отъ предишното му ниско положение.

Слѣдователно, може да се очаква (като предполагами, че нѣма други ограничения, освѣнъ ония, които исчислихме), че съ време, освѣнъ ония лица, които получаватъ енорийска помощь числото на които трѣбува да се надѣваме, че ще става по малко и по малко, всички ще притѣжаватъ правото на гласоподавание, тъй щото гласоподаванието ще стане, освѣнъ това малко исключение, всеобщо. Както го видѣхме, правото на гласоподавание тъй расширено е необходимо свързано съ широкото и възвисено понятие за доброто управление. Съ всичко това, голѣмото болшинство отъ избирателитѣ въ повечето страни особенно въ Англия ще бѫдатъ работници; и двояката опастность — нисъкъ политически умственъ уровенъ и съсловно законодателствувание — ще продължава да сѫществува въ значителна

степень. Остава да видимъ, да ли има нѣкои срѣдства чрезъ които да се отстранятъ тия злини.

Възможно е да се отстранятъ, ако хората искренно го желаятъ, но не чрезъ нѣкои искуственни мѣрки а просто като се следва естественния ходъ на человѣческия животъ, който се представлява всѣкиму тамъ дѣто нѣма противъ себѣ си нѣкой интересъ или нѣкое закоренивше се по предание мнѣние. Всѣко лице, което е прѣмо заинтерисувано въ нѣкоя работа и не се намира подъ прѣмо опекунство, има право на гласъ по тая работа и не би могло, безъ да се наруши справедливостьта, да му се откаже това право, стига само то да не застрашява общата безопасность. Но макаръ всѣки да трѣбува да има гласъ, съвсѣмъ друго нѣщо е да ли всѣки трѣбува да има равенъ гласъ. Когато две лица, които имжтъ общъ интересъ въ нѣкое дѣло, се различаватъ по мнѣнията си, справедливостьта изисква ли да се смятрятъ мнѣнията и на двѣтѣ наравно важни? Ако и двѣтѣ сж наравно добродѣтелни а при това едното стои по високо по познание и умъ — или ако при еднакви умственни способности едното надминава другото по добродѣтель — мнѣнието и сжждението на онова лице, което стои по високо въ нравственно и умственно отношение струва повече: и ако учрѣжденията на страната утвърдяватъ, че мнѣнията и на двѣтѣ лица струватъ еднакво, тѣ утвърдяватъ нѣщо, което не е така. Едина отъ двамата като по уменъ и по добръ человѣкъ има право на по голѣмо влияние: мъчнотията се състои въ това, да се узнае, кой отъ двоицата има това право, нѣщо, което е невъзможно когато се касае до две лица, но удобоиспълнимо съ достатъчна точность когато се касае до обществата и съсловията. Никой не би претендиралъ да се приложи това учение къмъ всѣки случай, който основателно би могжлъ да се гледа като случай отъ частно и лично право. Въ нѣкое дѣло, което се касае само до едного отъ двоица, това лице има право да следва своето си собственно мнѣние, колкото по умно и да бжде мнѣнието на другия. Но ний говоримъ за нѣща, които наравно се отнасятъ до двоицѧ; говоримъ за случая въ който ако по невѣжия не отстжпи своята си часть въ дѣлото да се ржководи отъ по умния, тоя послѣдния трѣбува да отстжпи своята си на по невѣжия. Кой отъ двата тия начини за преодоляванието на мъчнотията е повече

за въ полза и на двамата и по съобразенъ съ добрия ходъ на общото дѣло? Ако се смѣта, че е несправедливо дѣто едина да не отстжпва на другия, коя несправедливость е по голѣма: да ли тая дѣто по доброто мнѣние да отстжпи на по лошото, или пакъ по лошото на по доброто?

Е добрѣ, народнитѣ работи точно приличатъ на това общо дѣло съ тая само разлика, че отъ никого никоги не се изисква съвсѣмъ да пожертвува своето си собственно мнѣние. Това мнѣние винжги може да влѣзе въ смѣтка и да занимава извѣстно мѣсто, а пакъ по високо мѣсто се дава на ония мнѣния, които заслужватъ но голѣмо уважение. Спорѣдъ тая система, нѣма нищо оскърбително за ония на които имъ се е паднало да имжтъ по малко влияние. Друго нѣщо е да нѣмашъ никакъвъ гласъ въ общитѣ работи, и съвсѣмъ друго е да отстжпвашъ на други лица по могжщественъ гласъ на това основание, че тѣ сж по способни да ржководятъ общитѣ дѣла. Тия двете нѣща не само, че сж различни, но и не могжтъ да се сравняватъ. Всѣкий има право да се счита за докаченъ ако него смѣтатъ за нищо и ако го смятрятъ като, че той нищо не струва. Никой, освѣнъ ако бжде глупецъ, и то глупецъ отъ съвсѣмъ особенъ родъ, не се чувствува обиденъ отъ това дѣто другитѣ признаватъ, че има хора чието мнѣние и даже чието желание заслужватъ по голѣмо уважение отъ колкото неговитѣ. Никой доброволно не се подчинява на това дѣто да нѣма гласъ въ дѣлата, които отъ части се отнасятъ и до него; но ако онова, което отъ части се касае до него се касае тоже и до другиго, и той чувствува, че другия по добрѣ отъ него разбира дѣлото; ако хората цѣнятъ мнѣнието на другия по високо отъ колкото неговото, това никакъ не го очудва, защото му се вижда напълно съгласно съ обикновенния ходъ на житейскитѣ работи. Нуждно е само щото това висше влияние да се отдава възъ такова основание, което той може да разбере и справедливостьта на което той е въ състояние да съзнае.

Бързамъ да кажж, че спорѣдъ менѣ, никакъ не може да се приеме, иначе освѣнъ като временно срѣдство, дѣто да се дава по голѣмо влияние възъ основание на собственностьта. Не отказвамъ, че богатството е единъ видъ мѣрило. Въ повечето страни, обра-

зованието, макаръ и никакъ да не е съразмѣрно съ богатствата, въобще е по високо у богатата отъ колкото у бѣдната часть отъ обществото. Но това мѣрило за избирателното право е било и ще бжде винжги крайно отвратително, защото е твърдѣ несъвършенно: случая повече отъ колкото достоинството повдига хората въ свѣта; и трудно е за нѣкого да може да се повдигне въ обществото съотвѣтственнно съ придобитото си образование. Ако числото на гласоветѣ се турѣше въ засисимость отъ богатството, това не само щѣше да подлѣжи на възражение, но сигурно би дискредитирало принципа и направило би неговото постоянно приложение невъзможно. Демокрацията, понѣ английската, не ревнува за сега личното превъсходство, но твърдѣ естественно и твърдѣ справедливо тя ревнува онова превъсходство, което се основава само върху богатството. Самото нѣщо, което може да оправдае дѣто гласа на едного да се счита за повече отъ тоя на другиго е личното умственно превъсходство; онова, което се изисква е нѣкое приблизително срѣдство за да се опредѣли това превъсходство. Ако да сжществуваше нѣщо такова като дѣйствително народно въспитание или нѣкоя система за общъ испитъ, на която человѣкъ може се довѣри, тогава образованието би могло да се вземе като мѣрило за избирателното право. Като го нѣмаме, тогава занятието на человѣка е единъ видъ мѣрило. Наемателя на работници (хозяйна) е по разуменъ отъ колкото работника, защото той трѣбува да работи съ главата си, а не само съ ржцетѣ си. Калфата е въобще по разуменъ отъ колкото обикновенния работникъ; а работника отъ такива ремесла, които изискватъ повече ловкость е по разуменъ отъ оногова, който се занимава съ проста работа. Банкерина, търговеца или фабрикантина вѣроятно ще да е по разуменъ отъ колкото дюкенджията, защото има да се грижи за по широки и по сложни интереси. Въ всичкитѣ тия случаи, онова, което доказва способность не е простия фактъ, че той се е заелъ съ нѣкое важно дѣло, но това дѣто той успѣшно го е извършилъ. По тая причина, а тъй сжщо и да не би хората да се заловятъ само на име съ важни занятия за да имжтъ право да гласоподаватъ, справедливо е да се иска щото лицето да се е занимавало съ занятието въ продължение на нѣколко време (напримѣръ презъ три години). При та-

10.

кива условия, два или повече гласа могжтъ да се дадятъ на всѣко лице, което се занимава съ нѣкое отъ тия висши занятия. Свободнитѣ занятия, когато хората дѣйствително а не само на име ги практикуватъ, изискуватъ, безъ съмнѣние, още по високо образование. И въ всичкитѣ случаи въ които се изисква при стжпването въ нѣкое поприще достатъченъ испитъ или пакъ сериозни условия за образование, могжтъ отведнжжъ да се дадятъ нѣколко гласове на всички ония, които сж пригърнали това поприще. Сжщото правило може да се приспособи и спрѣмо тия, които имжтъ университетско образование, па даже и спрѣмо ония, които представятъ удовлетворителни свидѣтелства, че сж искарали курса на наукитѣ въ нѣкое училище дѣто се приподаватъ по високитѣ клонове отъ науката, стига да има добри гаранции, че учението е било дѣйствително а не е само претекстъ. „Мѣстнитѣ“ или „срѣдне-класснитѣ“ испити за степеньта другаръ (associate) установени отъ Оксфордския и Кембриджкия университети съ такава похвална общественна цѣль и всичкитѣ тѣмъ подобни, които компетентнитѣ завѣдения могжтъ да установятъ (стига само тия завѣдения да сж достжпни на всички) представляватъ основание възъ което множество гласове могжтъ съ голѣма полза да се дадятъ на ония, които сж издържали тия испити. Всичкитѣ тия съображения могжтъ да предизвикатъ голѣми прения относително до подробноститѣ и възраженния, за предупрѣждението още отъ сега на които нѣма никаква нужда. Времето още не е дошло за да се приведжтъ тия планове въ практическа форма, нито пакъ бихъ желалъ да се обврѫзвамъ съ исказанитѣ ми частни предложения. Но за менѣ е очевидно, че въ това направление лѣжи истинския идеалъ на представителното управление; и да се устрѣмимъ къмъ него чрезъ най добритѣ практически срѣдства — ето пжтя за дѣйствителенъ политически напредъкъ.

Може да попитатъ, до кждѣ може се кара принципа, или колко гласове могжтъ да се дадятъ нѣкому възъ основание по високитѣ му способности? Отговарямъ, че това не е толкова същественно само по себе си, стига отличията и степенитѣ да не ставатъ произволно, а да бждятъ такива, които общата съвѣсть и общия разсждъкъ могжтъ да разберятъ и да приемжтъ. Но необходимо условие е да не се пре-

минава границата, която основното начало, изложено въ една предшествующа глава, предписва като необходимо условие за добрия съставъ на представителството. Подъ никакъвъ предлогъ даванието множество гласове не трѣбува да се кара толкова далечъ, щото тия, които се ползуватъ отъ тѣхъ, или съсловието (ако има такова) на което тѣ главно принадлѣжжтъ, да могжтъ чрезъ това си право на наддилѣятъ останалата часть отъ обществото. Преимуществото, което се дава на образованието, справедливо само по себѣ си, все повече и повече се припоржчва, защото то ограждава образованитѣ классове отъ съсловното законодателствувание на необразованитѣ. Но това пакъ не трѣбува да отива до тамъ щото да даде възможность на първитѣ да законодателствуватъ исключително въ своя полза. Ще прибавя, че за менѣ необходимо нуждна часть отъ системата на множественностьта на гласоветѣ е дѣто даже и най бѣдния членъ отъ обществото да може да търси правата, на които той, при всичкитѣ мжчнотии и препятствия, има право, въ слѣдствие на своитѣ умствении способности. Трѣбува да има волни испити, на които да може да се яви всѣки, който желае, за да докаже, че той притѣжава онова знание и способность, които се изискватъ за да има множество гласове. Преимуществото достжпно всѣкиму, който докаже, че е испълнилъ условията отъ които по начало то зависи, не би оскърбило ни чие чувство на справедливость; но навѣрно иначе щѣше да бжде ако би това преимущество, което се дава възъ основание общи предположения, които не сж винжги непогрѣшими, се откажѣше когато има прѣмо доказателство.

Макаръ и системата на множественностьта въ гласоветѣ да се практикува въ приходскитѣ избори, както и въ изборитѣ на попечители спорѣдъ закона за бѣднитѣ, но тя е тъй неизвѣстна въ изборитѣ за Парламента, щото нѣма надѣжда, че охотно или наскоро би се приела. Понеже ще дойде сигурно времето когато ще има да се избира изъ мѣжду тая система и оная на всеобщото гласоподавание, за тия, които не желаятъ послѣдната не ще никакъ да бжде рано ако почнжтъ отъ сега да се примиряватъ съ първата. Мѣжду тѣмъ, макаръ тая мисль за сега и да не е практическа, тя ще послужи да ни покаже добрата страна на принципа и да ни даде възможность да сждимъ за всичкитѣ косвенни срѣдства — било за тия,

които сега съществуватъ или пакъ за ония, които могжтъ съ време да се приемжтъ — посрѣдствомъ които, макаръ и не въ такава съвършенна форма, може да се достигне тая цѣль. Едно лице може да има двоенъ гласъ и по други начинъ отъ тоя да дава два гласа въ едно и сжщото избирателно събрание; той може да има два гласа въ две различни избирателни коллегии; и макаръ това исключително право дапринадлѣжи за сега повече на ония, които превъсход-ствуватъ по богатството си отъ колкото на ония, които превъсходствуватъ по ума си, азъ не бихъ го уничтожилъ тамъ дѣто съществува, понеже до като не се приеме нѣкое по добро мѣрило за образованието не би било разумно да се напуща онова, което богатството представлява, колкото несъвършенно и да е то. Могжтъ се изнамѣри срѣдства за да се разшири повече това право, тъй щото да се свържи по тѣсно съ висшето образование. Въ всѣки бждещи Преобразователенъ Законъ, който чувствително би снижилъ паричнитѣ условия за правото на гласоподавание, твърдѣ благоразумно ще бжде онова распорѣждание, което дозволява на всички съ университетско образование, на всички, които съ успѣхъ сж свършили курсъ въ по високи училища, на всички, които се занимаватъ съ свободни занятия, па може би и на нѣкои други още, да се запишжтъ за избиратели специялно на това основание и да имжтъ право да гласоподаватъ като такива въ която избирателна коллегия тѣ бихж желали да се запишжтъ, въ добавка на което тѣ си задържжтъ правото да гласоподаватъ като прости граждани тамъ дѣто живѣятъ.

До когато не се изнамѣри нѣкой начинъ, когото общото мнѣние да е готово да приеме, за множественно гласоподавание, което да даде на образованието онова високо влияние, което му предлѣжи и което да е достатъчно за да управновѣсва численната тяжесть на най малко образованното съсловие; до тогава не можемъ се ползува отъ пълното всеобщо гласоподавание, защото то ще докара съ себѣ си, както ми се вижда, много по голѣми злини отъ самитѣ ползи. Възможно е, найстина (и това е може би една отъ преходнитѣ фази презъ които ще трѣбува да минемъ въ пжтя ни къмъ едно истинско добро представително управление), щото препятствията, които ограничаватъ гласоподаванието да могжтъ съвършенно да се премахнжтъ въ нѣкои особенни избирателни коллегии,

депутатитѣ отъ които, слѣдователно, да се избиржтъ главно отъ работницитѣ; а пакъ въ другитѣ коллегии избирателното право да си остане тъй както си е сега или пакъ съ всѣко измѣнение въ него избирателнитѣ коллегии тъй да се групиратъ щото да се предпази да не би работническия классъ да стане надмощенъ въ Парламента. Чрезъ такъвъ компромисъ съществующитѣ неправилности въ представителството не само бихж се съхранили но още и бихж се уголѣмили. Обаче, това не е убѣдително възражение, защото ако страната не иска да приследва полезни цѣли по една правилна система, която води прѣмо къмъ тѣхното достижение, тя трѣбува да се задоволи съ единъ неправиленъ способъ, понеже той е много по предпочитителенъ отъ колкото нѣкоя система, която нѣма никакви неправилности, но която прѣмо води къмъ лоши цѣли или не гони цѣли тъй сжщо необходими както и другитѣ. Възражението, че тая система е несъвмѣстима съ взаимното съобщение на мѣстнитѣ избирателни коллегии, което Г. Хеарова планъ изисква, че съ нея всѣки избиратель ще остане затворенъ въ една или повече избирателни коллегии кждѣто е той записанъ въ избирателнитѣ списъци, и ако не пожелае да има за представитель нѣкого отъ мѣстнитѣ кандидати, той ще остане съвсѣмъ безъ представитель, е много по сериозно.

Такава важность отдавамъ на еманципацията на ония, които вече имжтъ правото на гласоподавание, но чиито гласове сж безполѣзни, защото болшинството е противъ тѣхъ; и толкова много очаквамъ отъ естественното влияние на истината и на ума стига само да можѣше да имъ се обезпечатъ слушатели и компетентни защитници — щото не бихъ се отчаялъ даже и отъ равноправното и всеобщо гласоподавание ако то дѣйствително се осъществѣше като съразмѣрно се представяха всичкитѣ меншества, спорѣдъ Г. Хеарова планъ. Но даже и тогава когато най блѣскавитѣ надѣжди, които человѣкъ може да храни върху тоя предметъ да бѣхж сигурни нѣща, то азъ все бихъ се подвизавалъ за принципа на множественностьта на гласоветѣ. Не предлагамъ множественностьта на гласоветѣ като нѣщо, което само по себѣ си не е желателно временно само да се търпи за да се избѣгнжтъ по голѣми злини подобно на онова дѣто една часть отъ обществото да се лиши отъ правото на гласоподавание.

Не гледамъ върху равноправното гласоподаванне като на нѣщо, което е добро само по себѣ си, стига само да можѣше обществото да се предпази отъ неговитѣ неудобства. Азъ гледамъ върху равноправното въ гласоподавание само като на нѣщо, което е релативно добро; нѣщо, което по малко подлѣжи на възражение отъ колкото неравенството въ правото на гласоподавание, което се основава на случайни обстоятелства, но което е криво по начало, защото признава единъ лошъ моделъ и злѣ влияе върху ума на избирателя. Не само, че не е полезно а напротивъ е врѣдително дѣто конституцията на страната да провъзгласява, че невѣжеството има право да притѣжава такава политическа сила както знанието. Всичко, което се отнася до народнитѣ учрѣждения трѣбува да се представлява отъ тия послѣднитѣ предъ очитѣ на гражданитѣ въ една благоприятна свѣтлина и понеже е за тѣхното добро да мислятъ, че всѣки единъ отъ тѣхъ има нѣкакво влияние а по добритѣ и по умнитѣ — по голѣмо влияние, важно е щото Държавата да исповѣдва това убѣждение а народнитѣ учрѣждения да го въплощаватъ. Тия нѣща съставляватъ духа на учрѣжденията въ една страна, оная часть отъ тѣхното влияние, на която обикновеннитѣ, а особенно Английскитѣ, мислители обръщатъ най малко внимание, макаръ, че учрѣжденията на всѣка страна, дѣто нѣма силно и дѣйствително притѣснение, да влияжтъ повече чрезъ своя си духъ отъ колкото чрезъ своитѣ си прѣми мѣрки, защото тѣхния духъ е именно, който образува народния характеръ. Американскитѣ учрѣждения дълбоко сж закорѣнили въ ума на американцитѣ, че всѣки человѣкъ (съ бѣла кожа) струва толкова колкото и кой и да е други; съглежда се, че това лъжливо вѣрувание е тѣсно свързано съ нѣкои отъ най неблагоприятнитѣ черти отъ американския характеръ. Голѣма е злината ако конституцията на нѣкоя страна утвърдява това вѣрувание, което е почти тъй пагубно за нравственното и умственно достойнство на единъ народъ колкото злѣ могжтъ да му повлияжтъ повечето отъ разнитѣ форми на управление.

Могжтъ да ни кажжтъ, че макаръ една конституция, и да дава въ ржцетѣ на най много и на най малко образованитѣ хора сжщата равномѣрна часть влияние, съ всичко това тя води къмъ напредъка, защото постоянно се

обръща къмъ най малко образованитѣ класове, упражнява тѣхнитѣ умственни способности, и принуждава повече образованитѣ да правятъ всевъзможни усилия за да освѣтляватъ сѫждението на по необразованитѣ както и да ги отърватъ отъ тѣхнитѣ заблуждения и предрасѫдъци — срѣдства които силно подбуждатъ умственното развитие на тия послѣднитѣ. Приемамъ и вече горѣщо поддържахъ, че дѣйствително това весма желателно следствие се срѣща винѫги когато се дава на по малко образованитѣ съсловия отъ обществото нѣкоя и даже голѣма часть отъ властьта. Но теорията и опита наедно доказватъ, че когато тия съсловия завладѣятъ всичката власть дѣлото отива наопаки. Тия, които сѫ върховни надъ всичко, па били тѣ Единъ, Малцина или Мнозина, нѣмѫтъ вече нужда да се служѫтъ съ доказателства; тѣ могѫтъ да си наложѫтъ волята; а ония хора, на които не може да се противостои, обикновенно сѫ тъй задоволни отъ своитѣ собственни мнѣния щото не желаятъ да ги промѣнятъ нито пакъ търпеливо да изслушѫтъ нѣкого, който имъ казва, че тѣ нѣмѫтъ право. Положението, което най силно възбужда развитието на разума е стрѣмлението за достижение на властьта, а не добитата власть; и отъ всичкитѣ отдихателни пунктове, временни или постоянни, въ пѫтя на побѣдата, оня, който развива най добритѣ и най възвиситенитѣ качества е положението на тия, които сѫ достатъчно силни за да направятъ разума да преодолѣе а не оня въ който тѣ сѫ достатъчно силни за да предолѣятъ надъ разума. Въ това именно положение трѣбува да се турятъ, спорѣдъ началата които изложихме, богатитѣ и сиромаситѣ, многото и малкото образовани, и всичкитѣ други съсловия и разряди на които се раздѣля обществото; и когато това се съедини съ другото тоже справедливо начало, което дава по голѣмо влияние на по високитѣ умственни способности, конституцията би могла да усъществи онова релативно съвършенство, само което е съобразно съ сложната натура на человѣческитѣ дѣла.

Въ предшествувавшето разискване относително до всеобщото, но постепенно гласоподавание, не смѣтахме никакъ разликата на половетѣ. За менѣ, по отношение къмъ политическитѣ права, това обстоятелство е тъй сѫщо не на мѣстото си както не би била на мѣстото си и разликата въ височината на ръста или въ краската на коситѣ. Всичкитѣ человѣчески

същества имжтъ сжщия интересъ за да има добро управление защото то се коснува наравно до благосъстоянието на всички, и слѣдователно всички наравно се нуждаятъ отъ правото на гласоподавание за да си обезпечатъ ония ползи, които имъ се падатъ. Ако има нѣкоя разница, то сж именно женитѣ, които се нуждаятъ повече отъ това право отъ колкото мжжетѣ, защото като сж физически по слаби, тѣ зависятъ за своята си защита повече отъ закона и обществото. Человѣчеството отъ давно е напустнало единственнитѣ основания отъ които се вадѣше заключение, че не трѣбувало женитѣ да имжтъ гласъ. Днесъ никой не поддържа, че женитѣ лично трѣбува да се намиратъ въ порабощение, че тѣхната мисль, желание или занятие трѣбува да сж само тия: да бждктъ домашнитѣ роби на мжжетѣ, бащитѣ или братията си. Позволява се на неомжженитѣ жени, и малко остава да се дозволи и на омжженитѣ, да имжтъ свое собственно състояние, както и парични и търговски дѣла, сжщо като мжжетѣ. Смятря се за згодно и прилично щото женитѣ да мислятъ, да списватъ и да преподаватъ. Следъ това нѣма никакво основание за да правятъ жената политически неспособна. Днесъ, общественното мнѣние се произнася повече и повече силно противъ правото, което обществото иска да си присвои да рѣшава за частнитѣ личности за какво сж тѣ способни или неспособни, както и какво да имъ се позволи или да не имъ се позволи. Ако новѣйшитѣ политически принципи, както и ония на политическата икономия, могжтъ да послужжтъ за нѣщо, то е именно да докажжтъ, че самитѣ частни лица могжтъ добрѣ да сждятъ за тия нѣща, и че при пълна свобода на изборъ, тамъ гдѣто дѣйствително има разнообразие въ способноститѣ, болшинството отъ хората ще се залови съ онова за което въобще всѣки единъ отъ тѣхъ е най способенъ, а само исключителни личности ще дѣйствуватъ иначе. Или цѣлото направление на новѣйшия общественъ прогрессъ е лъжливо или пакъ трѣбува съвсѣмъ да се оничтожжтъ всичкитѣ исключения и всичкитѣ политически неспособности, които затварятъ всѣко честно занятие за нѣкой человѣкъ.

Но не е даже нуждно да се отива толкова далечъ за да се докаже, че женитѣ трѣбува да имжтъ право да гласоподаватъ. Ако да бѣше толкова справедливо, колкото е несправедливо това, че женитѣ съставляватъ единъ зависимъ классъ, ограниченъ да се занимава само съ хо-

зяйството и подчиненъ на домашната власть на главата на семейството, тѣ не по малко бихѫ се нуждаяли да имѫтъ гласъ за да се защитятъ отъ злоупотрѣблението, което може да стане съ тая власть. Мѫжетѣ, както и женитѣ, не се нуждаятъ отъ политически права за да управляватъ, но за да не би злѣ да ги управляватъ. Болшинството отъ мѫжетѣ състои и ще състои отъ землeдѣлци и фабрични работници, но това никакъ не умалява значението на тѣхното право да гласоподаватъ; нито пакъ прави по лесно отемливо това имъ право когато не е вѣроятно, че ще го употребятъ за зло. Никой не претендира, че женитѣ ще злоупотребятъ съ правото си на гласоподавание. Най лошото, което се казва е, че тѣ щѣли били да гласоподаватъ като сѫщества зависими т. е., спорѣдъ приказанието на тѣхнитѣ роднини отъ мѫжкия полъ. Да допустнемъ, че това е тъй. Ако женитѣ мислятъ сами за себѣ си, отъ това ще има голѣмо добро, ако ли не отъ това нѣма да има никаква врѣда. Благодѣяние е за обкованитѣ ако имъ снѣмяха оковитѣ, па даже ако тѣ и да не желаяха да ходятъ. Голѣмо подобрение щѣше да бѫде за нравственното положение на жената, ако закона вече не я провъзгласяваше за неспособна да има мнѣние и не й отнимаше правото да може тя да се произнесе върху най възвисенитѣ интереси на человѣчеството. Лична полза щѣше да бѫде за женитѣ ако имъ се дадеше гласъ, нѣщо, което тѣхнитѣ роднини отъ мѫжкия полъ не могѫтъ на сила да имъ взематъ, а при всичко това желаятъ да имѫтъ. Не ще тъй сѫщо да бѫде малка полза отъ това дѣто мѫжа ще трѣбува по необходимость да разисква съ жена си въпроса върху който ще има да се гласоподава, и че гласоподаванието не ще вече да бѫде негова исключителна работа но общо достояние и на двамата. Хората малко си представляватъ колко е важенъ факта, дѣто една жена, независимо отъ мѫжа си, има извѣстно влияние върху външния свѣтъ. Това нѣщо възвишава въ очитѣ на простия человѣкъ достоинството и значението на жената и му внушава такова уважение къмъ нея, което той, безъ това, никоги не би ималъ къмъ личнитѣ качества на онова сѫщество, обществен-ното съществувание на което той може напълно да си присвои. Освѣнъ това самото гласоподавание би се подобрило. Мѫжа често ще бѫде принуденъ да намѣри честни причини въ полза на начина по който е гласоподавалъ, които да мо-

гжтъ да привлекжтъ подъ неговото знаме нѣкой по прѣмъ и безпристастенъ характеръ. Често, благодарѣние на влиянието на жената, той би си останалъ вѣренъ на своето искренно убѣждение. Често, тоже, това нейно влияние нѣма да се упражни въ полза на общото благо, но на личния интересъ и на свѣтското семейно тщеславие. Но всѣкждѣ дѣто влиянието на жената ще да бжде такова, то напълно дѣйствува въ лошото направление още отъ сега и толкова по сигурно, понеже спорѣдъ сегашния законъ и обичай жената въобще е съвсѣмъ чужда на политиката, щомъ като е замѣсено нѣкое начало за да може тя да почувствува, че тамъ е работата за честь; а хората въобще толкова малко съчувствуватъ на дѣлата, които сѐ отнасятъ до честьта на другитѣ, ако тѣхната не се затрогва, както малко съчувствуватъ и на религиознитѣ чувства на ония, чиято вѣра различава отъ тѣхната. Дайте право на жената да гласоподава и тя ще почувствува това. Ще се приучи да гледа върху политиката като на нѣщо върху което ѝ се позволява да има мнѣние, и ако нѣкой има мнѣние, той трѣбува да дѣйствува съобразно съ него; тя ще почне да чувствува, че е лично отговорна по въпроса и не ще вече да мисли, както сега, че каквото лошо влияние и да упражни, ако успѣе само да убѣди мжжа, всичко е добрѣ и отговорностьта на послѣдния всичко покрива. Само тогава тя ще престане да дѣйствува като разрушающа сила върху политическата съвѣсть на мжжа, когато жената се насърдчи да си съставя мнѣние и когато добрѣ разбере причинитѣ, които трѣбува да преодоляватъ върху искушенията на личния или семейния интересъ. Само когато нейното косвенно влияние стане прѣмо, само тогава то може да се предупреди да не бжде врѣдително.

Предположихъ, че правото за гласоподавание зависи, както това трѣбува да бжде при едно добро положение на работитѣ, отъ личното достоинство. Тамъ дѣто то се основава, както въ нашата а и въ повечето страни върху собственностьта, противорѣчието е още по въпиюще. Когато една жена може да даде всичкитѣ гаранции, които се изискватъ отъ мжжа избиратель, когато тя има независимо положение, е домовладѣтелка и глава на семейство, плаща данъцитѣ и най сетнѣ испълва всичкитѣ условия, които се изискватъ отъ избирателитѣ, не е ли крайно неблагоразумно дѣто се остава на страна самото начало и

система на представителството, основани върху собственостьта, като се прави за нея исключение, понеже я правятъ лично неспособна съ цѣль единственно да я лишжтъ отъ политическитѣ ѝ права? И ако прибавимъ, че въ страната дѣто става това царува по настоящемъ една жена и че най славния владѣтель, който тая страна е имала е била тоже жена, ний ще имаме пълна картината на несъобразностьта и несправедливостьта. Да се надѣваме, че всичко това скоро ще исчезне тъй както се разсипватъ едно следъ друго останкитѣ отъ рутящето се здание на монопола и тиранията; да се надѣваме, че мнѣнието на Бентама, на г. Самуила Бейли, на Хеара и на много други отъ най знаменититѣ мислители отъ нашия вѣкъ и отъ нашето отечество (безъ да говоримъ за други) ще подѣйствуватъ върху всичкитѣ умове, които егоизма и закоренелитѣ предразсждъци не сж още затжпили; да се надѣваме най сетнѣ, че преди да се измине и друго поколение различието на пола не ще се сматря за достатъчно оправдание, както вече не се сматря и различието въ цвѣта на кожата, за да се лишава една часть отъ человѣческия родъ отъ равноправната защита и права на гражданина.